

शिक्षण संक्रमण

पुणे | वर्ष १० वे | अंक ११ | मे-जून जोड अंक २०२२ | मासिक | पृष्ठ संख्या १०० | किंमत ₹ २५/- |

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.

* विनम्र अभिवादन *

भगवान गौतम बुद्ध

महाराणा प्रतापसिंह

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर

छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज

मे-जून २०२२
शके - १९४४

शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

अंतरंगानुक्रम

* सल्लागार मंडळ *

शरद गोसावी
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे
सदस्य
नितिन उपासनी

* संपादक *

डॉ. अशोक भोसले
सचिव, राज्यमंडळ, पुणे

* कार्यकारी संपादक *

माणिक बांगर
सहसचिव, राज्यमंडळ, पुणे

* सहायक संपादक *

विजय दोडे
मूल्यमापन अधिकारी (प्र.)
राज्यमंडळ, पुणे

* संपादक मंडळ *

प्रिया शिंदे
ज्ञानेश बावीकर
डॉ. दिलीप गरुड
सलिल वाघमारे
माधव धायगुडे
डॉ. लतिका भानुशाली

वार्षिक वर्गणी: रु. २५०/-
किरकोळ अंक रु. २५/-

* वाचन	डॉ. नागेश अंकुश	५
* अंतराळातील मानवी उगम	डॉ. संजय ढोले	७
* रयतेचा राजा आणि रयतसेवक	डॉ. न. म. जोशी	१२
* समाजशास्त्राची उपयुक्तता	चंद्रकांत खंडागळे	१६
* चला लिहिंते व्हा...!	प्रा. संगीता बघेले	२३
* शिक्षक-गुणवत्ता संवर्धन	हर्षा पिसाळ	२५
* सकारात्मक पालकत्व	रविबाला काकतकर	२८
* अद्वितीय मादाम क्युरी	विवेक चव्हाण	३४
* विद्यार्थी खरे निरीक्षक	सचिन बुरुंगले	४१
* शालेय स्तरावरील विज्ञान : शिक्षणाची त्रिसूत्री	प्रा. तात्यासाहेब काटकर	४४
* समाजशिक्षक साने गुरुजी	डॉ. दिलीप गरुड	४७
* वाचनशक्ती	डॉ. नगिना माळी	५१
* जलसुरक्षेची आवश्यकता	संजय बारी	५४
* विस्मृतीत गेलेली कला	सुदाम विश्वे	५६
* आत्मनिर्भर संत मुक्ताबाई	ज्योती जोशी	५९
* विद्यार्थी : पालकांतील बदलते सहसंबंध	किरण बावा (गोसावी)	६३
* युवा तपस्वी : स्वामी विवेकानंद	ज्योती भोगे	७०
* भारतीय विज्ञाननिष्ठ शिक्षणपद्धती	डॉ. वर्षा तोडमल	७३
* शैक्षणिक पालकत्व... एक हात मदतीचा...	कुंदा बच्छाव-शिंदे	७८
* भारतीय कलेचे वैभव : अजिंठा	जगदीश बियाणी	८०
* ओळखा स्वतःला	स्नेहा चव्हाण	८३
* महान क्रांतिकारक : वि. दा. सावरकर	किशोर माळी	८५
* वाचनसमृद्धी : अपरिहार्य	अनिता खडके	८९
* शालेय कलाशिक्षण : उद्दिष्टे व स्वरूप	मल्लिकार्जुन सिंदगी	९३
* हिंदी कवि : मंगलेश डबराल	विजया दहिकर	९५
* क्यू आर कोड शिक्षणाची जोड	राम शेळके	९७

* 'शिक्षण संक्रमण' हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी अँड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक डॉ. अशोक बंडूजी भोसले यांनी डिलाईट प्रिंटरस, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००५ येथे छापून स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमार्गे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले. संपादक : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले

* "Shikshan Sankraman" monthly is owned by, Maharashtra state Board of Secondary and Higher Secondary Education, Printed & Published by Dr. Ashok Banduji Bhosale, Printed at Delight Printers, 16/A, Shivajinagar, Himalaya Industrial Estate, Pune - 411005, Published at Sr. no.832, Final Plot No. 178 & 179, Near Balchitrawani, Bhamburda, Shivajinagar, Pune - 411004.
Editor - Dr. Ashok Banduji Bhosale

राज्य मंडळाच्या परीक्षा आणि नंतरच्या उर्वरित वर्गांच्या परीक्षा पार पडल्या, की विद्यार्थ्यांना मोकळे मोकळे वाटायला लागते. मनावरचा ताण कमी झाल्यामुळे ते सुटकेचा निःश्वास सोडतात. सुरुवातीचे काही दिवस इकडेतिकडे केल्यावर लक्षात येते, अरे सुट्टीचे अजून दीड-दोन महिने बाकी आहेत. एवढ्या दीर्घ कालावधीचे करायचे काय? पालकही, मुलगा कृतिशून्य वेळ वाया घालवतोय म्हणून अस्वस्थ होतात. अशा वेळी पुढील दीर्घ कालाचे नियोजन करायला हवे. हे नियोजन करण्यात शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना सहकार्य करून काही दिशादर्शन केले पाहिजे. या सुट्टीच्या कालावधीत मुलांना केवढेतरी अनुभवसमृद्ध होता येईल. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला आकार देता येईल. या सुट्टीच्या कालावधीत मुलांनी त्यांच्या आवडीची पुस्तके वाचावीत. त्यासाठी एखाद्या ग्रंथालयाचे सभासद व्हावे. विविध खेळ खेळावेत. योगासने, व्यायाम करून शरीर धष्टपुष्ट करावे. शहरी मुलांनी ग्रामीण जीवनाचा अनुभव घ्यावा. नवीन मित्र जोडावेत, वेगवेगळे छंद जोपासावेत. पोहणे, सायकल चालवणे, संगणक साक्षर होणे यांसारखी कौशल्ये संपादित करावीत. पर्यटन करावे, ऋतुबदलांचे निरीक्षण करावे, निसर्गात होणारे बदल टिपावेत. पशुपक्षी, वृक्षवल्ली, दऱ्याखोऱ्या, आकाश यांच्याशी दोस्ती करावी. हेही एक प्रकारचे अनौपचारिक शिक्षणच आहे. असे विविधांगी अनुभव घेतल्याने व्यक्तिमत्त्व संपन्न होते. अंगात ऊर्जा प्राप्त होते. ती पुढील वर्षाच्या शैक्षणिक वाटचालीस उपयुक्त ठरते. विद्यार्थ्यांनी सुट्टीत केलेल्या या उपक्रमांचे लिखित स्वरूपात टिपण ठेवावे.

हे जसे विद्यार्थ्यांसाठी आहे तसे शिक्षकांसाठीही आहे. त्यांनीही आपले पुढील वर्षाचे अध्यापन सकस व्हावे यासाठी अनुभवसमृद्ध व्हावे. त्या अनुभवसमृद्धतेचा उपयोग आणि वापर अध्यापनात व्हावा. त्यामुळे विद्यार्थी अध्ययनात रमतील व त्यांना शाळेची गोडी लागेल. ते शाळेत रमून जातील. यापेक्षाही काही वेगळे उपक्रम तुम्ही करू शकता. त्यासाठी माझ्या हार्दिक शुभेच्छा!

१ मे, १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली. आदरणीय यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री झाले. तेव्हापासूनच महाराष्ट्र राज्य प्रगतिपथावर आहे. शिक्षण, साहित्य, संगीत, कला, खेळ, विज्ञान, शेती, सहकार, उद्योग या सर्वच आघाड्यांवर महाराष्ट्राने प्रगती केली आहे. महाराष्ट्र दिनाच्या सर्वांना शुभेच्छा. त्याचप्रमाणे १ मे हा दिवस आंतरराष्ट्रीय कामगार दिन आहे. श्रमिकांनी त्यांच्या श्रमातून या पृथ्वीवर वैभव फुलवले. त्या श्रमिकांच्या श्रमांपुढे नतमस्तक होऊया. ३ मे हा दिवस समतेचे प्रवर्तक महात्मा बसवेश्वर यांचा जन्मदिन. त्यांना विनम्र अभिवादन करतानाच समता हे महान जीवनमूल्य अध्यापनातून विद्यार्थ्यांमध्ये रुजवूया.

महात्मा गौतम बुद्धांनी जगाला प्रेम, करुणा, अहिंसा आणि शांतीचा संदेश दिला. १६ मे च्या बुद्धपौर्णिमेनिमित्त त्यांना विनम्र अभिवादन. २१ मे हा दहशतवाद व हिंसाचार विरोधी दिवस म्हणून पाळला जातो. दहशतवाद हा मानवतेचा मोठा शत्रू आहे. आज साऱ्या जगात त्याने थैमान घातले आहे. या शत्रूविरोधात लढण्यासाठी विद्यार्थ्यांत प्रेम, बंधुभाव, अहिंसा व मानवता ही मूल्ये रुजवूया. २८ मे हा स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर यांचा जन्मदिन. या तेजस्वी पुरुषाला विनम्र अभिवादन. ३१ मे रोजी पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर यांची जयंती आहे. २ जून रोजी महाराणा प्रतापसिंह यांची जयंती, तर २६ जून रोजी समतेचे कैवरी राजर्षी शाहू महाराज यांची जयंती आहे. या सर्व महामानवांना त्यांच्या जयंतीनिमित्त विनम्र अभिवादन. ११ जून रोजी मायमाउली साने गुरुजी यांचे निधन झाले. त्यांचे 'श्यामची आई', 'भारतीय संस्कृती', 'पत्री' (काव्यसंग्रह) ही अक्षरसंपदा आजही मनाला भावते. 'खरा तो एकचि धर्म, जगाला प्रेम अर्पावे' असा संदेश देणाऱ्या साने गुरुजींच्या पवित्र स्मृतींना अभिवादन.

१३ जून, २०२२ रोजी नवीन शैक्षणिक वर्ष सुरू होऊन विद्यार्थी पुन्हा नव्या जोमाने अध्ययन-अनुभव घेण्यास सज्ज होतील. सन २०२२-२३ या नवीन शैक्षणिक वर्षाच्या सर्वांना हार्दिक शुभेच्छा!

शरद गोसावी

अध्यक्ष,
राज्यमंडळ, पुणे.

वाचन

डॉ. नागेश अंकुश, औरंगाबाद : ९४०४२८८७६६

वाचन हे जगण्याचा आशावाद, सकारात्मक ऊर्जा आणि प्रेरणा देते. संकटांवर मात कशी करावी हेही शिकवते. वाचन कुतूहल शमवते. जिज्ञासेला साद घालते. वाचनाने मनुष्य सुसंस्कृत होतो. वाचनामुळे मानवी जीवनातील नाट्य गवसते. कल्पना, विचार, भावना व भाषा यांचे सौंदर्य जाणता येते. कलात्मक आनंद गवसतो. सुसंस्कार घडतात. वाचनासंबंधाने अधिक माहिती देणारा हा लेख.

वाचन म्हणजे पठण करणे, अध्ययन करणे. वाचन या मूळ शब्दाचे वाचणे हे क्रियापद होय. विद्यार्थी वाचायला शिकल्यापासून क्रमिक अभ्यासक्रम विषय पुस्तक तो वाचतो आणि त्याचे फलित म्हणून तो दरवर्षी चांगल्या गुणांनी उत्तीर्ण होतो म्हणजे गुणांच्या जगात यश मिळवतो. त्याचे आपल्या सगळ्यांनाच अतिशय समाधान आणि विलक्षण अप्रूप असते खरे. म्हणजे ती आपल्या आयुष्याची प्रेरणाही असते. मग आपण यशस्वी झालो अशी सर्वसाधारण धारणा व्हायला लागते. आता आपण हुशार आहोत असा विचार विद्यार्थी करू लागतो; पण हे यश काही मोजक्या पुस्तकांचा अभ्यास करून एका वर्षापुरते मिळालेले यश असते हे आपण चक्क विसरतो. म्हणूनच फक्त पास होण्याचे साधन वा माध्यम म्हणून वाचनाकडे पाहू नये. वाचन आपल्याला गुणांपेक्षा अधिक काही भरभरून देते. भरीव आणि स्थायी असे काही तरी देऊन जाते. म्हणून जगातल्या थोर व्यक्तींनी वाचनाचा ध्यास बाळगला आणि पुस्तकांचे सान्निध्य वाढवले. वाचन शहाणपण शिकवते. वाचन जगण्यासाठी आशावाद आणि सकारात्मक ऊर्जा देते, प्रेरणा देते तसेच संकटांवर मात कशी करावी हेही शिकवते.

वाचनातून परंपरेचा वारसा समजतो. अभिरुची विकसित होते. रसिकतेला साथ मिळते, वाचन कुतूहल शमवते, जिज्ञासेला साद घालते. सभोवतालाविषयी डोळस भान देते, क्रांतिप्रवण करते. वाचन सुखदुःखात जीवनसाथी ठरते आणि अनाठाई अनामिक काळजीवर वाचन उपाय सुचवते. शैक्षणिक अपयश म्हणजे जीवन नव्हे असा सुंदर संदेश देणारे अरुण शेवते यांनी संपादित केलेले पुस्तक आहे 'नापास मुलांची गोष्ट'.

वाचन समजून-उमजून केले तर थोड्या वेळात अधिक अभ्यास होतो. विषय कळण्यास सोपा जातो. फ्रान्सिस बेकन हा तत्त्वज्ञ असे लिहितो, की वाचनाने मनुष्यास आकार येतो, सभेमुळे तो प्रसंगावधानी, तत्पर होतो आणि लिखाणामुळे सर्वांगी होतो. वाचनाच्याने पुस्तकाची निगा कशी राखावी, वाचताना समतोल आणि वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनातून कसे वाचावे, या संदर्भात समर्थ रामदास लिहितात, 'अक्षरे गाळून वाची, काही घाली पदरीची, निगा न राखी पुस्तकाची, तो एक मूर्ख.' वाचनाचा छंद म्हणजे काय या संदर्भात शैलाताई जोशी लिहितात वाचनामुळे मानवी जीवनातील नाट्य गवसते, कल्पना, विचार, भावना व भाषा यांचे सौंदर्य जाणता येते, प्रगल्भ जाणिवेने जीवन जगता येते, आस्वादनक्षमता निर्माण होते, जीवनाकडे रसिकतेने

पाहण्याचा दृष्टिकोन निर्माण होतो, कलात्मक आनंद गवसतो आणि सुसंस्कार घडतात. प्रतिभा निसर्गदत्त असते तर ज्ञान प्रयत्नांनी मिळवावे लागते. असे ज्ञान वाचनानेच मिळते. नियमित वाचनातून लेखनविषयक क्षमतादेखील परिपक्व होत जातात. वाचनामुळे भाषाशैली अधिक प्रौढ, डौलदार आणि प्रभावी बनत जाते; म्हणूनच वाचन करते वेळी नेहमी जवळ एखादी वही, डायरी आणि पेन ठेवावे, म्हणजे पाठ्य पुस्तकांव्यतिरिक्त वाचनात एखादे सुंदर वाक्य, नवी माहिती, सुभाषित असे काही आले तर लगेच वहीत नोंद करता येते. कोणतेही वाचन घाईघाईत न उरकता मन लावून करायला हवे. वाचन सावकाश व लक्षपूर्वक करावे. खुणेसाठी पृष्ठखूण वापरावी, पाने दुमडू नयेत. पुस्तकातील पृष्ठांच्या समासावर मजकूर लिहू नये. ही पथ्ये चांगल्या वाचकांनी पाळायलाच हवीत. अर्थ

समजून न घेता अर्थहीन वाचन केव्हाही करू नये. वाचताना मजकुराचा अचूक अर्थ समजून घेत वाचन करावे. वाचते वेळी पुस्तक डोळ्यांपासून साधारणतः ३० ते ४० सेंटीमीटर अंतरावर असावे. सूर्यप्रकाशात वा प्रकाश शक्यतो आपल्या डावीकडून असावा. गाडीत अथवा पायी चालताना वाचन करू नये. असे म्हणतात, की उत्तम वाचक दर मिनिटाला ४८० शब्दांचं मूकवाचन करू शकतो. थोडक्यात, आपल्या वाचनाला एक सुयोग्य दिशा असावी.

***

 लेखक भाषा अभ्यासक व

उपक्रमशील शिक्षक असून श्री सरस्वती

भुवन कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

औरंगाबाद येथे कार्यरत आहेत.

E mail : nageshankush12@gmail.com

प्रतिषाद...

सस्नेह नमस्कार,

‘शिक्षण संक्रमण’ जागतिक महिला दिन विशेषांक. स्त्री शक्तीला समर्पक मुखपृष्ठ.

ऐतिहासिक योगदान दिलेल्या कर्तृत्ववान स्त्रीची भरारी... अतिशय सुंदर कल्पना, घे भरारी..., विविध क्रीडा, सामाजिक क्षेत्रात, संरक्षण क्षेत्रात आणि औद्योगिक क्षेत्रात महिलांचे योगदान, स्त्री अबला नाही सबला आहे इत्यादी लेख अतिशय समर्पक आहेत. तसेच ‘प्रश्नपत्रिका मूल्यमापनाची’ हा सरळ शब्दातील लेख उल्लेखनीय आहे. तसेच परीक्षेला सामोरे जाताना अतिशय उपयुक्त सुटसुटीत व सर्व घटकांना स्पर्श करणारा शिक्षक, विद्यार्थ्यांसाठी अतिशय महत्त्वाचा लेख आहे.

असेच निरंतर आम्हाला शिक्षण संक्रमणाच्या माध्यमातून मार्गदर्शन मिळत राहो ही सदिच्छा!!!

श्रीमती गायकवाड रेश्मा बंडोपंत, प्र. मुख्याध्यापिका

श्री मामासाहेब मोहोळ विद्यालय, शेरे ता. मुळशी, जि.पुणे.

अंतराळातील मानवी उगम

डॉ. संजय ढोले, पुणे : ९३२५६८८८३७

पृथ्वीवरील जीवसृष्टीला कधी ना कधी अंत आहे; म्हणून मानव सृष्टी जिवंत रहावी या प्रयत्नात शास्त्रज्ञ आहेत. याचाच परिपाक म्हणून पृथ्वीसदृश ग्रहांचा शोध विविध अंतराळ संस्था घेत आहेत. असा एखादा ग्रह शोधला गेला तर मानवी स्थलांतराच्या दिशेने शास्त्रज्ञ प्रयत्न करतील. किंबहुना काही शास्त्रज्ञांनी तशा तत्सम अंतराळातील प्रयोगांना सुरुवातही केली आहे, हे सांगणारा हा लेख.

मानव नेहमीच त्याच्या स्वतःच्या अस्तित्वाचा शोध घेत आलेला आहे व त्याचवेळी त्याचे अस्तित्व कसे टिकेल याचाही पाठपुरावा तो सतत करत असतो. पृथ्वीवरील जीवसृष्टीला कधी ना कधी अंत आहे हे एव्हाना आता ज्ञात झालेले आहे. म्हणून एकूणच मानवसृष्टी जिवंत रहावी या प्रयत्नात शास्त्रज्ञ आहेत. याचाच परिपाक म्हणून पृथ्वीसदृश ग्रहांचा शोध विविध अंतराळ संस्था घेत आहेत. एव्हाना पूर्क असा ग्रह या आकाशगंगेत तरी नाही असे सिद्ध झाले किंवा ज्या काही ग्रहांचा शोध घेतला गेला ते बरीच प्रकाशवर्षे अंतरावर आहेत. भविष्यात असा ग्रह शोधला गेलाच तर मानवी स्थलांतराच्या दिशेने शास्त्रज्ञ प्रयत्न करतील. किंबहुना काही शास्त्रज्ञांनी तशा तत्सम अंतराळातील प्रयोगांना सुरुवातही केलेली आहे. मानवाचे एकूणच आयुष्य व इतर गुणधर्म पहाता हा प्रवास तसा सरळ सोपा राहणार नाही. शिवाय आताच्या अंतराळ यानांचा वेग पाहता प्रस्तावित ग्रहावर जायला कित्येक पिढ्या लागतील किंवा प्रकाशाच्या वेगाने जरी गेले तरी बरीच वर्षे प्रवासात जाऊ शकतील. प्रायोगिकदृष्ट्या हे काही खरे वाटत नाही. त्यासाठी विज्ञानाला बरीच मजल मारावी लागेल एवढे मात्र निश्चित. तरीही शास्त्रज्ञ सातत्याने

नावीन्याचा व भविष्याचा वेध घेण्याचा प्रयत्नात असतात. कदाचित एकविसाव्या शतकात अतिसूक्ष्म तंत्रज्ञानाच्या आधाराने ही मजल मारताही येईल आणि अंतराळात एक वेगळेच विश्व मानवाला अनुभवायला मिळू शकेल.

महत्त्वाचे म्हणजे वेगवेगळ्या सिद्धांतांच्या व प्रयोगांच्या आधारे पृथ्वीवरील मानवसृष्टीला मर्यादा आहेत हे सिद्ध झाले आहे. याला कारण म्हणजे पृथ्वीवरील खनिज संपत्ती कधी ना कधी संपुष्टात येणार हे सत्य आहे आणि उत्तरोत्तर मानवी लोकसंख्याही वाढत जाणार हेही तेवढेच खरे आहे. खनिज संपत्तीच राहिली नाही तर, मानवीसृष्टीसाठी लागणाऱ्या मूलभूत गरजा पूर्ण होऊ शकणार नाहीत. याशिवाय मुख्य ऊर्जा देणाऱ्या सूर्याच्या अस्तित्वाचा प्रश्न आहेच. त्यातीलही इंधन संपून शेवटी त्याचे रूपांतर न्युट्रॉन स्टार किंवा कृष्णविवरामध्ये होणार आहे. जर का सूर्यच नसला तर पृथ्वीवरील मानवसृष्टीचे काय? हा मोठा प्रश्न शास्त्रज्ञांपुढे आहे. कृत्रिम सूर्य निर्माण करून त्यातून मानवी जीवनासाठी ऊर्जा मिळविणे हे महाकार्य आहे. सूर्याच्या अंताला कोट्यवधी वर्षे जरी लागणार असतील तरी त्याचा कधी ना कधी अंत होणार हे खरे आहे. अशा वेळी मानवी जीवनाचे काय? त्याचे अस्तित्व कसे टिकवायचे हा विचार

शास्त्रज्ञ करीत आहेत. म्हणूनच आतापासून नासासारख्या संस्था पृथ्वीसदृश ग्रहांचा शोध घेण्याच्या प्रयत्नात आहेत. मानवसृष्टीसाठी लागणाऱ्या वातावरणाचा आणि ऊर्जा देणाऱ्या सूर्यासारखा तारा किंवा मालिकांचा शोध सध्या महत्त्वाचा ठरत आहे. पृथ्वीवर मानवी जीवन सुरक्षित आहे त्याचे कारण पृथ्वीभोवती असलेले वायूरूप वातावरण. यामध्ये प्रामुख्याने नायट्रोजन, ऑक्सीजन, कार्बनडायऑक्साईड, ऑर्गन, क्रेप्टॉन, नेऑन इत्यादी सारख्या वायूंचे सप्रमाण महत्त्वाचे आहे. ताऱ्यापासून येणाऱ्या प्रारणांना अटकाव करून उपयुक्त प्रारणे पृथ्वीवर पाठवण्याचे कार्य हे वातावरण करीत असते. घातक किरणे या वातावरणातच शोषली जाऊन, मानवी जीवनाच्या अस्तित्वासाठी लागणारी किरणे पृथ्वीवर येऊन जीवनचक्राचा समतोल साधला जातो.

म्हणूनच अशा पृथ्वीसदृश ग्रहांचा शोध महत्त्वाचा मानला गेला आहे. पृथ्वीसारख्या वातावरणासोबत, सजीवांसाठी लागणाऱ्या ऑक्सीजनसारख्या वायूचे अस्तित्व आधी ग्रहावर शोधले जाते. जेणेकरून सजीवांची उत्पत्ती करणे सोपे जाईल. आतापर्यंत नासा संस्थेने बऱ्याच पृथ्वीसदृश ग्रहांचा शोध लावलेला आहे आणि पृथ्वीच्या वातावरणानुसार त्याचे प्रभागही केलेले आहेत. हे ग्रह अठरा, बावीस, पंचवीस, तीस, चाळीस प्रकाशवर्षे अंतरावर आहेत. पृथ्वीसदृश ग्रहाचा शोध लागलाच तर पुढे मानवी स्थलांतराचा प्रश्न निर्माण होणार आहे. प्रकाशाच्या वेगाने जरी यान गेले तरी चाळीस प्रकाशवर्षे दूर असलेल्या ग्रहावर पोहोचण्यासाठी मानवाला चाळीस वर्षे लागतील आणि या प्रवासामध्ये त्याला वेगवेगळ्या मानसिक व शारीरिक स्थित्यंतराला सामोरे जावे लागणार आहे. जर यान प्रकाशाचा वेग

गाढू शकले नाही तर प्रवासाचा कालावधी वाढणार आहे. आताच्या इंधनाचा प्रवाह पाहता, कुठल्याही अंतराळ वाहनाला प्रकाशाचा वेग गाठणे सध्या तरी शक्य नाही. म्हणून आताच्या यानांचा वेग पहाता काही प्रकाशवर्षे प्रवास करायलाही कित्येक वर्षे लागून जातील आणि त्यात काही पिढ्या निर्माण होत राहतील. म्हणूनच उभी मानवजात अशा दूरच्या ग्रहावर स्थलांतरित करणे आताच्या तंत्रज्ञानाला तरी शक्य दिसत नाही. उद्या उडून वेगळे मूलकण शोधून, त्याच्या तंत्रज्ञानावर आधारित प्रकाशाचा वेग मानला तर तुलनेने हा प्रवास सोपा होईल. पण असा प्रवास मानवासाठी त्याच्या आंतरिक गुणधर्मांच्या बदलास कारणीभूत होऊ शकेल. त्यामुळे शास्त्रज्ञ सुप्तावस्थेतील शुक्राणू व रेडिओलहरींच्या साहाय्याने स्थलांतर करणे शक्य आहे का असा विचार करीत आहेत आणि अशी जनुके प्रथम पृथ्वीवरच विविध प्रारणांना जोखून प्रवासासाठी पाठविणे शक्य आहे असे शास्त्रज्ञांना वाटते आणि हे सक्षम शुक्राणू पुढे त्या ग्रहावर मानवनिर्मितीचे कार्य करू शकतील. म्हणूनच त्या दृष्टीने आता शास्त्रज्ञ प्रयोग करीत आहेत. शुक्राणू, स्त्रीबीजांडे व त्यातील जनुकांवर विविध प्रारणे व सूक्ष्म गुरुत्वाकर्षणाच्या परिणामांचा सखोल अभ्यास करीत आहेत. यातून निश्चित अंतराळात दूरपर्यंत प्रवास करणारा सजीव निर्माण करणे शक्य होईल असे शास्त्रज्ञांना वाटते.

जर का मानवाला अंतराळात वास्तव्य करायचे असेल किंवा मंगळ ग्रहावर वसतिस्थान उभारायचे असेल तर मानवाला कृत्रिम बीजारोपणाच्या पद्धतीवर अवलंबून रहावे लागेल. जेणेकरून मानवाचेच नाहीतर पशुधन, गुरेढोरे, मेंढ्या, डुकरे इत्यादी उपयुक्त

जनावरांच्या भविष्यकालीन पिढ्या निर्माण करणे शक्य होऊ शकेल किंवा छोट्या प्रमाणातील जनुक विविधता प्रस्थापित करता येईल. मंगळावर जरी वसतिस्थान करायचे झाल्यास एक दीड वर्ष प्रवास करावा लागेल आणि या दरम्यान मानवाला विविध प्रारणांचा सामना करावा लागेल. शिवाय मानसिकदृष्ट्या सक्षम रहाण्यासाठी सूक्ष्म गुरुत्वाकर्षणाचीही सवय करावी लागेल. म्हणूनच अंतराळात सूक्ष्म गुरुत्वाकर्षणावरचे प्रयोग महत्त्वाचे ठरत आहेत.

आतापर्यंत विविध प्राणी व वनस्पतींवर अतिसूक्ष्म किंवा शून्यवत गुरुत्वाकर्षणाचे परिणाम त्या दृष्टीने काय होतात याचा अभ्यास केला जात आहे. यातून असे लक्षात आले, की सजीवांच्या पुनरुत्पादन क्षमतेवर या सूक्ष्म गुरुत्वाकर्षणाचा फारसा परिणाम होत नसल्याचे दिसले. काही शास्त्रज्ञांनी वनस्पतींच्या विविध बियाणांवर सूक्ष्म गुरुत्वाकर्षणाच्या परिणामाचा वेध घेतला आहे. त्यांच्या पुनरुत्पादनतेवर मोठा परिणाम होत असल्याचे दिसून आले आहे. याशिवाय सूक्ष्म गुरुत्वाकर्षण व विविध किरणे यांचा एकत्रित अभ्यासही शास्त्रज्ञांनी केला आहे. त्यात वनस्पतींच्या एकूणच जनुकांमधील बदलांमुळे प्रजननक्षमता वाढत असल्याचे लक्षात आले आहे. अंतराळात जाऊन अशा प्रयोगांना मर्यादा येत असल्याने तेथील प्रारणे व सूक्ष्म गुरुत्वाकर्षणावरील परिणामांच्या अभ्यासाला मात्र खीळ बसत आहे. अंतराळ केंद्रस्थानावरच असे मर्यादित प्रयोग करणे शक्य आहे; म्हणून आता शास्त्रज्ञ मानवी शुक्राणू व जनुकांवर विविध प्रारणे व सूक्ष्म गुरुत्वाकर्षणाचा काय परिणाम होऊ शकतो याचा शोध घेत आहेत.

एक मात्र निश्चित पृथ्वीवरील प्रारणांची पातळी व अंतराळस्थानकात किंवा अवकाशातील प्रारणांच्या पातळीमध्ये खूपच तफावत आहे. त्यामुळे तुलना करणे शक्य नाही. म्हणूनच अंतराळ स्थानकातच मुख्यत्वे प्रयोग करणे शक्य आहे. अंतराळस्थानकातील प्रारणांची मात्रा ही सूर्याच्या स्थानिक सायकल व वैश्विक किरणांवर अवलंबून आहे. अंतराळ स्थानकातील सध्या सरासरी ०.५ मिलीसिक्व्हर्ट प्रतिदिवस असून ही पातळी पृथ्वीवरील प्रारणांच्या पातळीपेक्षा १०० पटीने जास्त आहे. पृथ्वीवरील अशा प्रारणांचा अभ्यास स्वतंत्रपणे केला गेला आहे. त्यामध्ये सजीवांवर त्यांच्या जनुकीय बदलांमुळे कर्करोग व इतर गंभीर आजार होत असल्याचे लक्षात आले आहे. शिवाय त्यातील जनुकांमध्येही बदल होत असल्याचे लक्षात आले आहे. जनुकांतील साखळ्या वैश्विक किरणांमुळे तुटून सजीवांच्या गुणधर्मात बदल होत असल्याचे शास्त्रज्ञांनी सप्रयोग सिद्ध केले आहे. जर मानवाला दीर्घकाळ अंतराळात रहायचे असेल किंवा मंगळासारख्या ग्रहाकडे प्रवास करायचा झाल्यास, त्यांना अशा प्रारणांचा व वैश्विक किरणांचा सामना करावा लागणार आहे. त्यामुळे नेमके काय बदल होतील याचा अभ्यास केला जात आहे. म्हणूनच सजीवांच्या शुक्राणूवर, जनुकांवर व बीजांडावर अंतराळात नेमके काय परिणाम होतात आणि असे शुक्राणू पुनश्च पृथ्वीवर आणून त्यांचे फलन करून वेगळा सजीव निर्माण करणे शक्य आहे, असे शास्त्रज्ञांना वाटते. त्यादृष्टीने काही शास्त्रज्ञ अंतराळात सजीव व त्यांचे शुक्राणू पाठवून प्रयोग करीत आहेत.

मानवी पुनरुत्पादन पद्धतीवर अंतराळातील उच्च प्रारणांचे होणारे परिणाम हा खरे तर अजूनही फारसा न अभ्यासलेला विषय आहे. म्हणूनच नुकताच

जपानच्या शास्त्रज्ञांनी उंदरांच्या शुक्राणूवर प्रारणांचा नेमका काय परिणाम होतो याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यासाठी त्यांनी आंतरराष्ट्रीय अंतराळ स्थानकाचा उपयोग केला. तेथे प्रारणांच्या सान्निध्यात नऊ महिने उंदरांचे शुक्राणू ठेवण्यात आले. खऱ्या अर्थाने हे अंतराळ स्थानक पृथ्वीच्या पृष्ठभागापासून ४०० किमी अंतरावर असून, प्रारणाचे ओझे हे पृथ्वीपेक्षा शंभर पटीने आहे; पण त्याच वेळी पुढे प्रवास करायचा झाल्यास दोन प्रारण क्षेत्रांचा सामना शुक्राणूंना करावा लागेल. यालाच व्हॅन अलॅन रेडिएशन बेल्ट म्हणतात. यात प्रारणांची आतील भ्रमणकक्षाही ६००० किमीवर असून त्यात कमी ऊर्जेचे इलेक्ट्रॉन व उच्च ऊर्जेचे प्रोटॉन मूलकणांचा समावेश आहे व प्रारणांची बाहेरील भ्रमणकक्षा ही ६०००० किमीपर्यंत असून त्यात मुख्यत्वे उच्च ऊर्जा असणाऱ्या इलेक्ट्रॉनचा भरणा आहे. याव्यतिरिक्त सूर्यापासून येणारी प्रारणे व वैश्विक किरणांचाही समावेश आहे. जर का या सर्वच प्रारणांचा सामना करायचा झाल्यास, शुक्राणू किंवा अंडबीजांवर अंतराळातच प्रयोग होणे गरजेचे आहे. म्हणूनच जपानचे शास्त्रज्ञ व प्रकल्पाचे प्रमुख डॉ. तेरुहिको वाकायामा आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी २०१३ मध्ये अभिनव प्रयोग केला.

या प्रयोगात प्रा.वाकायामा यांनी उंदरांचे शुक्राणू प्रयोगशाळेत गोठवून, सुकवले व ते आंतरराष्ट्रीय अंतराळस्थानकात पाठवले आणि नऊ महिने त्यांना तेथे उणे ९५ डिग्री सेल्सिअस तापमानात साठवून ठेवले. नंतर स्थानकातील हेच शुक्राणू परत पृथ्वीवर आणून त्यांची पृथ्वीवर त्याच कालावधीसाठी साठवून ठेवलेल्या शुक्राणूंशी तुलना करण्यात आली. यामध्ये त्यांना शुक्राणूतील डीएनएमध्ये थोडा बदल जाणवला.

या शुक्राणूंना खऱ्या अर्थाने पृथ्वीपेक्षा १०० पटीने प्रारणांचे ओझे झेलावे लागले. यानंतर मात्र अंतराळातील शुक्राणू पृथ्वीवर आणून त्या शुक्राणूंच्या संयोगातून नवीन उंदराची निर्मिती करण्यात यश आले आणि त्यातून प्रयोगशाळेत जन्माला आलेला उंदीर शारीरिकदृष्ट्या सक्षम असल्याचे शास्त्रज्ञांना आढळले. तथापि जर का जास्त कालावधीसाठी शुक्राणूंची साठवणूक अंतराळस्थानकात केली तर, सस्तन प्राण्यांच्या शुक्राणूंच्या डीएनएमध्ये जास्त फरक पडू शकेल अशी अपेक्षा शास्त्रज्ञांना आहे. जर का याचा प्रभाव पुढच्या पिढीवर होणार असेल, तर नवीन संरक्षक तंत्रज्ञानाची गरज भासणार आहे हे मात्र निश्चित.

या दृष्टीने आधी प्रयत्न झाले होते. १९५७ मध्ये लार्डका नावाचा कुत्रा अंतराळात काही काळासाठी पाठवण्यात आला होता आणि त्याचवेळी बरेच अंतराळवीर व प्राणी आंतरराष्ट्रीय अंतराळस्थानकावर सहा महिने वास्तव्य करून आलेले आहेत. कदाचित भविष्यात मानव जास्त कालावधीसाठी अंतराळात वास्तव्य करून विविध मानवी गुणधर्मांचाही अभ्यास करू शकेल; पण आता प्रा. वाकायामा यांना फक्त उंदरांच्या शुक्राणूवरच्या प्रयोगांवर थांबायचे नसून, मानवी-शुक्राणू व बिजाडांवर अंतराळात प्रयोग करायचे आहेत. जेणेकरून शुक्राणूमध्ये अनुक पातळीवरच तीव्र प्रारणांचा मारा सहन करण्याची क्षमता निर्माण होऊ शकेल. अशा अंतराळातील शुक्राणूंचे फलन पृथ्वीवरील स्त्रीबिजांडांशी घडवून आणले तर एक वेगळा मानव निर्माण होण्याची शक्यता आहे. त्याच्यात कुठलीही वैश्विक किरणे झेलण्याची क्षमता कदाचित निर्माण होऊ शकेल किंवा दीर्घ अंतराळ-प्रवासासाठी असा मानव सक्षम राहू शकेल. याशिवाय मानवी शुक्राणू

गोठवून व सुकवून प्रदीर्घ प्रवासासाठी पाठवून देण्याची योजनाही आहे. जेणेकरून कुठल्याही वातावरणात त्यांची क्षमता अबाधित राहू शकेल. दुसरी गोष्ट म्हणजे अशा शुक्राणूचे फलन अंतराळातच घडवून बाळाला जन्म देण्याचीही संकल्पना पुढे आलेली आहे.

प्रा. वाकायामा यांचे उंदरांवरचे प्रयोग हे खरोखरच उत्साहवर्धक व उत्स्फूर्त आहेत. उंदरांचे शुक्राणू सूक्ष्म गुरुत्वीय व प्रारणांच्या सान्निध्यात दीर्घकाळासाठी ठेवून, त्यांच्या शुक्राणूंचा उपयोग करून, नवीन उंदरांची प्रजात निर्माण केलीय आणि त्या उंदरांची क्षमता इतर उंदरांपेक्षा निश्चितच अधोरेखित झालेली दिसली आहे. त्यांच्या एकूणच वागण्यात बदल होऊन ते सक्षम झाल्याचे आढळले आहे. मुळात त्यांच्यातील जनुकांमध्ये बदल झाल्याने त्या उंदरांच्या जननक्षमतेपेक्षाही इतर त्याचे शारीरिक गुणधर्मही बदलल्याची नोंद सध्या शास्त्रज्ञ घेत आहेत. याच उंदरांच्या प्रयोगांनंतर मात्र प्रा. वाकायामा व त्यांच्या सहकाऱ्यांना मानवी शुक्राणूंचा प्रयोग करण्याची आस निर्माण होऊन, वेगळा मानव निर्माण करण्याची इच्छा प्रकट केली आहे. त्यादृष्टीने त्यांचे प्रयत्न सुरू झाले आहेत. फक्त शुक्राणूच अंतराळस्थानकात न ठेवता व पृथ्वीवर बिजांडासोबत फलन करून मानव निर्माण करता, अंतराळस्थानकातच फलन घडवून बाळ निर्माण करण्याचा त्यांचा मनोदय आहे. कारण दूर अंतराळात मानवाला प्रवास करायचा झाल्यास, स्त्री किंवा पुरुष यांची जनन क्षमताही तेवढीच अबाधित राहायला हवी तरच पुढची पिढी प्रवासात निर्माण होऊ शकेल. संशोधनामध्ये असे दिसले आहे, की अंतराळात स्त्री जास्त वेळ राहिल्यास तिच्या जननक्षमतेत फरक

पडतो. परिणामी ती पुढची पिढी निर्माण करण्यास सक्षम राहू शकत नाही. म्हणून अंतराळात प्रारणे व सूक्ष्म गुरुत्वीय बलाचा मारा सहन करीत तेथेच मानवाला जन्म देण्याचे प्रयत्न होत आहेत. असे झालेच तर, एक वेगळा व तेवढाच कार्यक्षम मानव निर्माण होऊ शकेल. जेणेकरून अंतराळात दूरवर प्रवास करून पृथ्वीसदृश ग्रहावर वसाहत निर्माण करू शकतील अशी एक पिढीच्या पिढी जर का शास्त्रज्ञांनी निर्माण केली, तर भविष्यात दूरवर म्हणजे कित्येक प्रकाशवर्षे दूर असणाऱ्या पृथ्वीसदृश ग्रहावर मानवसृष्टी निर्माण करणे सहज शक्य होईल. त्यादृष्टीने मानव स्वतःचे अस्तित्वही अबाधित राखू शकेल; पण जर का तेच मानव पृथ्वीवर असतील तर त्यांचे नेमके कुठल्या प्रकारचे गुणधर्म बदलतील आणि ते पृथ्वीवरील निसर्गाला पूरक ठरतील की नाही हे सध्या शास्त्रज्ञांना समजत नाही. अशी एक पिढी निर्माण केली तर त्यांचा इतर सामान्य मानवावर काय प्रभाव राहील या दृष्टीने शास्त्रज्ञ विचार करीत असून, या प्रयोगांची जुळवाजुळव करीत आहेत; पण अशा निर्माण झालेल्या मानवाचे गुणधर्म कसे असू शकतील याची जाण आज तरी शास्त्रज्ञांना नाही; म्हणून असे प्रयोग निश्चितपणे नैतिक पातळीवरच ठरवावे लागतील व त्यादृष्टीने भविष्यात पावले टाकावी लागतील एवढे मात्र निश्चित.

***

 लेखक सावित्रीबाई फुले पुणे

विद्यापीठात भौतिकशास्त्र विभागाचे

वरिष्ठ प्राध्यापक असून प्रथितयश

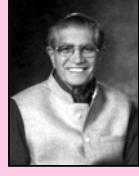
विज्ञानकथा लेखक आहेत.

Email : sanjay@physics.unipune.ac.in

रयतेचा राजा आणि रयतसेवक

डॉ. न. म. जोशी, पुणे : ९२२६५७५२९०

एक आठवण - कर्मवीरांनी अतिदुर्गम भागात गावोगावी ज्या ऐच्छिक शाळा सुरू केल्या त्यातील एक आहे सातारा जिल्ह्यातील पाटण तालुक्यातील गांधीटेकडीवरील शाळा. गार्वडे, मारूल, दिवशी, नावडी, सोनाईची वाडी, बहुले अशा छोट्या गावांच्या मध्यावर ही टेकडी आहे. या दुर्गम गावातील पोरांच्या शिक्षणासाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळात ही शाळा काढली. उघडाबोडका माळ, नुसती टेकडी पण लालासाहेब पाटणकर, दादासाहेब पाटील यांच्या पुढाकाराने ही शाळा स्थापन झाली. उद्घाटनाला म. गांधी यांचे सहकारी ठक्कर बाप्पा आले होते. बैलगाडीतून वाजतगाजत त्यांची मिस्वणूक निघाली होती. गार्वडे, बहुले येथील काही विद्यार्थीही सामील झाले होते. उन्हाचा कडाका होता. कर्मवीरांना तहान लागली होती. गाडीत त्यांच्या सहकाऱ्याने एक फिरकीचा तांब्या पाणी भरून ठेवला होता; पण तो मागेच कुठंतरी पडला. एका मुलाच्या हे ध्यानात आले. त्याने मागे पळत जाऊन तो पाण्याचा तांब्या आणला. तोपर्यंत मिस्वणूक संपली होती. त्या मुलाने तांब्या कर्मवीरांच्या हातात दिला. मुलगा घामाघूम झाला होता. कर्मवीरांच्या मांडीवरही त्यावेळी पाच वर्षांचा एक लहान मुलगा होता. हळूच कर्मवीरांनी प्रथम या घामाघूम झालेल्या मुलाच्या चेहऱ्यावरचा घाम आपल्या धोतराने पुसला आणि प्रथम एक भांडेभर पाणी या मुलाला पिण्यास दिले. ही कर्मवीरांची अपार करुणादृष्टी आणि संवेदनशीलता पाहून त्या मुलाला धन्यता वाटली. आपण मेलभर मागे पळत गेलो याचे त्याला सार्थक वाटले.

तो मुलगा म्हणजेच प्रस्तुतचा लेखक डॉ. न. म. जोशी आणि कर्मवीरांच्या मांडीवरील तो छोटा मुलगा म्हणजे मारूलचा दादासाहेब पाटील यांचा मुलगा - श्रीनिवास! खासदार व सिव्किमचे राज्यपाल श्रीनिवास दादासाहेब पाटील.

‘शिक्षण-संक्रमण’च्या मे-जून जोड अंकासाठी या दोन महिन्यांत ज्यांचे स्मृतिदिन अथवा जन्मदिन येतात अशा पंचरत्नांच्या जीवनकार्याचा परिचय करून देत आहे. ही पंचरत्ने म्हणजे शैक्षणिक विचारप्रवाहाचे दीपस्तंभच आहेत.

६ मे रोजी कोल्हापूरचे छत्रपती श्रीमंत शाहू महाराज यांच्या स्मृतिदिनापाठोपाठ ९ मे रोजी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा स्मृतिदिन आहे. आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे थोर विचारवंत व तत्त्वज्ञ जे. कृष्णमूर्ती यांचा जन्मदिन १२ मे आहे. ११ जून हा साने गुरुजी यांचा स्मृतिदिन तर १७ जून हा थोर विवेकवादी विचारवंत गोपाळ गणेश आगरकर यांचा स्मृतिदिन आहे. यांपैकी प्रत्येकाने शिक्षण प्रसारासाठी महत्त्वाचे

योगदान दिले आहे. या लेखात श्रीमंत शाहू महाराज व कर्मवीर भाऊराव पाटील या दोघांचे विचार लिहिले आहेत.

रयतेचा राजा शाहू महाराज

२६ जुलै, १८७४ रोजी कागलकर घाटगे घराण्यातील जयसिंगराव आणि राधाबाईसाहेब या दांपत्याला पुत्ररत्न झाले. नाव ठेवले यशवंतराव! हेच यशवंतराव कोल्हापूरच्या श्रीमंत छत्रपती घराण्यात दत्तक गेले. यावेळी ते केवळ १० वर्षांचे होते. कोल्हापुरातच दरबारच्या संमतीने गोखलेद्वय शिक्षकांनी श्रीमंत शाहूराजांना शिक्षण देण्यास सुरुवात केली. महाविद्यालयीन शिक्षण मात्र राजकोट येथील राजकुमार कॉलेजमध्ये झाले. त्यांच्या सर्वांगीण शिक्षणाच्या

उद्दिष्टाने त्यांनी आपल्या देशात राजस्थान, सिंध, दक्षिण भारत आणि पुढे श्रीलंका या ठिकाणी शैक्षणिक सहलीत सहभाग घेऊन देश, काळ, परिस्थिती व मानवी जीवनव्यवहाराचे अनौपचारिक शिक्षण घेतले.

शाहू महाराजांनी अधिकारग्रहण केले तेव्हा ते केवळ वीस वर्षांचे होते. या अधिकारग्रहणाच्या वेळी एक जाहिरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला होता. त्यामध्ये लोककल्याणकारी राजा म्हणून त्यांची जी प्रतिमा पुढे तयार झाली तिची पदचिन्हे स्पष्ट दिसतात.

याच ठिकाणी त्यांनी जाहीर केले, की मी केवळ मराठ्यांचा राजा नाही तर कोल्हापूरचा छत्रपती आहे. यावरून त्यांचा व्यापक व व्यवहारी दृष्टिकोन लक्षात येतो.

तल्लख व अचाट स्मरणशक्तीचे शाहू महाराज दहापंधरा वर्षांपूर्वी झालेल्या एखाद्या संभाषणातील वाक्ये जशीच्या तशी म्हणून दाखवत असत.

शाहू महाराजांनी अनेक शैक्षणिक सुधारणा केल्या. आपल्या रयतेच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी त्यांनी नव्या नव्या योजना अमलात आणल्या. त्यांचा थोडक्यात आढावा असा -

सर्वाना विद्येचा अधिकार

विद्या ही केवळ कुणा जातीची, समूहाची मक्तेदारी नाही. विद्येचा अधिकार सर्वच व्यक्तींना आहे. ही विचारसरणी महात्मा फुले यांच्या कार्यातून त्यांच्या मनात पक्की झाली होती. सर्वसामान्यांना शिक्षणाची संधी मिळालीच पाहिजे, असे वातावरण त्यांनी आपल्या रयतेसाठी निर्माण केले.

विकासासाठी शिक्षण

शिक्षणप्रक्रिया ही केवळ पदवी मिळवून ती मिरविण्यासाठी नाही तर शिक्षणामुळे माणसाचा खराखुरा विकास झाला पाहिजे, यावर महाराजांची अढळ निष्ठा होती. महाराजांच्या काळात भारत पारतंत्र्यात होता. स्वतंत्र भारत समृद्ध व्हायचा असेल तर शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही आणि ते सर्वांनाच अनायासे मिळाले पाहिजे असे महाराजांना वाटत होते; म्हणून या धोरणास अनुसरूनच त्यांनी राज्यकारभार केला.

गाव तिथं शाळा

अनेक खेडी शिक्षणाच्या सोयीविना वंचित होती. शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्यांना शहर-गावांकडे धाव घ्यावी लागे. तिथे जाणे, स्वतंत्र राहणे परवडत नसे; म्हणून महाराजांनी एक उपाय शोधला. 'गाव तिथं शाळा' हा उपक्रम राबवून शिक्षण खेड्यांपर्यंत नेले. त्यामुळे कोल्हापूर संस्थानात अनेक खेड्यांमधून शाळा दिसू लागल्या. शेतकरी, कष्टकरी, मजूर यांची मुले आता शाळेत जाऊ लागली आणि त्या ज्ञानकिरणांनी खेडी उजळली.

प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण

'गाव तिथं शाळा' या योजनेचेच विस्तारित रूप म्हणजे प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण! १९१७ मध्येच एका हुकमाद्वारे महाराजांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्याचा फतवा काढला. सार्वत्रिकीकरण म्हणजे जात, धर्म, लिंग किंवा दिव्यांगता याचे कोणतेही बंधन अथवा अडसर न ठेवता सर्वांना मोफत शिक्षण म्हणजे शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण. ७ ते १४ या वयोगटातील सर्व मुलामुलींना हे शिक्षण मोफत देण्याची व्यवस्था होती.

स्त्रीशिक्षणविषयक उदार दृष्टिकोन

श्रीमंत शाहू महाराज ज्या काळात राज्यकारभार पाहत होते तो काळ सनातनी आणि कर्मठ व पारंपरिक विचारांचा समाजावर प्रभाव असणारा काळ होता. अर्थातच स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन संकुचित होता, हे सांगायला नकोच; पण श्रीमंत शाहू महाराजांनी आपल्या आयाबहिणींचा वारसा सांगणाऱ्या सर्व स्त्रीजातीबाबत अत्यंत उदार दृष्टिकोन ठेवून स्त्रीशिक्षणाला चालना दिली. स्त्रियांचे सांसारिक, वैवाहिक जीवन बघता त्यांच्याबाबत वेगळा विचार करणे आवश्यक आहे, हे ओळखून महाराजांनी स्त्रीशिक्षणाला उत्तेजन दिले. स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासासाठी, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अधिक विकसित होण्यासाठी, स्वसंरक्षणासाठी स्त्रियांना शिक्षण देणे अत्यंत आवश्यक आहे, असे महाराजांचे मत होते. म्हणून त्यांनी मुलींना शिक्षण देण्यासाठी सतत प्रोत्साहनच दिले.

वसतिगृहयुक्त शाळा

नुसत्या शाळा उघडून भागणार नाही तर कष्टकऱ्यांच्या मुलांसाठी राहण्या-खाण्याची सोय केली पाहिजे, हे सूत्र महाराजांनी मनात ठेवले होते. त्यानुसार त्यांनी अनेक ठिकाणी वसतिगृहयुक्त शाळांची स्थापना केली. 'वसतिगृह म्हणजे घरापासून दूर असणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे दुसरे घरच' असे महाराजांना वाटत होते. यासाठी त्यांनी जणू काही अनेक चळवळीच सुरू केल्या. या चळवळींचा मुख्य हेतू ग्रामीण विद्यार्थ्यांना माध्यमिक शाळेतील शिक्षण किंवा उच्च शिक्षण घेण्याची संधी मिळणे हा होता.

तांत्रिक शिक्षण

आज एकविसाव्या शतकात आपल्या शिक्षणप्रणालीत कौशल्य विकास शिक्षणाचा बराच बोलबाला आहे; पण महाराजांनी मागच्या शतकात ही गरज ओळखली होती आणि त्यांनी तांत्रिक शिक्षणाची जोड नेहमीच्या शिक्षणाला देण्याची योजना सुरू केली. त्याकाळी सामान्यपणे ग्रामीण तरुण शेतकरी किंवा सैनिक असायचा; पण व्यापार किंवा उद्योग आणि त्यासाठी लागणारे तंत्रकौशल्य त्याच्याकडे नसे. ही उणीव लक्षात घेऊन महाराजांनी तंत्रशिक्षणाला प्रोत्साहन दिले. एवढेच नव्हे तर कोल्हापूरला 'शाहूपुरी' ही व्यापारी पेठ त्यांनी सुरू केली. सामान्य व्यक्तीला उद्योग व्यवसायाचीही संधी मिळाली पाहिजे हा त्यांचा हेतू होता.

आचार्य फ्रेजर यांच्या देखरेखीत तरुण वयात महाराजांनी शैक्षणिक सहलीत सहभाग घेऊन देशकाळ परिस्थितीचे ज्ञान मिळवले होते. श्रीमंत छत्रपती यांना 'माणसांमधील राजा आणि राजामधील माणूस' असे म्हटले जात असे. श्रीमंत द्रष्टे छत्रपती शाहू महाराज राजा म्हणून श्रेष्ठ होतेच; पण त्यांच्या शैक्षणिक दृष्टीमुळे त्यांचे राजेपणही ऋषितुल्य होते, असे विचारवंत मानतात.

रयतसेवक कर्मवीर भाऊराव पाटील

महात्मा फुले यांच्या सामाजिक विचारांचा वारसा पुढे चालविणारे कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक कार्य आज रयत शिक्षण संस्थेच्या विशाल

वटवृक्षाच्या रूपाने महाराष्ट्रात उभे आहे. २२ सप्टेंबर, १८८७ रोजी कोल्हापूर जिल्ह्यातील कुंभोज या गावी कर्मवीरांचा जन्म झाला. भाऊरावांचे वडील पायगोंडा पाटील यांनी भाऊरावांना शिक्षणासाठी दहिवडी येथील जैन समाजाच्या वसतिगृहात ठेवले होते; पण त्या काळात भाऊरावांना शिक्षणात रस वाटेना. ते स्वगृही परतले; पण पुढे त्यांनी सातारा येथे शिकवणीवर्ग सुरू केले. तेव्हा त्यांना शिकवण्यात अधिक रस वाटू लागला. काही सहकाऱ्यांच्या मदतीने त्यांना दुधगाव येथे 'दुधगाव शिक्षण प्रसारक मंडळ' या नावाची शिक्षणसंस्था स्थापन केली आणि पुढे १९१९ मध्ये 'रयत शिक्षण संस्थेची' स्थापना केली.

स्वातंत्र्यपूर्व काळ होता. ब्रिटिशांच्या जोखडाखाली जनता भरडली जात होती. ब्रिटिश पद्धतीच्या शिक्षण प्रणालीने गुलामीचे संस्कारच होत राहिले. शिक्षणाद्वारे सत्त्व आणि स्वत्त्व यांची रुजवण होणे अपेक्षित होते; पण तसे घडत नव्हते. शेतकरी हवालदिल होता. शेतमजूर कष्टांनी कातावलेला होता. दारिद्र्य आणि अज्ञान यांच्या गर्तेत ग्रामीण जनता कसेबसे जीवन कंठीत होती. अशावेळी स्वावलंबन, स्वाभिमान आणि शिक्षण यांची सांगड घालतीच पाहिजे असे कर्मवीर भाऊराव पाटील यांना वाटले आणि हीच मूल्ये शिक्षणाद्वारे रुजवण्यासाठी त्यांनी गावोगाव शाळा सुरू केल्या. अगदी कमी लोकवस्तीच्या गावातही, निदान प्राथमिक शिक्षणाची सोय झाली पाहिजे. यासाठी कर्मवीरांनी कंबर कसली आणि त्यांच्या झोळीत समाजानेही मग यथाशक्ती दान टाकल्याने उत्स्फूर्त सुरुवात झाली. रयत शिक्षणसंस्थेचा प्रवास वेगाने सुरू झाला.

स्वावलंबन आणि शिक्षण

'कमवा व शिका' या योजनेतून विद्यार्थ्यांना वसतिगृहात राहून शिक्षण देण्याचे धोरण कर्मवीरांनी अवलंबिले. त्यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई यांनीही त्यांना सप्तपदीची साथ दिली. प्रसंगी सौभाग्यलेणी गहाण ठेवून त्यांनी वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांसाठी धान्य खरेदी करता यावे म्हणून भाऊरावांना साथ दिली आणि ज्ञानदानाचा यज्ञ अखंड सुरू राहिला.

शाळेत आणि शाळेबाहेरही विद्यार्थ्यांना झेपेल एवढे काम देऊन त्यांच्या व्यक्तिमत्त्व-विकासासाठी, सर्वांगीण प्रगतीला हातभार लावण्याचे धोरण कर्मवीरांनी अवलंबिले. डॉ. भाऊराव पाटील यांनी आपल्या वसतिगृहातील काही विद्यार्थ्यांकडून आजीवसेवक होण्याची शपथ घेतली होती. रयत शिक्षण संस्थेच्या वसतिगृहात शिकून ज्ञानवंत झालेले विद्यार्थीच पुढे रयत शिक्षण संस्थेचे सेवक झाले. त्यामुळे नैतिक आचरण, स्वावलंबन आणि सेवावृत्ती रयत शिक्षण संस्थेच्या सेवकांमध्येही रुजवली गेली. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी शाळा आणि समाज यांची सांगड घालत स्त्री-शिक्षणप्रणाली सुरू केली. तिची सारांशात्मक सूत्रे खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

बालकांचा सर्वांगीण विकास : शिक्षणाद्वारा चारित्र्य संवर्धन : स्वातंत्र्यासाठी शिक्षण : स्वाध्यायातून शिक्षण : पिळवणूकरहित समाजनिर्मितीसाठी शिक्षण समानतेसाठी शिक्षण : स्वाभिमानासाठी शिक्षण : स्वविकासाबरोबरच स्वेतरांचाही विकास व्हावा यासाठी शिक्षण.

श्रमप्रतिष्ठा व शास्त्रीय दृष्टिकोन

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी रयतेमध्ये 'श्रमप्रतिष्ठेला' महत्त्वाचे स्थान दिले होते. वसतिगृहातील विद्यार्थी आळीपाळीने स्वयंपाक करीत, वाढत, स्वच्छता करीत. अन्न-धान्य खरेदी व त्याचे व्यवस्थापन यांमध्येही काही विद्यार्थ्यांना लक्ष घालून अत्यंत जबाबदारीने काम करावे लागे. समाजाकडून कोणत्याही प्रकारची साधनसामग्री मिळाली तरी तिचे उपयुक्त वापरासाठी रूपांतर करून संस्थेचे कार्य पुढे नेण्यासाठी कर्मवीरांनी सतत प्रयत्न केले. याचे एकच उदाहरण पुढे आहे ते असे :

'आम्हाला पडित जमीन द्या, आम्ही कष्टाने तिचे सुपीक जमिनीत रूपांतर करू', असे ते जाहीरपणे सांगत. अशा काही जमिनी त्यांनी मिळविल्याही आणि

खरोखरीच माळरानावर शिक्षणाच्या बागा फुलवल्या. लोकांना, समाजाला शिक्षणाभिमुख करावे, शेतीत शास्त्रीय पद्धतीने सुधारणा व्हाव्यात आणि हे सर्व स्वावलंबन, कष्टाने व्हावे असे कर्मवीरांचे धोरण होते.

चतुर्विधदान

कर्मवीर भाऊराव पाटील हे जैन होते. अर्थात त्यांनी शिक्षणप्रणालीत धर्माचे अवडंबर कधीच माजू दिले नाही. मात्र समाजविकासासाठी धर्माची मूलभूत तत्त्वे असतात त्यांचा अंगीकार करून धर्माचे लेबल न लावता त्यांनी शिक्षणप्रणालीत या तत्त्वांचा उपयोग करून घेतला. उदाहारणार्थ, जैन धर्मीयांमध्ये चतुर्विधदानाला फार महत्त्व आहे, असे सांगितले जाते. हे चतुर्विधदान कोणते?

पहिले विद्यादान, दुसरे अन्नदान, तिसरे औषधदान, चौथे अभयदान. या चतुर्विध दानप्रणालीचा उपयोग करून कर्मवीरांनी वसतिगृहे चालविली आणि प्रत्यक्ष वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाबरोबरच लोकशिक्षणाचे आणि अनौपचारिकरीत्या समाजप्रबोधनाचे कार्य कर्मवीरांनी ह्यातभर अविरतपणे केले.

बॅ. पी. जी. पाटील, सुमती पाटील यांसारख्या नामवंतांनी त्यांचा वारसा चालवला. ख्यातनाम वक्ते प्राचार्य शिवाजीराव भोसले यांच्या सारख्यांनीही या शिक्षणातूनच आपला विकास करून घेतला होता.

९ मे, १९५९ रोजी कर्मवीरांचे निधन झाले. सातारा शहरात धनिणीच्या बागेत सुंदर नैसर्गिक पार्श्वभूमीवर त्यांचा पुतळा आहे. त्यांचे दर्शन घेताना कोणीही आपोआप नतमस्तक होतो आणि रयतसेवक या नात्याने रयत शिक्षणसंस्थेच्या विशाल वटवृक्षाचे बीजारोपण करणाऱ्या या कर्मवीरांपुढे लीनतेने हात जोडतो.

***

 लेखक हे सुप्रसिद्ध साहित्यिक व शिक्षणतज्ज्ञ आहेत.

समाजशास्त्राची उपयुक्तता

चंद्रकांत खंडागळे, सांगली : ९९६०९३३२५४

समाजशास्त्र हे सैद्धांतिक तसेच व्यावहारिक अशा दोन्ही दृष्टीने उपयुक्त ठरते. सैद्धांतिक उपयुक्ततेमध्ये मानवी समस्या, त्यांची कारणे व त्यांवरील उपाय हे काही प्रमाणात समजण्यास मदत होते. तर व्यावहारिक उपयुक्ततेमध्ये मनुष्यबळाचे महत्त्व वाढवणे, व्यक्तीची पात्रता वाढवणे, सामाजिक भेदांबाबतचे गैरसमज दूर करणे, सामाजिक समस्यांचे निर्मूलन करणे, धोरणांची आखणी व अंमलबजावणी करणे अशा अनेक गोष्टी येतात, हे सांगणारा हा लेख.

आजचे युग हे विज्ञान युग मानले जाते. विज्ञान ही तत्त्वज्ञान, तंत्रज्ञान इत्यादींप्रमाणे एक ज्ञानशाखा आहे. मानवी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांवर विज्ञानाचा मोठा प्रभाव पडलेला आहे. शिवाय सर्वच क्षेत्रांत विज्ञानाचा उपयोग करून घेण्याची प्रवृत्तीही दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे. त्यामुळे विज्ञानाच्या उपयुक्ततेची चर्चा होणे आवश्यक ठरते.

विज्ञान या संज्ञेची फोड 'वि + ज्ञान' अशी आहे. वि म्हणजे विशेष होय. यावरून विज्ञान म्हणजे 'विशेष ज्ञान' असा अर्थ होतो. व्यापक अर्थाने विज्ञान ही विशिष्ट विषयाशी संबंधित असलेल्या ज्ञानाची सुव्यवस्थित रचना आहे. अभ्यासाचे विषय विविध प्रकारचे आहेत. या विविध विषयांचा अभ्यास करण्याच्या प्रयत्नातून विविध विज्ञाने (शास्त्रे) उदयास आलेली आहेत. या सर्व विज्ञानांचे नैसर्गिक विज्ञाने (उदाहरणार्थ, पदार्थ विज्ञान, रसायनशास्त्र, जीवशास्त्र, इत्यादी) आणि सामाजिक विज्ञाने (उदाहरणार्थ, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, सामाजिक मानवशास्त्र इत्यादी) असे एक वर्गीकरण केले जाते. समाजशास्त्र हे एक सामाजिक विज्ञान असून ते मानवी समाजाचा व त्यातील सामाजिक संबंध, सामाजिक वर्तन, सामाजिक संस्था, सामाजिक समूह, सामाजिक समस्या इत्यादींचा पद्धतशीर, वस्तुनिष्ठ व पूर्वग्रहविरहितपणे अभ्यास

करते. अशा या समाजशास्त्राची एक विज्ञानशाखा म्हणून काय उपयुक्तता आहे, याची चर्चा या लेखात आपण करणार आहोत.

मतभिन्नता

समाजशास्त्राची उपयुक्तता काय आहे याबाबत समाजशास्त्रज्ञांमध्ये मतभिन्नता आढळते. उदाहरणार्थ, रॉबर्ट बिअरस्टिड म्हणतात की, समाजाचा अभ्यास करून समाजशास्त्र जे ज्ञान मिळवते ते शुद्ध स्वरूपाचे असल्याने त्या ज्ञानाच्या उपयुक्ततेची चर्चा करणे योग्य ठरणार नाही. याउलट ए. डब्लू. गोल्डनर म्हणतात की, समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा व्यवहारातील समस्या सोडवण्यासाठी उपयोग करून घेता येतो. समाजशास्त्राच्या उपयुक्ततेविषयी वरीलप्रमाणे परस्पर विरोधी मते आढळत असली तरी समाजशास्त्र सैद्धांतिक तसेच व्यावहारिक अशा दोन्ही दृष्टीने उपयुक्त ठरते हे नाकारता येणार नाही. ही उपयुक्तता पुढील तीन प्रकारे स्पष्ट करता येईल.

समाजशास्त्राची सैद्धांतिक उपयुक्तता

समाजशास्त्राच्या अभ्यासामुळे आपणास वेगवेगळ्या मानव समाजांच्या स्वरूपाचे तसेच अखिल मानव समाजांच्या स्वरूपाचेही आकलन होते, ही समाजशास्त्राच्या ज्ञानाची सैद्धांतिक उपयुक्तता आहे. समाजाच्या विविध क्षेत्रांत वस्तुस्थिती काय आहे,

लोकांचे सामाजिक संबंध व सामाजिक वर्तन कसे आहे, विविध सामाजिक संस्था व समूह यांचे स्वरूप, कार्ये व परस्परसंबंध कसे आहेत, मानव व त्याचे पर्यावरण यांचे परस्परसंबंध कसे आहेत इत्यादी बाबींचे वस्तुनिष्ठ व निःपक्षपाती ज्ञान समाजशास्त्रामुळे आपणास मिळते व हे ज्ञान अनेक दृष्टींनी उपयुक्त ठरते.

१) समाजासंबंधीच्या वस्तुनिष्ठ ज्ञानामुळे मानव, मानवसमाज, मानवी संस्कृती इत्यादी विषयीचे आपले पूर्वग्रह व गैरसमजुती दूर होण्यास मदत होते व त्यांचे आपणास यथार्थ आकलन होते.

२) समाजशास्त्राच्या अभ्यासाने आपणास आपला समाज सोडून इतर समाज, तेथील लोक, त्यांचे जीवन, समस्या व इतर वस्तुनिष्ठ ज्ञान होते.

३) समाजाच्या सर्वांगीण व पद्धतशीर अभ्यासामुळे समाजाविषयी जी सामान्य व प्राथमिक स्वरूपातील सैद्धांतिक माहिती उपलब्ध होते, ती माहिती इतर सामाजिक विज्ञानांचा (अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, इतिहास, सामाजिकशास्त्र, मानसशास्त्र, सामाजिक मानवशास्त्र इत्यादी) व संबंधित विषयांचा अभ्यास करताना उपयुक्त व मार्गदर्शक ठरते.

४) प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ बॉटोमोर म्हणतात त्याप्रमाणे समाजशास्त्रामुळे आपला दृष्टिकोन व्यापक व वस्तुनिष्ठ बनण्यास मदत होते. आपल्या मर्यादित वर्तुळापलीकडील जीवनाचे यथार्थ दर्शन घडते. त्यातून जीवनाबद्दलची आपली जाणीव सखोल होते. मानवाच्या समस्या, त्यांची कारणे व उपाय हे काही प्रमाणात का होईना कळण्यास मदत होते.

समाजशास्त्राची व्यावहारिक उपयुक्तता (Practical Utility of Sociology)

समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा व्यवहारात अनेक रीतींनी उपयोग होतो, हे कळल्यानंतर या ज्ञानाचा व्यवहारात

उपयोग करून घेण्याची प्रवृत्ती दिवसेंदिवस वाढत आहे. ए. डब्लू. गोल्डनर यांनी या संदर्भात दोन दृष्टिकोन सांगितले आहेत.

अभियांत्रिकी दृष्टिकोन (Engineering Approach)

स्थापत्यविशारद जसे गरजेनुसार बांधकाम करून देतो तसे समाजशास्त्रज्ञ गरजेनुसार एखादे काम करून देऊ शकतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या गावातील एखाद्या वादग्रस्त विषयावरील लोकमत अजमावण्यासाठी समाजशास्त्रज्ञ योग्य मार्ग सुचवू शकतो. गरजेनुसार त्या मार्गाचा उपयोगही करून देऊ शकतो.

चिकित्सक व उपचारात्मक दृष्टिकोन (Clinical & Curative Approach)

डॉक्टर जशी एखाद्या रोग्याची चिकित्सा करून उपचार सुचवतो, गरजेनुसार स्वतः उपचारही करतो तसे समाजशास्त्रज्ञ एखाद्या सामाजिक समस्येची चिकित्सा म्हणजे कारणमीमांसा करून त्यावर उपाय सुचवतो व गरजेनुसार ते उपाय अमलात आणण्यासाठी मदतही करू शकतो.

वरील दोन्ही दृष्टिकोनातून विचार करता समाजशास्त्राची व्यावहारिक उपयुक्तता पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

व्यक्तीची पात्रता वाढविणे

व्यक्तीची पात्रता वाढविण्यासाठी समाजशास्त्रीय ज्ञान उपयुक्त ठरले आहे. समाजशास्त्रीय लिखाणातून व्यक्तीच्या पात्रतेवर विशेष भर देण्यात आला आहे. पूर्वी व्यक्तीची पात्रता वंश, धर्म, जात, वर्ग, संपत्ती इत्यादी घटकांच्या आधारे निश्चित केली जाई. समाजशास्त्राने या घटकांचा शास्त्रीय अभ्यास करून त्यांचा व्यक्तीची बुद्धिमत्ता, कर्तृत्व, आचार, विचार, मौलिकता इत्यादींशी कसलाही संबंध नसतो असे निष्कर्ष काढले आहेत. सर्व मानव मूलतः समान आहेत असा लोकशाहीवादी व मानवतावादी दृष्टिकोन

समाजशास्त्रीय लिखाणातून विकसित झालेला आहे. त्यामुळे व्यक्तीकडे बघण्याच्या पारंपरिक दृष्टिकोनात आमूलाग्र बदल झाला आहे. उदाहरणार्थ, पारंपरिक भारतात दलित, स्त्रिया व आदिवासींना विविध क्षेत्रांत सहभागी होण्यास अपात्र ठरविले होते; पण आज त्यांना पुरेशी संधी मिळताच आपण इतरांच्याहून कोणत्याही बाबतीत कमी किंवा अपात्र नसल्याचे त्यांनी दाखवून दिले आहे.

मनुष्यबळाचे महत्त्व वाढविणे

मनुष्यबळाचे महत्त्व वाढवण्याच्या दृष्टीनेही समाजशास्त्राचे ज्ञान उपयुक्त ठरले आहे. पूर्वी नैसर्गिक साधनसामग्री व भांडवल (पैसा) यांनाच राष्ट्रीय संपत्ती मानले जाई. राष्ट्रीय विकासासाठी नैसर्गिक साधनसामग्री व भांडवल यांच्याबरोबरच कुशल मनुष्यबळाचीही गरज असते हा विचार समाजशास्त्रीय संशोधनातून पुढे आला. त्यामुळे मनुष्यबळाची कुशलता व कार्यक्षमता वाढवण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. आज बहुतेक राष्ट्रांत मनुष्यबळास राष्ट्रीय संपत्ती मानले जाऊ लागले आहे. भारतातही स्व. राजीव गांधी यांच्या कारकिर्दीत मनुष्यबळ विकास मंत्रालय (खाते) सुरू करण्यात आले आहे. या गोष्टीचे श्रेय काहीअंशी समाजशास्त्राकडे जाते.

सामाजिक भेदांच्याबाबतचे गैरसमज दूर करणे

समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग सामाजिक भेदांच्याबाबतचे गैरसमज दूर करण्यासाठी होऊ शकतो. मानवी समाजात वंश, धर्म, जात, भाषा, जीवनपद्धती इत्यादींच्या आधारे लोकांमध्ये भेद निर्माण झालेले आहेत व हे भेद नैसर्गिक असून ते कायम स्वरूपाचे आहेत म्हणजे ते नष्ट करता येत नाहीत असे गैरसमज पसरलेले आहेत. उदाहरणार्थ, पाश्चात्य समाजात गौरवर्णीय लोक श्रेष्ठ व कृष्णवर्णीय लोक कनिष्ठ मानले

गेले. भारतीय समाजात वर्णभेद व जातिभेद ईश्वरनिर्मित असून ते नष्ट होणारे नाहीत असा गैरसमज रूढ झाला; पण समाजशास्त्रीय अभ्यासातून हे वर्णभेद, जातिभेद अशास्त्रीय असल्याचे सिद्ध झाले आहे. एवढेच नव्हे तर हे भेद मानवनिर्मित असून ते सामूहिक प्रयत्नांद्वारे नष्ट होऊ शकतात असे विचार समाजशास्त्रज्ञांनी आग्रहाने प्रतिपादित केले आहेत. जर हे समाजशास्त्रीय विचार लोकांनी आचरणात आणले तर सामाजिक भेदासंबंधीचे गैरसमज व त्यातून उद्भवणाऱ्या समस्यांचे निराकरण नक्कीच होईल.

सामाजिक समस्यांचे निर्मूलन

समाजातील प्रचलित सामाजिक समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग होतो. कोणत्याही समाजात अनेक सामाजिक समस्या असतात. त्यांचा शास्त्रीय अभ्यास करून त्यांच्या उदयाची कारणे व त्यांच्या निर्मूलनाचे उपाय याबाबत वस्तुनिष्ठ माहिती समाजशास्त्रीय संशोधनातून उपलब्ध झाली आहे. या माहितीचा उपयोग समस्यांच्या निर्मूलनासाठी, किमान त्यांची तीव्रता कमी करण्यासाठी होऊ लागला आहे. उदाहरणार्थ, समाजातील वाढत्या गुन्हेगारीच्या समस्येचा अभ्यास करून गुन्हा नियंत्रणाचे उपाय समाजशास्त्रज्ञांनी सुचविले असून त्या उपायांची कार्यवाही उपयुक्त ठरत असल्याचा अनुभव आहे. विशिष्ट समस्येबाबत लोकांमध्ये जाणीवजागृती घडवून आणणे, त्याबाबत त्यांचे प्रबोधन करणे, त्या समस्येच्या निर्मूलनासाठी लोकमत संघटित करणे अशीही कार्ये समाजशास्त्रीय ज्ञानाच्या आधारे साधता येतात. उदाहरणार्थ, समाजशास्त्रीय अभ्यासाच्या आधारे लोकसंख्या वाढीच्या दुष्परिणामांची लोकांना जाणीव करून देऊन त्यांना लहान कुटुंबाचे महत्त्व पटवून देता येते.

धोरणाची आखणी व अंमलबजावणी यांसाठी

राज्यकर्त्यांना धोरणाची आखणी करण्यासाठी व प्रशासकांना त्या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी समाजशास्त्रीय ज्ञान उपयोगी पडते. यशस्वी राज्यकारभार करण्यासाठी निव्वळ ध्येयधोरणे उच्च, उदात्त व आदर्श असून भागत नाही तर राज्यकर्त्यांना समाजाचे वस्तुनिष्ठ ज्ञान असावेच लागते. लोकांच्या गरजा, अपेक्षा अडीअडचणी यांचे वस्तुनिष्ठ ज्ञान असावेच लागते. लोकांच्या गरजा, अपेक्षा, अडीअडचणी त्यांचे रीतीरिवाज व एकंदर जीवनपद्धती इत्यादी विचारात न घेता आखलेले धोरण हमखासपणे अयशस्वी होते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर स्वतंत्र झालेल्या आशिया - आफ्रिका खंडातील काही देशांच्या राज्यकर्त्यांनी देशाच्या विकासाचे धोरण आखताना आर्थिक विकासाच्या सामाजिक पैलूंकडे लक्ष न दिल्याने या देशांचे आर्थिक व सामाजिक प्रश्न सुटू शकले नाहीत असे मत नोबेल पारितोषिक विजेते अर्थशास्त्रज्ञ 'गन्नार मिर्डल' यांनी व्यक्त केले आहे. यावरून समाजशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्त्व लक्षात येते. केवळ धोरण आखताना व राबवतानाच नव्हे तर राबविलेल्या धोरणाचे परीक्षण व मूल्यमापन करण्यासाठीही समाजशास्त्राचे ज्ञान उपयुक्त ठरते. उदाहरणार्थ, भारतात समुदाय विकास योजना, पंचायत राज्यपद्धती, शैक्षणिक सवलती, विस्थापित व गुन्हेगार यांचे पुनर्वसन, कामगार महिला, अनुसूचित जातीजमाती यांची स्थिती सुधारण्यासाठी राबवलेले उपक्रम इत्यादींचे निरीक्षण, विश्लेषण, परीक्षण व मूल्यमापन करण्याचे कार्य समाजशास्त्रज्ञांनी केले आहे. त्याच्या आधारे धोरणात आवश्यक ते बदल करण्यात येत आहेत.

कल्याणकारी योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी

आधुनिक राज्य हे कल्याणकारी राज्य आहे. समाजातील सर्व घटकांचे कल्याण साधणे हे राज्याचे प्रमुख कार्य समजले जाते. त्या दृष्टीने प्रत्येक राज्य आपल्या नागरिकांच्या विशेषतः दुर्बल घटकांच्या कल्याणाच्या विविध योजना आखते. या योजनांची आखणी व कार्यवाही करण्यासाठी समाजातील विविध घटकांचे सामाजिक जीवन व त्यांच्या समस्या यांचे शास्त्रीय ज्ञान संबंधित शासकीय सेवकांना असणे आवश्यक ठरते व हे ज्ञान समाजशास्त्र उपलब्ध करून देते; म्हणूनच समाजकल्याण अधिकारी, कामगारकल्याण अधिकारी, महिला व बालकल्याण अधिकारी, आदिवासी कल्याण अधिकारी इत्यादींना समाजशास्त्रीय ज्ञान उपयुक्त ठरते. त्यामुळे त्यांच्या प्रशिक्षणात समाजशास्त्राचा अंतर्भाव करण्यात येतो.

विविध क्षेत्रांतील लोकांना उपयुक्त

विविध क्षेत्रांतील लोकांना आपले कार्य पार पाडण्यासाठी समाजशास्त्राचे ज्ञान उपयोगी पडते. उदाहरणार्थ, (अ) राज्यकारभाराचे क्षेत्र विस्तारत असल्याने शासकीय अधिकाऱ्यांचा लोकांशी नित्य संपर्क येऊ लागला आहे. त्यामुळे शासकीय डॉक्टर, इंजिनियर, कृषी अधिकारी, पशुसंवर्धन अधिकारी, शिक्षणाधिकारी, जंगल अधिकारी, जमीन महसूल अधिकारी इत्यादींना आपली कामे करताना समाजाचे स्वरूप, लोकांचे प्रश्न याविषयीची समाजशास्त्रीय माहिती उपयुक्त ठरते. (ब) समाजात सुधारणा व परिवर्तन घडवून आणण्याचे काम करणारे समाजसुधारक, सामाजिक कार्यकर्ते व सेवाभावी संस्था यांनाही समाजशास्त्रीय ज्ञानाची गरज भासते. (क) समाजातील गुन्हेगारी प्रवृत्तीवर नियंत्रण ठेऊन समाजात शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी पोलीस, न्यायाधीश,

तुरुंगाधिकारी यांनाही समाजशास्त्रीय ज्ञान उपयुक्त ठरते. (ड) उत्पादकांना आपल्या बाजारपेठा मिळवण्यासाठी, व्यापाऱ्यांना माल खपवण्यासाठी, व्यवस्थापकास कामगारांच्या समस्या समजून घेण्यासाठी, धर्मप्रसारकांना आपल्या धर्माचा प्रसार करण्यासाठी, आपल्या नेतृत्वास आधार व पाठिंबा मिळवण्यासाठी समाजशास्त्राने पुरवलेली समाजाच्या विविध अंगांची शास्त्रीय माहिती उपयोगी पडते. (ई) समाजशास्त्रीय अभ्यासात विशिष्ट अर्हता प्राप्त केलेल्या विद्यार्थ्यांना काही अभ्यासक्रमांना प्रवेश मिळविणे व त्यात शैक्षणिक यश प्राप्त करणे सुलभ जाते. उदाहरणार्थ, सामाजिक कार्य (Social work), कर्मचारी व्यवस्थापन (Personnel Management), व्यवसाय व्यवस्थापन (Business Management), ग्रामीण विकास (Rural Development), कामगारकल्याण व औद्योगिक संबंध (Labour Welfare and Industrial Relations) इत्यादी.

वरील विवेचनावरून समाजशास्त्राचे महत्त्व लक्षात येते. समाजशास्त्राची उपयुक्तता उत्तरोत्तर वाढत चालली असून या शास्त्राला अजूनही काही क्षेत्रांत पदार्पण करून भरीव कार्य करता येणे शक्य आहे. उदाहरणार्थ, नियोजन, शिक्षणप्रसार, राष्ट्रबांधणी व राष्ट्रीय एकात्मता, आर्थिक व सामाजिक विकास, विस्थापन इत्यादी क्षेत्रांत समाजशास्त्र महत्त्वाची भूमिका पार पाडू शकेल.

समाजशास्त्र एक व्यवसाय (Sociology as a Profession)

समाजशास्त्राची उपयुक्तता समाजशास्त्रास एक व्यवसाय मानूनही स्पष्ट करता येईल. समाजशास्त्राचा अभ्यास करून जे ज्ञान व पदवी मिळवली जाते. त्याचा उपयोग एक व्यवसाय वा कामधंदा (Profession)

म्हणून करता येतो व त्याआधारे आपणास आपला निर्वाह चालवता येतो. एखादी व्यक्ती वैद्यकीय अभियांत्रिकी किंवा कायद्याचे शिक्षण घेऊन अनुक्रमे डॉक्टर, इंजिनियर व वकील म्हणून व्यवसाय करते व आपला निर्वाह चालवते. अगदी तशाच प्रकारे, एखादी व्यक्ती समाजशास्त्राचे पदवी व पदव्युत्तर स्तरापर्यंतचे शिक्षण घेऊन त्याच्याआधारे एखादा व्यवसाय करू शकते. त्यामुळे समाजशास्त्राकडे (इतरही विज्ञान शाखांकडे) एक व्यवसाय म्हणून पाहता येते. तथापि येथे हे लक्षात घेतले पाहिजे, की डॉक्टर, इंजिनियर, वकील इत्यादींप्रमाणे समाजशास्त्राच्या पदवीधारकांसाठी निश्चित असा एक व्यवसाय सध्या तरी उपलब्ध असल्याचे दिसत नाही. ज्याला आपण कामगार बाजारपेठ (Labour Market) म्हणतो, तशी बाजारपेठ समाजशास्त्राच्या पदवीधारकांसाठी अद्याप तरी निर्माण झालेली नाही. मात्र काही पदांसाठी समाजशास्त्राची पदवी असणे ही पात्रता अनिवार्य करण्यात आलेली दिसते. तसेच काही क्षेत्रांत समाजशास्त्राच्या पदवीधारकांना प्राधान्य दिले जाते.

आज समाजशास्त्राच्या पदवीधारकास धोरण, नियोजन, अध्यापन, संशोधन इत्यादी क्षेत्रांत एक व्यावसायिक म्हणून कार्य करता येऊ शकते.

धोरण (Policy)

कोणतेही ध्येय साध्य करण्यासाठी धोरण निश्चित करावे लागतेच व हे धोरण निश्चित करण्यात समाजशास्त्रज्ञ मौलिक मार्गदर्शन व योगदान देऊ शकतात. समाजशास्त्रज्ञांकडे समाजाविषयीचे वस्तुनिष्ठ वा वैज्ञानिक, ज्ञान असते. त्यामुळे ते त्या ज्ञानाच्या आधारे धोरण ठरवताना योग्य तो सल्ला देऊ शकतात, तसेच स्वीकारलेल्या या धोरणाचे इष्टानिष्ठ जे परिणाम होतील त्यांविषयी पूर्वकथन करू शकतात. एवढेच

नव्हे तर त्या धोरणाची अंमलबजावणी करताना येणाऱ्या सामाजिक-सांस्कृतिक अडथळ्यांवर कशी मात करावी, लोकांचे सहकार्य कसे मिळवावे, गरजेनुसार धोरणाच्या तपशिलात काय बदल वा फेरफार करावेत हे समाजशास्त्रज्ञ सांगू शकतात. त्याचबरोबर धोरणाचे मूल्यमापन करून त्यातील गुणदोष दाखवून देऊ शकतात व धोरणाचा पुनर्विचार करण्याचा, त्यात सुधारणा करण्याचा सल्ला देऊ शकतात.

नियोजन (Planning)

धोरणाप्रमाणेच नियोजन प्रक्रियेतही समाजशास्त्रज्ञ तज्ज्ञ सल्लागार म्हणून योगदान देऊ शकतात. कोणतेही कार्य पार पाडण्यासाठी प्रथम त्याबाबतचे नियोजन करावे लागते. नियोजन करताना प्रथम सर्वांना मान्य होतील अशी ध्येये वा उद्दिष्टे निश्चित करावी लागतात; तरच नियोजन यशस्वी होते. मात्र समाजात लिंग, वय, व्यवसाय, दर्जा, श्रद्धा, मूल्ये, जीवनशैली, इच्छाआकांक्षा इत्यादी बाबतीत भिन्नता असलेले विविध समूह असतात व त्यांची ध्येये भिन्न-भिन्न असू शकतात. त्यामुळे सर्व समूहांना मान्य होणारी म्हणजे सर्वसमावेशक ध्येये निश्चित करणे कठीण जाते. अशा प्रसंगी समाजशास्त्रज्ञ, सर्वमान्य होतील अशी ध्येये निश्चित करण्याच्या कार्यात मदत करू शकतात. त्यांच्याकडे विविध समूहात असलेल्या साम्य-भेदांचे वैज्ञानिक ज्ञान असते. याशिवाय समाजशास्त्रज्ञ हे निश्चित केलेल्या ध्येयांना अनुसरून काही विविक्षित समस्यांचे विश्लेषण करून त्यांची कारणे व त्यावरील उपाय यांबाबतही मार्गदर्शन करू शकतात. नियोजनाच्या प्रक्रियेत उपलब्ध असलेल्या भौतिक व मानवी साधनसामग्रीचे संघटन व मूल्यमापन करणे गरजेचे असते व याकामीही समाजशास्त्रज्ञ मौलिक योगदान देऊ शकतात. उपलब्ध साधनसामग्री योग्य व पर्याप्त

आहे काय? तिचा वापर कसा करावा? ध्येयपूर्तीच्या दृष्टीने कोणती साधनसामग्री कधी वापरावी? साधनांचा प्राधान्यक्रम कसा असावा? इत्यादी प्रश्नांसंदर्भात समाजशास्त्रज्ञांचा सल्ला उपयुक्त ठरतो, हे अनुभवाने सिद्ध झालेले आहे. योजनांच्या कार्यवाहीतही समाजशास्त्रज्ञ योगदान देऊ शकतात. ते स्वतः नियोजन यंत्रणेचा एक भाग बनून योजनेची कार्यवाही करण्यात भाग घेऊ शकतात, कार्यवाहीवर देखरेख ठेवू शकतात व तिच्यातील दोष, त्रुटी दाखवू शकतात.

अशा प्रकारे समाजशास्त्रज्ञ हे धोरण व नियोजन यांच्या संदर्भात एक तज्ज्ञसल्लागार व मार्गदर्शक व्यावसायिक म्हणून महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडू शकतात. पूर्वी ही भूमिका समाजसुधारकांची वा सामाजिक कार्यकर्त्यांची आहे असे मानले जाई. आज हा विचार मागे पडला असून समाजाचे वस्तुनिष्ठ ज्ञान असणाऱ्या समाजशास्त्रज्ञांनी धोरणनिर्मिती व नियोजन करण्यात सहभागी झाले पाहिजे, हा विचार सर्वच देशांत स्वीकारला जात आहे. मात्र त्यांच्या सहभागाचे प्रमाण अद्याप अल्पच आहे. कारण सामाजिक जीवनाचे तांत्रिक तज्ज्ञ (Technical Experts of Social Life) म्हणून समाजशास्त्रज्ञांना असलेले महत्त्व अद्याप तरी समाजाने पुरेसे ओळखलेले नाही. मात्र भविष्यात ते ओळखले जाईल अशी आशा आहे.

अध्यापन (Teaching)

समाजशास्त्राची पदवी व पदव्युत्तर पदवी घेतलेला, निर्धारित केलेली अन्य अर्हता धारण केलेला अभ्यासक हा माध्यमिक, उच्च माध्यमिक महाविद्यालयीन व विद्यापीठीय स्तरावर अध्यापकाचा वा शिक्षकाचा व्यवसाय करू शकतो. भारतात साधारणपणे समाजशास्त्र हा विषय कला वा सामाजिक विज्ञान या विद्याशाखेतर्गत शिकवला जातो. तथापि,

कायदा, कृषी, नर्सिंग, समाजकार्य इत्यादी विद्याशाखांमध्येही समाजशास्त्राचा काही अभ्यासक्रम शिकवला जातो. महत्त्वाचे म्हणजे समाजशास्त्राचे अभ्यासक हा व्यवसाय अधिक वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून व पूर्वग्रहविरहितपणे करू शकतात. कारण त्यांनी समाजाचे वैज्ञानिक व पूर्वग्रहमुक्त असे ज्ञान मिळवलेले असते. एवढेच नव्हे तर समाजशास्त्राचे अभ्यासक हे अध्यापनाचा व्यवसाय अधिक प्रभावीपणे वा सरसपणे करून शिक्षणाची सामान्य उद्दिष्टे उदाहरणार्थ, व्यक्तिमत्त्व विकास, समाजीकरण संस्कृती संक्रमण, वर्तनाचे नियंत्रण, समाजात अपेक्षित परिवर्तन घडविणे इत्यादी साध्य करू शकतात. कारण ही उद्दिष्टे समाजशास्त्राच्या अध्ययनातील महत्त्वपूर्ण घटक (Study Units) आहेत. थोडक्यात समाजशास्त्राचे अभ्यासक अध्यापनाचा व्यवसाय प्रभावीपणे करू शकतात.

४) संशोधन (Research)

अध्यापनाप्रमाणेच संशोधनाच्या क्षेत्रांतही समाजशास्त्राचा अभ्यासक एक व्यावसायिक म्हणून उत्तमपणे कार्य करू शकतो. निर्धारित अर्हताधारक व्यक्ती एखाद्या विद्यापीठात वा संशोधन संस्थेत संशोधक विद्यार्थी म्हणून प्रवेश घेऊन संशोधनाचे कार्य करू शकतो. तसेच समाजशास्त्राचे अध्यापकही संशोधन करू शकतात व त्यासाठी त्यांना काही संस्था (युजीसी, आयसीएसएसआर, एनसीईआरटी इत्यादी) अर्थसाहाय्य व इतर सोयीसुविधा देतात.

याशिवाय एखाद्या विद्यापीठाची वा संशोधन संस्थेचा 'रिसर्च गाईड' म्हणून मान्यता मिळविलेला अध्यापक हा संशोधक विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शक म्हणून कार्य करतो व त्याचा मोबदला म्हणून त्याला मानधनही मिळते. याशिवाय त्याला संशोधक सहायक म्हणूनही काम करता येते व त्यासाठी चांगले वेतनही मिळते.

याशिवाय समाजशास्त्रज्ञ हे बिगर शैक्षणिक संस्थांसाठी (उदाहरणार्थ, शासनाचे विविध विभाग, उद्योगधंदे, व्यापारी संस्था, जाहिरात कंपन्या, संप्रेषण क्षेत्रातील संस्था, बिगर शासकीय संघटना, विमा कंपन्या इत्यादी) संशोधक म्हणून कार्य करू शकतात, चांगला मेहनताना मिळवू शकतात. साधारणतः लोकमत अजमावणे, ग्राहकांची पसंती जाणणे, बाजारपेठ मिळवणे, विशिष्ट विषयासंबंधी तथ्ये व माहिती संकलित करणे, अगोदरच्या निष्कर्षांची पडताळणी करणे वा त्यांची विश्वसनीयता तपासणे इत्यादी. या बिगर शैक्षणिक संस्था संशोधनकार्य हाती घेतात व या संस्थामध्ये समाजशास्त्राचे अभ्यासक, संशोधक, संशोधन सहायक, तथ्य संकलक, तथ्य विश्लेषक इत्यादी भूमिका बजावून योग्य तो मोबदला मिळवू शकतात. अशा प्रकारे एक व्यावसायिक म्हणून समाजशास्त्राचे अभ्यासक हे धोरण, नियोजन, अध्यापन व संशोधन या क्षेत्रांत कार्य करू शकतात.

थोडक्यात समाजशास्त्र हे विज्ञान सैद्धांतिक व व्यावहारिक दृष्ट्या उपयुक्त ठरते. एक व्यावसायिक म्हणूनही या विज्ञानाचे अभ्यासक कार्य करू शकतात व आपला निर्वाह चालवू शकतात. येथे एक गोष्ट आवर्जून लक्षात घेतली पाहिजे ती म्हणजे समाजशास्त्राप्रमाणेच विज्ञानाच्या इतर शाखाही अशाच उपयुक्त ठरणाऱ्या आहेत.

***

 लेखकाने पदव्युत्तर स्तरावर

समाजशास्त्र विषयाचे अध्यापन केले

आहे. त्यांनी विविध विषयांवर ७९

पुस्तकांचे लेखन केले आहे. ते व्याख्याते

आहेत, तसेच ते सुप्रसिद्ध साहित्यिक व

शिक्षणतज्ज्ञ आहेत.

E-mail : khandagalecr@gmail.com

चला लिहिते व्हा...!

प्रा. संगीता बघेले, अकोला : ९१३००१७१८८

लेखन, वाचन या आनंददायी प्रक्रिया आहेत. लिहिण्यापूर्वी अगोदर खोल आणि सातत्यपूर्ण वाचन करावे लागते. वाचन हा लेखनप्रक्रियेचा पाया आहे. 'वाचाल तर वाचाल' हा नव्या जगाचा मंत्र झाला आहे. लिहिते होण्यामुळे विस्मरणावर मात करता येते, हस्ताक्षर सुधारते आणि सकारात्मक ऊर्जा वाढीला लागते हे सांगणारा हा लेख.

मागील दोन वर्षांत ऑनलाईनचे चक्रीवादळ जसे आले आणि डिजिटल धुळीच्या कणांत लिखाण- सराव कौशल्य धूसर होऊ लागले ही वस्तुस्थिती आहे. बंद शाळा आज उघडल्या आहेत आणि म्हणून गुरुजनांची जबाबदारी वाढली आहे. विद्यार्थ्यांना शालान्त परीक्षेच्या उंबरठ्यावर 'चला लिहिते व्हा' हा मंत्र देऊया. समर्थ रामदास महाराज म्हणतात.

“दिसामाजी काहितरी ते लिहावे,
प्रसंगी अखंडित वाचित जावे।”

‘वाचाल तर वाचाल’ या उक्तीशी आपला जवळचा संबंध आहे. रोजचे वाचन अतिशय महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे बुद्धी प्रगल्भ होते, तिला ज्ञानाची स्वर्णिम झालर चढते ती वाचनामुळेच. अनेक चांगली पुस्तके, त्यातील जीवनानुभव मनाला स्पर्श करणाऱ्या ओळी आपल्याला जीवनाच्या दुर्मीळ वाटेवर चालणे शिकवतात. अखंड वाचनाचा वारसा आपल्याला आमच्या पूर्वजांकडून तसेच संतांपासून सदैव मिळतच आहे.

आमची बालसेना वर्ग १० वी आणि १२ वी परीक्षेच्या उंबरठ्यावर असताना वर्ष २०१९ मध्ये अचानक न भूतो न भविष्यती अशी घटना जगाच्या इतिहासात घडली. मार्च २०२० पासून संपूर्ण जग कडीकुलपांत बंद झाले. एक महाप्रचंड लॉकडाऊन सुरू झाला. संपूर्ण वर्ष हे ऑनलाईन अभ्यासात गेले.

मोबाईल हाताळताना विद्यार्थ्यांच्या लेखनकौशल्याकडे फारसे लक्ष दिले गेले नाही; परंतु आता मात्र ‘रात्र थोडी आणि सोंगे फार’ असे असले तरी शाळेत आलेली ही चिमणी पाखरे उडण्यासाठी सक्षम बनवण्याचे मोठे आव्हान शिक्षकांपुढे आहे. लेखनकौशल्य विकसित करण्याकरिता त्याचे फायदे समजून अतिरिक्त वेळ देऊन लिहिते होऊया.

विस्मरणावर मात

लेखनकौशल्य असेल तर विस्मरणाच्या मर्यादेवर मात करता येते. एखादा महत्त्वाचा मजकूर तो जर परीक्षेच्या दृष्टीने महत्त्वाचा वाटत असेल तर तो नक्की लिहून पाहा. लिहिता लिहिता तो मनाच्या पटलावर कोरला जातो आणि कायम स्मृतीत राहतो. आपण ऐकलेले आहेच. ‘सौ बका और एक लिखा’ हा वाक्प्रचार तर सर्वांना ज्ञात आहेच. महत्त्वाच्या व्याख्या, गणितीय सूत्रे, प्रमेय पाटीवर अथवा स्मरण-लेखन वहीत लिहून पाहिले पाहिजेत. वाचता वाचता लिहिण्याचा सराव करत राहिल्याने झोप येत नाही, याशिवाय अधिक वेळेपर्यंत अभ्यास करता येतो. अधिक फायद्याची बाब म्हणजे परीक्षेत तर लेखनसराव असलेला मजकूर जसाच्या तसा आठवतो आणि गुणात्मक विकास आपल्या वाट्याला येतो.

हस्ताक्षर सुधार

आपल्याला अनुभवायला मिळाले असेल किंवा आपण ऐकलेले तर नक्की असेल, की आपल्या घरात आपल्या वडिलधाऱ्यांपैकी आजोबा किंवा आई, बाबांचे अक्षर चांगलेच नव्हे तर मोत्यांसारखे होते किंवा आहे. आपण कधी विचारले का त्यांना, त्या अक्षरमोत्यांचे रहस्य? ते तुम्हाला सांगतील, आजच्या तुलनेत त्यांच्यावेळी एखादा विषय अभ्यासासाठी कमी असेल; पण दैनंदिन भाषाविषय हस्ताक्षर वही करणे, शिवाय निदान दहा ओळी लिहिणे हा नित्यक्रम होता. आजच्या शाळेमध्ये हे उपक्रम आजही आहेत; पण त्यांचे गांभीर्य हरवता कामा नये आणि हो लॉकडाऊनच्या लाटेत तर तो उपक्रम बंद तिजोरीत जमा होता. या पद्धतीचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी चला तर आज लिहिते होऊया.

सुंदर, स्वच्छ अक्षर म्हणजे ईश्वराला अर्पण केलेली सुंदर सुवासिक पुष्पेच आहेत. रोजच्या दहा ओळी लिहिणे हे मनापासून झाले पाहिजे. निबंधस्पर्धा, हस्ताक्षरस्पर्धा अखंड चालू राहिल्या पाहिजेत. वेळतवेळ काढून भाषा विषयातून लेखनकौशल्य विकसित केले पाहिजे. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना ऱ्हस्व, दीर्घ, मात्रा समजावून त्या दुरुस्त करून घेणे. प्रत्येक विद्यार्थ्याला वेळ देणे ही आज काळाची गरज आहे. कवी केशवसुत म्हणतात.

“प्राप्तकाल हा विशाल भूधर,

सुंदर लेणी तयात खोदा

निजनामे त्यावरती नोंदा

बसुनी का वाढविता मेदा?”

रोजचा लेखनसराव केल्याने विद्यार्थ्यांचा परीक्षेच्या दिवशी गोंधळ उडणार नाही आणि सुंदर हस्ताक्षर परीक्षकांवर एक आगळी वेगळी छाप पाडून जाईल. कदाचित गुणवाढीसाठी त्याचा उपयोग होईल.

ऐतिहासिक वारसा

संत ज्ञानेश्वरांनी रचलेली ‘ज्ञानेश्वरी’, राष्ट्रसंतांनी लिहिलेली ‘ग्रामगीता’ आज तुमच्या माझ्यापर्यंत पोहोचली आहे, कारण ती लिखित वारशातून ऐतिहासिक ठेवा म्हणून आपल्याला मिळाली आहे.

तुम्ही लिहिलेला विचार, ती कल्पना इतरांना, येणाऱ्या पुढच्या पिढीला केवळ प्रसन्नच करणार नाही तर एक प्रेरणा म्हणून मार्गदर्शनदेखील करेल. विद्यार्थी मित्रांनो, चला लिहिते व्हा आणि ऐतिहासिक क्षणांचे हिस्सेदार व्हा. आपल्या स्वर्णिम इतिहासाचे मानकरी व्हा, चला लिहिते व्हा, स्वतःच्या समाधानासाठी. चला लिहिते व्हा समाजहितासाठी.

सकारात्मकतेची ऊर्जा

एकाच गोष्टीचा सतत विचार केला, की नैराश्य येते; पण लिखाणात स्वतःला झोकून दिले तर तो नैराश्याचा विचार समूळ नष्ट करता येतो. संत तुकाराम महाराजांच्या लिखाणातून प्रकटली ‘अभंगगाथा’ आणि अमृताहून मधुर ज्ञान आपल्या वाट्याला आले. लिखाणाचे फलित म्हणजे सकारात्मक ऊर्जा. लिहिता लिहिता आपण अभिव्यक्त होतो. नैराश्याच्या चौकटीतून बाहेर पडण्याची दिशा म्हणजे लेखन. नैराश्याचे रूपांतर कलेत होते आणि जन्माला येते शायरी. कविता, लेख, सहज स्फुरतात आणि नैराश्याची रात्र ओसरून सकारात्मकतेचा नवा सूर्य ऊर्जा घेऊन उगवतो आणि चिवचिवाट करणारी शुभ पहाट घेऊन येतो. चला तर यशस्वी होऊया. ‘चला तर लिहिते होऊया’.

***

 लेखिका नॅशनल मिलीटरी स्कूल,
अकोला या सैनिकी शाळेत प्राचार्या या
पदावर कार्यरत आहेत.

E mail : sangitabaghele76@gmail.com

शिक्षक-गुणवत्ता संवर्धन

हर्षा पिसाळ, पुणे : ९९६०५४४४७७

कोरोना महामारीच्या काळात शिक्षणक्षेत्राचे खूपच नुकसान झाले आहे. त्यासाठी शिक्षक हा समुपदेशक असतो, ही वस्तुस्थिती मान्य करून त्यांना समुपदेशनाचे अद्ययावत ज्ञान द्यावे. समुपदेशनाचे हे कौशल्य प्राप्त केल्यावर शिक्षकच मुलांना कोरोनाच्या नैराश्यातून बाहेर काढून अभ्यासाला प्रवृत्त करतील. व्यायाम करणे, ट्रेकिंग करणे, स्टेज स्टेजणे, प्रत्यक्ष अनुभव देणे अशा उपक्रमांद्वारे शिक्षक मुलांना मोबाईलच्या आभासी दुनियेतून बाहेर काढतील हे सांगणारा हा लेख.

६० व्या वर्धापनदिनानिमित्त विद्या महामंडळ या पुण्यातील नामांकित संस्थेने शिक्षक व शिक्षकेतरांसाठी समुपदेशन कार्यशाळा दिनांक २३ व २४ डिसेंबर रोजी आयोजित केली होती.

शिक्षक हा समुपदेशक असतो. प्राप्त कोव्हिडच्या महामारीच्या पार्श्वभूमीवर शिक्षण क्षेत्राचे खूपच नुकसान झाले आहे. शिक्षकांना समुपदेशनाचे अद्ययावत ज्ञान मिळावे व ते कौशल्य प्राप्त व्हावे या उद्देशाने कार्यशाळेचे आयोजन करण्यात आले.

शाळा बंद राहू नये, शिक्षण चालू रहावे म्हणून शिक्षक, सेवक, लेखनिक यांचे दोन गट करण्यात आले. पहिल्या दिवशी ५०% उपस्थिती, दुसऱ्या दिवशी ५०% उपस्थिती अशी रचना केली. सकाळी ११ ते ५ या वेळेत ४ व्याख्याने झाली. नामवंत आणि समुपदेशन क्षेत्रातील दिग्गज व्यक्तींना निमंत्रित केले होते.

विद्यार्थी समजून घेताना

ज्ञानप्रबोधिनीतील एका तज्ज्ञ मॅडमने 'विद्यार्थी समजून घेताना' या विषयावर पीपीटीच्या माध्यमातून व्याख्यान दिले. सुरुवातीला त्यांनी गटचर्चेसाठी पुढील प्रश्न दिले.

- प्र. १ - विद्यार्थ्याला का समजून घ्यायचे?
- प्र. २ - विद्यार्थ्याला समजून घ्यायचे म्हणजे काय?
- प्र. ३ - विद्यार्थ्याला कसे समजून घ्यायचे?

गटचर्चेनंतर प्रतिनिधींना चर्चेची फलनिष्पत्ती सादर व्यक्त करण्यास सांगितली व मॅडमने त्यात उरलेले मुद्दे घालून स्पष्ट केले. पहिल्या गटाने विद्यार्थ्याला का समजून घ्यायचे तर -

शिक्षकांनी स्वतःच्या आत डोकावून पाहिले पाहिजे. या वयात मी कसा वागत होतो. प्रत्येक विद्यार्थ्याची पार्श्वभूमी वेगळी असते. त्याचे कौटुंबिक वातावरण, सामाजिक वातावरण, त्यांच्यामधील सुप्त क्षमता, त्यांच्या गरजा, त्यांचे स्वभाव, त्यांचे प्रेरणास्रोत, त्यांच्या आवडीनिवडी, लिंगानुसार हार्मोनल बदल हे वेगवेगळे असतात म्हणून त्यांना समजून घ्यावे.

मुलांच्या मतांचा आदर करून त्यांना समजून घ्यावे. चुकीचे वाटल्यास आपल्या अनुभवाची उदाहरणे देऊन मित्रत्वाच्या नात्याने पटवून सांगावे. विद्यार्थ्याला समजून घ्यायचे म्हणजे काय यावर गट दोनने दिलेला प्रतिसाद व सावनी मॅडमने दिलेले स्पष्टीकरण असे. मुलांबरोबर शिक्षकाचे नाते प्रस्थापित व्हायला हवे. त्यासाठी त्यांच्या पातळीला जाऊन समजून घ्यावे. आपल्या अपेक्षांच्या, संकल्पनांच्या, इच्छांच्या चौकटीत मुलांना बसवू नये. पिढीतील फरकाप्रमाणे विचारांमध्ये फरक पडतो. तो जाणून त्यांच्याशी वागावे. त्यांचे विचार ऐकून घ्यावेत. विद्यार्थ्यांना समजून घेण्यासाठी त्यांच्याबद्दलची पूर्ण माहिती असावी. त्याचबरोबर त्यांना समजून घेण्याची इच्छा असावी.

मुलांना कसे समजून घ्यायचे

वर्तन व भावनांचे निरीक्षण

मुलांना समजून घेण्यासाठी त्यांच्या वर्तनाचे निरीक्षण करून अनौपचारिक वातावरणात म्हणजे वर्गात, सुट्टीत, मित्र-मैत्रिणींबरोबर, घरी, मुलांच्या सहवासात राहावे. ते सहली, शिबिरे, घरभेटी असे

उपक्रम असतात. शाळेमध्ये वयानुरूप, गटचर्चा, गटकार्य असे उपक्रम राबविणे. त्यांच्या वर्तनाबाबत लगेच प्रतिक्रिया देण्याऐवजी संयमाने प्रतिसाद द्यावा. त्यांचे म्हणणे लक्षपूर्वक ऐकावे. प्रत्येक मुलाचे स्वतंत्र अस्तित्व, स्वतंत्र व्यक्तित्व मान्य करावे. अभ्यासाव्यतिरिक्त गप्पा माराव्यात.

त्यांच्यासाठी विविध प्रसंगनिर्मिती करून त्यांच्या वर्तनाचे निरीक्षण करावे. काही आव्हाने द्यावीत व त्यांच्यातील गुणावगुणांची पारख करून मार्गदर्शन करावे. त्याचबरोबर चित्र काढणे, कविता लिहिणे, लेख लिहिणे यामधून त्यांच्या भावनांचे निरीक्षण करता येईल.

क्षमतांचे स्वरूप

बुद्धीच्या १८० पैलूपैकी काही प्रकारच्या बुद्धिमत्तांचा प्रचलित शिक्षणपद्धतीत फारसा विचार होत नाही. उदा., शारीरिक, निसर्गवादी, व्यक्तीअंतर्गत, व्यावहारिक, सर्जनात्मक, विश्लेषणात्मक. मुलांना शिस्तीबाबत मोकळेपणा असावा. टिनएज मधील त्यांचे वर्तन स्वीकारावे. काही चुकल्यास स्वानुभवाने समजावून सांगावे.

कोविडच्या काळात पालक गमावलेल्या मुलांना सामावून घ्यावे. त्यांच्या गरजेनुसार त्यांना आधार द्यावा. यासाठी मार्गदर्शन करणारे To sir with love सारखे सिनेमे पहावेत.

किशारेवयीन मुलांच्या समस्या

तज्ज्ञांनी अतिशय उत्तम पद्धतीने किशोरवयीन अतिशय नाजूक वयातील मुलांच्या समस्या सोडविण्यासाठी बहुमोल मार्गदर्शन करताना त्यांनी अनेक उदाहरणे देऊन उपस्थितांची मने जिंकून घेतली.

Resilience

कोणत्याही परिस्थितीमध्ये मांजर ज्याप्रमाणे उंचावरून पडल्यावर पटकन सावरून उठते, त्याप्रमाणे मुलांना सावरता आले पाहिजे. पुन्हा उठता आले पाहिजे. यासाठी मुलांमध्ये अनेकविध कौशल्ये (multi skills) विकसित करावीत. आजच्या कोविडच्या काळात मुलांना अनंत अडचणींना सामोरे जावे लागले तरी फिनिक्स पक्ष्याप्रमाणे पुन्हा झेप घेता येण्याची त्यांच्यात उमेद निर्माण करावी.

परावलंबित्व कालावधी (Dependency Period)

प्राण्यांपेक्षा माणसांमध्ये पालकांवर अवलंबून राहण्याचा कालावधी जास्त असल्याने त्यांना नाकारले जाण्याची भीती वाटते. अवलंबित्व कमी करून त्यांना स्वावलंबी बनवावे.

दीर्घकालीन आनंद मिळविण्यासाठी तात्पुरता आनंद देणाऱ्या व्हिडिओ गेम्सपेक्षा मैदानी खेळ, सायकलिंग, ट्रेकिंग, चित्रकारिता, संगीत यांसारख्या कृतींमधून (activities) आनंद मिळवण्यासाठी तसेच दुसऱ्यांना मदत कशी करता येईल, प्रत्येक परिस्थितीमध्ये आनंदी कसे राहता येईल, यांविषयी मार्गदर्शन करावे.

सध्या मिळविलेले ज्ञान आयुष्यभरासाठी उपयुक्त राहात नाही. सतत अपडेट रहावे लागणार आहे. हे मुलांना सांगावे व जे काम करावे लागत आहे ते आवडत नसले तरी गोड मानून घ्यावे. त्यांना तडजोड शिकवावी.

मुलांशी बोलताना...

मुलांशी बोलताना “मला? असे म्हणायचे आहे, तू बावळट आहेस.” असे लेबल न लावता “तू आत्ता बावळटपणा केलास.” असे म्हणावे.

ऑनलाईन शिक्षणामुळे मुलांना अभ्यासाचा ताण आहे. अशा परिस्थितीत त्यांना समजून घ्यावे. तुला काय वाटते याबाबत... अशा प्रकारचा संवाद असावा. ‘तुझी अभ्यासाची तयारी तुझ्या पद्धतीने चालू आहे ना?’ असे विचारावे. त्यांचे त्यांना अनुभव घेऊ देत, चुकीतून शिकू द्यावे. जेवढे जास्त अनुभव तेवढे जास्त चुका सुधारण्याचे मार्ग मुलांना सापडतात.

मुलांना विचार करायला शिकवा. पूर्वी अभ्यासाशिवाय मन रमवायला विशेष काही नव्हते. म्हणून पूर्वी अभ्यास आवडीने करायचे. आता करमणुकीचे खूप स्रोत आहेत. त्यांपैकी योग्य कोणते अयोग्य कोणते ते सांगावे. उदाहरणार्थ, यू ट्यूबवर वेगवेगळ्या विषयांचे खूप व्हिडीओ आहेत. त्यातील विषयाशी निगडित कोणते व्हिडिओ निवडणे योग्य आहे याचे मार्गदर्शन करावे. व्हिडिओ गेम्स, नको ते व्हिडिओ टाळणे का आवश्यक आहे त्याचे शारीरिक,

बौद्धिक, भावनिक बुद्धिमत्तेवर काय विपरीत परिणाम होतील हे सांगता येईल. अन्यथा मोबाईलवर शिक्षणाचे सुसंस्कृत धडे मिळण्याऐवजी असंस्कृत पिढी तयार होण्याचा धोका निर्माण होईल.

वर्तन समस्या व समुपदेशन

समुपदेशकांनी वर्तनाच्या सर्वसाधारण समस्यांमध्ये अध्ययन करताना किंवा वर्गात अध्यापन चालू असताना काही विद्यार्थ्यांचे अवधान कमी असते; आवश्यक वाचन, लेखन कौशल्ये विकसित नसतात, आरोग्याच्या तक्रारी उदाहरणार्थ, डोळे, पाठदुखी, थोड्या थोड्या वेळाने टॉयलेटला जाणे व एका जागेवर न बसणे, चुळबुळ करणे यांसारख्या समस्या सांगितल्या. त्याबाबत शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांचे समुपदेशन करावे. सुसंवाद साधून मुलांमध्ये आपलेपणा निर्माण करावा.

गंभीर वर्तन

समस्यांमध्ये बुद्धिमत्ता असूनही अभ्यास न करणारी मुले, कोविडच्या काळात पालक गमावलेली किंवा पालकांची नोकरी गेल्याने बिकट परिस्थितीचा सामना करणारी मुले न्यूनगंडाने पछाडली जाऊ शकतात. मानसिक आघात झाल्याने अभ्यासात त्यांचे लक्ष लागत नसेल तर या मुलांना सहानुभूती द्यावी. त्यांच्या अडचणी समजून घ्याव्यात. त्या सोडविण्यास त्यांना मदत करावी. खराब आचरण करणाऱ्या मुलांना, विघातक वर्तन करणाऱ्या मुलांना प्रेरणादायी व्हिडीओ दाखवावे.

समायोजन समस्या

कुटुंबामध्ये भावंडांशी पटवून न घेणे, तुलना करणे, पालकांशी वाद घालणे, समाजात वावरताना एकलकोंडे राहणे किंवा भांडण करणे, शाळेत शिक्षकांना उलट उत्तरे देणे - अशा प्रकारच्या मुलांना सुहृदयी वृत्तीने शिक्षकांनी समायोजन करण्यासाठीच्या क्लृप्त्या स्वानुभवातून पटवून द्याव्यात.

कोविड १९ चे दीर्घकालीन परिणाम

नैराश्य, चिंता, आघातोत्तर ताण, जर्मोफोबिया (भीती) कल्पना क्रिया (ओ.सी.डी.) म्हणजे सारखे हात धुणे, वारंवार वस्तू सॅनिटाइज करणे यासारखी

लक्षणे उद्भवलेली दिसतात. त्यावर उपचार केल्याने विचारांवर व तणावावर नियंत्रण ठेवता येते.

अशा प्रकारे शिक्षकांना समुपदेशन कसे करावे याचे मार्गदर्शन केले.

प्रसारमाध्यमे आणि विद्यार्थी

प्रसारमाध्यमांचा चांगला वापर कसा करता येईल याबाबत पालकांनी व शिक्षकांनी मुलांना मार्गदर्शन करावे. उदाहरणार्थ, विविध ऑप बनविण्यासाठी कोडिंग क्लास लावणे. ऑनलाईन गाणे शिकणे त्यासाठी विविध वाद्यांची माहिती देणे, क्राफ्ट व्हिडिओ पाहून उपयुक्त वस्तू बनविणे, Word, Excel, Power Point शिकविणे.

अन्यथा मुले वाममार्गला लागतील किंवा दैनंदिन कामे न करता येणे, झोप न लागणे, डोळे, मान दुखणे, भीतीचे व्हिडिओ बघितल्याने सतत घाबरलेले राहणे, सायबर क्राइमची शिकार बनणे, गुन्हेगारी शिकणे यांसारख्या आयुष्य बिघडवणाऱ्या गोष्टी घडतील. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये अभ्यास करण्याच्या सवयी लोप पावत चालल्या आहेत. पाठांतर, नोट्स काढणे, विचार करून निबंध लिहिणे त्यांना अवघड जात आहे.

यावर उपाय म्हणजे मुलांना व्यायामाची सवय लावणे, खेळ घेणे, ट्रेकिंग करणे, प्रत्यक्ष अनुभव देणे, आभासी दुनियेतून बाहेर आणणे. मोबाईल व कॉंप्युटरच्या वापरावर पालकांनीच नियंत्रण ठेवावे. यासाठी ३०-६०-९० असा फॉर्म्युला वापरावा. सकाळी उठल्यावर ३० मिनिटे मोबाईलचा वापर करू नये. कामावरून आल्यावर ६० मिनिटे मोबाईलचा वापर करू नये; तो वेळ फॅमिलीसाठी द्यावा. झोपण्यापूर्वी ९० मिनिटे मोबाईल वापरू नये असा सल्ला तज्ज्ञांनी दिला. त्यामुळे शांत झोप लागेल.

***

 लेखिका या लक्ष्मणराव आपटे
प्रशाला, पुणे येथे सहायक शिक्षिका
म्हणून कार्यरत आहेत व विद्या महामंडळ,
पुणे येथे कार्यकारिणी सदस्य आहेत.

E mail : harshapisal79@gmail.com

सकारात्मक पालकत्व

रविबाला काकतकर, पुणे : ९८८१७४३०६१

सुजाण पालकत्व हा एक खूप सुंदर अनुभव आहे. मुलाच्या जन्मापासून त्याला घडविण्यापर्यंतच्या प्रक्रियेत सामील झालेल्या सर्व व्यक्तींना संगोपनातला आनंद घेता येतो. आदर्श मुले घडवण्यासाठी आदर्श पालकत्व निभावणे गरजेचे असते असा संदेश देणारा हा लेख.

“शालेय वातावरणात साधारणपणे वर्गातल्या सर्वात हुशार मुलाचे कौतुक होते; परंतु प्रत्येक मुलातल्या हुशारीचे कौतुक होत नाही हे दुर्दैव आहे!” अभिनेता अतुल कुलकर्णी एका मुलाखतीत सांगत होते. ‘श्री इंडियटस’ या लोकप्रिय चित्रपटातला संदेश पालकांच्या सुजाणत्वाला वेगळेच आव्हान देत आला आहे. छोट्या कारणांवरून जीवन संपविणाऱ्या घटना नेहमीच सुन्न करतात. अभ्यास, स्पर्धा आणि पालकांच्या अपेक्षा मुलांमध्ये प्रचंड नैराश्य आणतात. ही वस्तुस्थिती आहे; म्हणूनच समजस पालकत्व म्हणजे काय हे बघणे आवश्यक आहे.

मुलांच्या अपेक्षा

मुलांकडून जशा पालक म्हणून आपल्या अपेक्षा असतात तेवढ्याच किंबहुना त्यापेक्षा जास्त मुलांच्याही पालकांकडून अपेक्षा असतात. सुरक्षितता, भावनिक संतुलन या अपेक्षांना अग्रक्रम असतो. आरडाओरडा, संताप व्यक्त न करणारे, नीट खंबीर शब्दांत सूचना देणारे पालक आपल्या वर्तनाद्वारे मुलांवर योग्य ते संस्कार करत असतात. आई-वडिलांचे आपसातले मतभेद, घरातल्या वयस्कर लोकांची मुलांसमोर होणारी भांडणे, घरात तापलेले वातावरण मुलांमध्ये असुरक्षिततेची तीव्र भावना निर्माण करून देतात. उलट असे म्हटले जाते, की मुलांच्यासमोर सहजपणे प्रेम

व्यक्त करणारे, एकमेकांचा आदर आणि एकमेकांची कदर करणारे, काळजी घेणारे पालक, मुलांना कुटुंब सुखरूप असल्याची जाणीव देतात. स्त्रीपुरुष संबंधांकडे बघण्याचा निकोप दृष्टिकोन देतात; परंतु मारझोड, एकमेकांची उणीदुणी काढणे, मुलाला दोन टोकाच्या सूचना घरातल्या वडिलधाऱ्यांनी देणे, या सर्वांमुळे मूल गोंधळून तर जातेच; शिवाय संधीसाधू बनते. कोण कोणाविरुद्ध आहे, त्याचा आपल्या फायद्यासाठी कसा वापर करावा हेही करायला शिकते. पालक ज्याप्रमाणे घरात राग संताप व्यक्त करतात, तीच पद्धत योग्य असे मानून मूल मित्रांमध्येही तसेच वर्तन करू लागते. स्वतः घरी असतानासुद्धा मुलाला फोन घ्यायला लावून ‘बाबा घरी नाहीत’ असे सामोरच्याला सांगायला लावणे हे खोटे वर्तन मुलांसाठीही ‘खोटे बोलावे फक्त पकडले जाऊ नये’ असा संस्कार करते. याचे भान पालकांनी कटाक्षाने ठेवावे. माझ्याकडे मुलांसाठी येणाऱ्या पालकांनाच प्रथम समुपदेशन करणे गरजेचे ठरते. मुलांच्या चुकीच्या वागण्याचे जवळजवळ प्रत्येक बीज हे पालकांच्या वागण्यात मिळते. खरोखर मातीच्या घड्याला सुबक आकार देण्यासाठी, झळाळी येण्यासाठी पालकांनी काय करावे आणि काय टाळावे हे थोडक्यात बघूया. चांगल्या परिणामासाठी देखील नकारात्मक वाक्ये नकोत. उदाहरणार्थ, ‘काय गिचमिड

अक्षर काढले आहेस. नुसते कोंबडीचे पाय नाचल्यासारखे दिसत आहेत.’ या शब्दांमुळेच मुलांच्या अंतर्मनावर गिचमिड अक्षरांचे चित्र कोरले जाते व ते तसेच करण्यास प्रवृत्त होतात. उलट, ‘मोत्यासारखे सुबक अक्षर काढ’, या शब्दांमुळे नेमके चित्र उभे राहते आणि तसे करण्यास मूल प्रवृत्त होते. ‘तू मूर्खासारखा, वेड्यासारखा वागू नकोस.’ हे म्हटल्यामुळे काय होते ते पाहू. एकतर ‘माझे नेमके काय चुकत आहे? आणि मग मी कसे वागावे?’ हे मुलाला कळत नाही. शिवाय ‘मी वेडा आहे,’ असे नकारात्मक संकेत मिळतात. ती वाक्ये मनात कोरली जाऊन मूल मूर्ख बनण्यास अधिक प्रवृत्त होते. या नकारात्मक अपेक्षांना मूल अधिक जागते. त्याचा आत्मविश्वास कमी होतो. ‘जे घडायला नको’ त्या शब्दांचा वापर पूर्ण टाळावा. त्याउलट, “तू किती उत्तम गातोस, धडाडीने बोलतोस ते तुझे वेगळेपण आहे, ते तू वाढव,” हे जरूर सांगावे. मुलांना अपयश आल्यास ते अपयश केवळ त्या परीक्षेपुरते मर्यादित आहे हे समजून घ्यावे.

म्हणजे मूल पूर्णतः अपयशी ठरत नाही. ‘तुझे प्रयत्न थोडे कमी पडले; नव्या जोमाने कामाला लाग.’ अशी उमेद द्यावी. चुकानंतर, ‘तू मला आवडत नाहीस. घरातून निघून जा’, ही वाक्ये पूर्णतः टाळावीत.

निराधार मनःस्थितीत मूल दिशाहीन होते ‘आपण कोणाला नकोसे होणे, हा जगातला सर्वात मोठा आजार होय’ असे मदर तेरेसा आवर्जून सांगत. ‘तुझे हे वर्तन चुकले आहे; ते सुधारणे गरजेचे आहे’ असे सांगावे; पण मुलाचा अस्वीकार कधीही करू नये. मुलाचे शारीरिक व्यंग, मर्यादा यांचा उल्लेख करून खच्चीकरण नको. मुलाला बुद्धू, बुटक्या, ढोल्या, काळ्या ही विशेषणे, बिरुदे कधीही वापरू नयेत.

त्यामुळे त्याची स्वप्रतिमा खालावते. तो सर्वासमोर अपमानित होतो. शिवाय या विशेषणाला तो जागतो आणि तो तसाच बनतो! बाकी बरोबरच्या मुलांकडूनही तर उडविली जात असताना मूल आधीच खचलेले असते. त्यात घरातूनही अशी संबोधने लागली तर त्याचा आत्मविश्वास पूर्ण खालावतो. अशा वेळी त्याला मानसिक आधाराची खूपच गरज असते. आपल्याच स्वतःच्या सुंदर नावांच्या अर्थातून मुलांनी ऊर्जा मिळविण्याचीही सवय लावावी.

मुलांच्या नावावरून त्यांना सकारात्मक संदेश देता येतात. जसे, ‘वरुण’ वाऱ्यासारखा गतिमान, ‘अरुण’ सूर्यासारखा तेजस्वी, तेजस्विनी, तेजोनिधी इत्यादी किंवा वा! “स्कॉलर आले वाटते” किंवा “या गणितज्ञ/स्पोर्ट्समन” असे म्हणण्याने त्याला स्वतःचे कौशल्य वाढविण्याचा नकळत संदेश मिळतो.

सर्व निर्णय पालकांनीच घेण्यामुळे मुलांची वाढच होणार नाही. त्याचे स्वतःचे मत तो कधी व्यक्त करू लागल्यास, “तू गप्प बस. तुला काय समजतंय? मोठ्यांच्यात बोलू नकोस” इत्यादी वाक्ये नको. त्याऐवजी, मुलांच्या मतांचाही आदर करण्यामुळे आपण जबाबदार व्यक्ती आहोत हा स्वतःबद्दलचा सकारात्मक समज वाढीला लागतो. कधी ‘तुला काय वाटते?’ हे विचारून घरातल्या निर्णयात त्याला समाविष्ट करावे. त्याचे मत न पटल्यास तसे सांगावे. परिस्थितीची दुसरी बाजू सांगावी. कधी ‘ठीक, निदान तू विचार करतो आहेस, ही चांगली बाब आहे’, असे शब्द वापरावेत.

मुलांचे त्यांच्या यशासाठी जरूर कौतुक करावे. अनेक मुले शेफारून जातील या भीतीने घरांमधून त्यांची दखल घेतली जात नाही. मुलाने प्रगतिपुस्तक

आणून दाखवले आणि त्यात एखाद्या विषयात 'बी' ग्रेड, एखाद्या विषयात 'सी' ग्रेड असेल तर, पालक अगदी सहज म्हणून जातात, अरे 'या विषयांमध्ये बी किंवा सी ग्रेड का?' त्यांना 'एफ' ग्रेड मिळाली नाही त्याबद्दल कौतुकच वाटत नाही.

अशाने मुलांचा हिरमोड होतो. मूल पालकांकडून शाबासकी मिळेल अशा अपेक्षेत असते. त्यासाठी हे आवश्यक आहे. 'अरे वा! या पाच विषयात ग्रेड मिळाली छान झाले. आता या तीन विषयांतही पुढच्या परीक्षेत असेच यश मिळव. आत्ता मार्क्स का कमी पडले असे वाटते? अजून काय करशील? तुला काय मदत लागेल?' असे प्रश्न विचारत त्याचे मनोबल वाढवावे.

पालकांकडून अपेक्षांचा ताण, मार्कांचे ओझे न येण्यासाठी मुलांशी पुढील संवाद अवश्य करावा. 'तुझ्या क्षमतांचा जास्तीतजास्त वापर कर. तुला वाटतंय का तू पूर्ण प्रयत्न केला आहेस?' अशा संवादातून मुलाला परीक्षेतील स्वतःच्या यशापयशाची जबाबदारी घेण्याची सवय लावावी.

केवळ बुद्ध्यांक किंवा परीक्षेतले गुण हेच महत्त्वाचे नाहीत, हे आता जगभर सिद्ध झाले आहे. त्याइतकेच, म्हणजे इतर अनेक जीवनोपयोगी विषयांमध्ये असलेली बुद्धिमत्ताही तितकीच महत्त्वाची मानली जात आहे. मुलाला ज्या क्षेत्रात गोडी आहे ते क्षेत्र निवडून त्यात करिअर (कर्तृत्व) करू द्यावे. त्यानुसार संधी उपलब्ध करून देऊन प्रोत्साहन देण्याचे काम हे सुजाण पालकत्वाचे मुख्य लक्षण आहे. सर्वच मुलांनी इंजिनियर्स किंवा डॉक्टर्स होणे गरजेचे नाही. सुतारकाम, पक्षीनिरीक्षण, संगीत, अभिनय, परदेशी जाऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांना विविध विद्यापीठांमधून

अर्जासाठी उत्तम लेखन, परकीय भाषा शिकून दुभाष्याच्या कामापासून, मोबाईल दुरुस्तीच्या दुकानापर्यंत रोजगारसंधी आता उपलब्ध आहेत. सुदैवाने विविधांगी बुद्धिमत्ता (Multiple intelligence) असलेली मुले त्यात उत्तमरीत्या यशस्वी होत आहेत. हे आजच्या भारताचे अतिशय आशावादी चित्र आहे.

हट्ट करणारी मुले अनेकदा श्वास रोखून धरतात. त्यावेळी जर मुलांच्या हट्टाला बळी पडून मुलाला हवे ते देत गेले तर मुलांना संकेत मिळतो, की असे केल्याने माझे काम होते. त्याऐवजी, मुलाचे लक्ष्य अगदी अलगद दुसरीकडे वळवून त्याला छान हाताळण्याचे कौशल्य जोपासणे पालकांजवळ हवे. पालक म्हणून तुमच्यातल्या समंजस आणि सुजाणत्वासाठी शुभेच्छा.

या सर्व महत्त्वाच्या बाबी लक्षात घेऊन काही दैनंदिन जीवनातील प्रसंग आणि त्यावेळी घडणारे संवाद वा प्रतिक्रिया यांचे होणारे सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम पाहूया.

एकदा संजय आणि राणी अशी दोन मुले उंच झाडावर चढून खेळत होती. अचानक मोठे वादळ आले आणि झाडांच्या फांद्या जोराने हलू लागल्या. दोन्ही मुले खूप घाबरली. तेवढ्यात त्यांच्या पालकांच्याही लक्षात आले, की मुले झाडावर चढून खेळत आहेत. दोन्ही मुलांचे पालक धावत बाहेर आले. राणीच्या आईने जोरात ओरडून तिला सांगितले, "राणी, पडू नकोस". सचिनचे वडील बाहेर आले. ते त्याला म्हणाले, "संजय फांदी घट्ट पकड." दुसऱ्या क्षणी धप्पकन आवाज आला! कोण पडले असेल? तुम्हाला काय वाटते? अर्थातच राणी; आणि का? तर तिच्या आईने दिलेली सूचना. आईचा उद्देश चांगला होता.

तरी, राणीच्या मेंदूने आणि अर्थातच, तिच्या अंतर्मनाने जे शब्द स्वीकारले नेमकी तीच कृती, तिच्या हातून घडली! “पडू नकोस” ह्या शब्दांमुळे, आधी तिच्या डोळ्यांसमोर ‘पडण्याचे’ चित्र आले. मग मी काय करायला हवे, हे न सुचल्यामुळे, सर्वात सोपा मार्ग होता, तो म्हणजे डोळ्यांसमोर उभ्या राहिलेल्या प्रतिमेनुसार कृती करण्याचा आता अगदी ह्या विरुद्ध आणि नेमके काय करायला हवे, ते सांगणारे संजयच्या वडिलांचे शब्द बघा. “फांदी घट्ट पकड” हे ऐकल्याबरोबर, संजयच्या मेंदूने तत्क्षणी, जी फांदी समोर दिसली ती पकडण्याचे संदेश दिले. सचिनने फांदी घट्ट पकडली आणि तो वाचला.

म्हणजेच ‘न्यूरो लिंग्विस्टिक प्रॉग्रॅमिंग’ ह्या आधुनिक वर्तनशास्त्रानुसार शब्दांची निवड अतिशय सजगपणे करण्याच्या मुद्द्यावर अधिक भर दिला जातो. आपले अंतर्मन, शब्द हे शब्दशः घेते. आपण सतत आपल्या स्वतःशी आणि आसपासच्या इतरेजनांसाठी संवाद करत असतो, त्या त्या सर्व वेळी, ही बाब खूप आवर्जून लक्षात ठेवूया. एक पालक म्हणून, मुलांबरोबर बोलताना पदोपदी सजग असणे आवश्यक आहे. आपले मूल हातात ट्रे घेऊन पाहुण्यांना पाणी नेऊन देत असेल, त्यावेळी अनेकदा अगदी सहजपणे, आई म्हणते, “अरे थांब थांब, पाडशील”; परंतु जर आई असे म्हणाली, “अरे वा, किती छान ट्रे धरला आहेस. सर्वाना दे पाणी.” तर काय परिणाम होईल, ते आपणच समजू शकतो.

जागतिक स्तरावर, केलेल्या पाहणीत असे आढळून आले आहे, की दिवसभरात, पालक आपल्या मुलांशी संवाद करताना, किमान २० वेळा “नाही” किंवा “हे करू नकोस” अशा सूचना देत असतात.

मुलांनी केलेल्या कोणत्याही मागणीवर पालकांची प्रथम प्रतिक्रिया, जर अनवधानानी “अरे असे करू नकोस” अशी आली, तर सजगपणे, लगेचच “काय कर” हे सांगणे महत्त्वाचे मानावे. “कागद फाडू नकोस, उड्या मारू नकोस” इत्यादी म्हटले, की मुलाच्या मनाचा गोंधळ होतो. हे करू नकोस, मग मी नेमके काय करू? हे न समजल्यामुळे एक तर जे करू नको म्हटले, तेच मूल पुन्हा आपोआप करते किंवा तेच परत करण्याचा हट्ट करते. कधी लगेच रडण्याचा पर्याय स्वीकारते. या ऐवजी, आईने छान हसत, जवळ घेत त्याला सांगितले, “हे घे रंगीत खडू. छान चित्र काढ. कशाचे बरं चित्र काढशील?” असे सांगितले, की मुलाला नेमके मी काय करणे आईला अपेक्षित आहे हे समजते. त्याचबरोबर, आता माझ्या मताला किंमत आहे किंवा मला काही नवे करण्याचे स्वातंत्र्य आहे, हा आनंद मिळतो.

मुलांना सतत रागावणे, आपला राग मुलांवर काढणे, इत्यादी वेळी आपण ज्या कृती करतो, शब्द, वा वाक्ये उच्चारतो ती प्रत्येक बाब मुलांसाठी संस्कार असते! ह्या वर्तणुकीचे अनुकरण मूल लगेच करते, वागायचे-बोलायचे कसे, काय चूक-बरोबर, चांगले-वाईट त्या दोन्हीचे अनुकरण मुले करत असतात. त्यांच्या संगोपनात पालकांबरोबर ज्या ज्या प्रौढ व्यक्ती सामील असतात, त्या सर्व त्यांच्यासाठी आदर्श असतात. आई-वडील, आजी-आजोबा, काका, मामा, मुलांना वाढविणाऱ्या कामाच्या आया-बाया, पाळणाघरात मूल दिवसभर राहते त्या मावशींचेही निरीक्षण आणि अनुकरण मूल करत असते. त्यामुळे या प्रत्येकाने पालकत्व ही आपण आनंदाने स्वीकारलेली जबाबदारी आहे ही जाणीव बाळगणे गरजेचे आहे.

त्यातही विशेषतः आपली नापसंती, संताप आपण कसा व्यक्त करतो? जोरात ओरडून, आवाज चढवून बोलणे, वस्तू फेकून मारणे, हात उचलणे, करतो का? माझ्या मनासारखे घडले नाही, तर ते मी कसे व्यक्त करतो? मोठेपणीही ज्या व्यक्ती असे वर्तन करतात, त्या सर्वांचे मूळ, त्यांच्या घरातील, लहानपणी त्यांनी बघितलेले असे वर्तनच कारणीभूत असते; परंतु आता मात्र मी माझी नाराजी नेमक्या शब्दांत व्यक्त करणार. सर्वांत उत्तम म्हणजे, समोरच्या व्यक्तीला प्रश्न विचारणार, की 'तू हे का केलेस? मला जरा सांगतोस का?' या संवादांमुळे मुलाला नकळत हे समजते की समोर दिसते त्याला दुसरी बाजूही असू शकते. ती जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे समोरच्या व्यक्तीलाही किंमत आहे. न पेक्षा मूल स्वयंकेद्री बनू शकते.

'तो बघ, नाही तर तू!' अशा शब्दांत, पालकांनी, इतर मुलांशी किंवा भावंडांशी सर्वासमोर तुलना करणे पूर्णतः टाळावे. असे केल्यास मुलाचा आत्मसन्मान दुखावला जातो. त्यामुळे मुलांमध्ये न्यूनगंड निर्माण होऊ शकतो. त्याचबरोबर, ज्या दुसऱ्या मुलांशी किंवा भावंडांशी तुम्ही त्याची तुलना करता, त्याचा राग किंवा मत्सर आपले मूल करू लागते. त्याऐवजी जर, 'तुझे उच्चार आणि आवाज खणखणीत आहे. तू वक्तृत्व स्पर्धेत भाग घे. अक्षर छान आहे, सर्व उत्तरे तू उत्तम लिहू शकशील. फक्त तुझे लक्ष केंद्रित करण्यासाठी आपण अधिक काय बरं करू शकतो?' अशा प्रकारे संवाद केला, तर मूल ज्या विषयात किंवा क्षेत्रात कमी पडते आहे, त्याची जबाबदारी त्याने स्वतः घेण्यासाठी आपण त्याला उद्युक्त करू शकतो. जी मुले हुशार असूनही

अभ्यासाला बसत नाहीत अशी तक्रार पालक करतात, त्यांच्यासाठी जरूर हा पुढील उपाय उपयोगी पडू शकेल. जे पालक सातत्याने मुलांच्या मार्कांचे ओझे स्वतः बाळगत असतात, त्या पालकाचे मूल प्रत्येक वेळी स्वतः निर्धास्त असते. 'आई-वडील आहेत ना, मला सकाळी उठवण्यापासून ते अभ्यासाला बसवण्यापर्यंत' या विचाराने मूल स्वतः जबाबदारी घेत नाही. स्वतःहून सकाळी उठण्यापेक्षा, आई आहे मला उठवायला, मी कशाला कष्ट घेऊ? अशी त्याची प्रतिक्रिया होते. याऐवजी जर, "किती टक्के मार्क्स तुला मिळावेत असे वाटते? किती मिळवू शकशील असे वाटते? त्यासाठी तू नव्याने काय करू शकशील? तसेच मी तुला काय मदत करू शकते?" अशा प्रकारच्या नेमक्या प्रश्नांमुळे मूल स्वतः स्वतंत्र विचारांनी नियोजन करण्यास प्रेरित होते. सर्वच गोष्टी आयत्याच, तयार चांदीच्या ताटात समोर ठेवल्या तर त्याची किंमत मुलांना राहत नाही. 'अभ्यासापासून ते दिवसभराचे वेळापत्रक ठरवण्यापर्यंत मी स्वतः कष्ट केले आहेत' ही जाणीव मुलाला होणे गरजेचे आहे. मुलांना स्वतः सर्व गोष्टींची जबाबदारी घेण्यासाठी तयार करणे हे सूत्र लक्षात ठेवावे. सकाळपासून मुलाला केवळ सूचना करण्यापेक्षा नेमके प्रश्न तयार करण्यात पालकांच्या कल्पकतेचा वापर अधिक होईल. जबाबदार नागरिक होण्यासाठी मुलांना दुकानातून वस्तू आणणे, बँकेची कामे सांगणे ही छोटी कामे जरूर करायला सांगावीत. चुका झाल्या तरी सुधारण्याची आणि नव्या चुका करण्याची मुभा देण्याइतपत पालक मनमोकळे असतील तरच मूल चतुर आणि चाणाक्ष होईल.

मूल कितीही चुकीचे वागले, तरी कोणत्याही परिस्थितीत पालकांनी पुढील वाक्ये टाळावीत. 'तू घराबाहेर निघून जा. तू आम्हाला अजिबात आवडत नाहीस.' याऐवजी, 'तू हे पूर्णतः चुकीचे वागला आहेस. यात बदल करण्यासाठी तू काय करशील?' असा संवाद हवा. हे बोलणेही टाळावे, 'मार्क चांगले मिळवलेस तरच आम्हाला आवडशील.' पालकांनी नेहेमीच विनाअट प्रेम करावे ज्याला इंग्रजीत Unconditional Love म्हणतात, तसे करणेच अपेक्षित आहे. अशासाठी हा संवाद हवा 'तू आम्हाला खूप आवडतोस. मार्क्स छान मिळवलेस तर अजून आवडशील.'

घरातील सुरक्षित वातावरण, आईवडिलांचे छत्र डोक्यावर असणे या गोष्टी, मुलांच्या भावनिक घडणीत खूप मोलाचे कार्य करत असतात. पालकांनी तसेच घरातल्या प्रौढांनी आपसातील मतभेद मुलांसमोर व्यक्त करणे टाळावे.

नकाराचा स्वीकार करणे मुलांना जमले पाहिजे. केवळ एक मूल असेल तर, तोंडातून मागणी व्यक्त झाल्याझाल्या वस्तू हजर, असेही नको. वास्तवाची जाणीव हवी. हे पैसे मिळविण्यासाठी आईवडील करत असलेले कष्ट मुलांना समजले पाहिजेत. नकार न पचविण्याचे पर्यवसान मोठेपणी एखाद्या मुलीने दिलेल्या नकारामुळे मुलीवरच हल्ला किंवा स्वतःचे जीवन उद्ध्वस्त करणे, यात होऊ शकते. चोरी न करणे, खोटे बोलणे न बोलणे हे संस्कार पालकांनी स्वतःच्या वागण्यातून द्यायला हवे. ऑफिसमधून घरी आणलेली स्टेशनरी, कागद, स्टेपलर इत्यादी बघून मुलाला हा संकेत मिळतो, की खोटे बोलले, चोरी केली तरी चालेल; पण पकडले जायला नको.

हट्ट करणाऱ्या मुलाला सर्वप्रथम समजावून सांगणे आणि न पटल्यास, त्याचे लक्ष दुसरीकडे वळवणे हे अगदी उत्तम उपाय असतात. मोबाईलसारख्या घरातल्या इतरही शोभेच्या वस्तू खेळण्याच्या नाहीत, हे आपल्या आवाजातील जरब, नजरेला नजर भिडवून आणि तरी संयमित आवाजात सांगितलेले नियम यांमुळे मुलाला शिस्त लागते. नाहीतर कोणतीही आणि कितीही मौल्यवान वस्तू फुटली, तरी न रागावणारे पालक असतात. हेच मुलांच्या मोठेपणीच्या बेजबाबदार वर्तनास कारणीभूत ठरतात हे खरे. तसेच आपली खेळणी, वस्तू हे इतर भावंडांबरोबर, मित्रांसोबत वाटून घेण्याची सवय मुलांना लावणे गरजेचे असते. नाहीतर मूल हव्यासी होऊ शकते.

मुळात पालकत्व हा एक खूप सुंदर अनुभव आहे. मुलाच्या जन्मापासून त्याला घडवण्यापर्यंतच्या प्रक्रियेत सामील झालेल्या सर्व व्यक्तींना हा संगोपनातला आनंद घेता येतो. त्यासाठी फक्त मातृत्व किंवा पितृत्वाची मानसिकता हवी. मुलांच्या बाललीला, बोंबडे बोल, प्रश्न विचारण्यातील निरागसता हे सर्व मुले एकदा मोठी झाली, की मिळणार नाही हे ध्यानात ठेवून त्यांचा हा काळ हाताळणे महत्त्वाचे असते. त्यांच्या बालमनावर ओरखडे उठणार नाहीत, कटुता येणार नाही ह्याची काळजी घेत त्यांच्याशी संवाद साधणे हे कौशल्य आहे. आत्ताचे हे त्यांचे दिवसच मोठेपणी त्यांच्या बालपणीच्या सुंदर आठवणी बनणार आहेत. त्यात तुमचे योगदान खूप मोलाचे आहे.

***

 लेखिका एनएलए न्यूरो लिंग्विस्टिक प्रोग्रामिंग ह्या वर्तनशास्त्राची मास्टर ट्रेनर व मुक्त पत्रकार, समुपदेशक आहेत.

E mail : rkakatkar@yahoo.com

अद्वितीय मादाम क्युरी

विवेक चव्हाण, ठाणे : १४०४२०१७२९

विज्ञानाच्या क्षेत्रात जगावेगळी अद्भूत कामगिरी करणारी व नोबेल पारितोषिक विजेती विदुषी म्हणजे मादाम मेरी क्युरी. त्यांच्या कुटुंबातील पाच जणांना नोबेल पारितोषिके मिळाली. अशा या एकमेवाद्वितीय स्त्रीची विज्ञाननिष्ठा, मानवतावादी भूमिका व स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार हे गुण वाखाणण्यासारखे होते. 'प्रयोगशाळा म्हणजे भावी काळाची मंदिरेच होत. याच मंदिरात मानवतावाद हा शक्ती व चैतन्य ग्रहण करतो' असे म्हणणाऱ्या, अत्यंत साधेपणाने राहणाऱ्या दोन देशांचे नागरिकत्व धारण करणाऱ्या या थोर शास्त्रज्ञाची ओळख लेखक आपल्याला करून देत आहेत.

१९ व्या शतकातही विज्ञानासारख्या क्षेत्रात स्त्री-पुरुष भेद अत्यंत प्रबळ होता. स्त्रियांना अभ्यासक्रमात गणित, विज्ञानासारखे विषय नसत. दर्जेदार शिक्षण, उच्च शिक्षण यापासून स्त्रियांना वंचित ठेवले जाई. अशा संकुचित विषम परिस्थितीत स्त्री वैज्ञानिक ही कल्पना हास्यास्पद, अविश्वसनीय व केवळ अशक्य कोटीतील बाब होती; पण अशा विचित्र, विपरीत आणि प्रतिकूल परिस्थितीतही विज्ञानाच्या क्षेत्रात जगावेगळी कामगिरी नव्हे, तर अभूतपूर्व क्रांती घडवणारी स्त्री जन्माला आली. हे आपल्या सर्वांचेच, अखिल मानवतेचे अहोभाग्य! तिच्यासारखी फक्त तीच आहे! कोण आहे ही श्रेष्ठ, अलौकिक अद्वितीय, लोकोत्तर विज्ञान विदुषी?

विज्ञान हेच आपले जीवनध्येय मानून आयुष्यभर विज्ञानाची अखंड साधना करणारी मादाम क्युरी ही आद्य विज्ञान-तपस्विनी आहे. जिने प्रचंड कष्ट, वेदना, मानहानी, अपमान सोसला. तरीही खूप सारे 'पहिलेपण' तिने स्वकर्तृत्वाने मिळवले आहे. शिक्षण घेताना व्याख्यानाच्या वेळी ती पहिल्या रांगेत बसायची. विद्यापीठातून भौतिकशास्त्र आणि गणिताची पदव्युत्तर पदवी मिळवणारी ती पहिली स्त्री होती. विशेष म्हणजे या दोन्ही परीक्षेत ती सर्वप्रथम आली होती. स्वदेश सोडून परदेशात विज्ञानात पीएच.डी. (डॉक्टरेट)

मिळवणारी ती जगातील पहिली महिला-वैज्ञानिक होती. तिचा पीएच.डी.चा प्रबंध विद्वत्श्रेष्ठ म्हणून गौरवाचा मानकरी ठरला. संसाराची जबाबदारी, पदरी लहान मूल असताना तिने हे यश मिळवले होते. विद्यापीठात भौतिकशास्त्राचे अध्यापन करणारी ती पहिली महिला प्राध्यापिका होती. प्राध्यापिका म्हणून तिचा लौकिक इतका अफाट होता, की जगभरातून विद्यार्थी तिच्याकडे शिकण्यासाठी येऊ लागले. विज्ञानातील सर्वोच्च मानाचे नोबेल पारितोषिक मिळविणारी मादाम क्युरी ही पहिली महिला आहेच; शिवाय विज्ञानाचे नोबेल पारितोषिक दोनवेळा मिळवणारी ती (सन १९०३ व १९११) पहिली व्यक्ती आणि आजपर्यंतची पहिली महिला आहे. तिची कन्या आयरीन आणि जावई फ्रेडरिक जोलियाँट यांनी १९३५ मध्ये कृत्रिम किरणोत्सारिता या शोधासाठी नोबेल मिळवले, तर दुसऱ्या कन्येचा; इव्हचा पती हेन्री लॅबोइसला १९६५ मध्ये युनिसेफच्या माध्यमातून शांततेचे नोबेल मिळाले. एकाच कुटुंबात ती स्वतः, तिचे पती, कन्या आणि दोन जावई असे पाच जण नोबेल पुरस्काराने सन्मानित आहेत. हादेखील एक विक्रम आहे. इंग्लंडच्या रॉयल इन्स्टिट्यूटमध्ये प्रवेश मिळवणारी ती पहिलीच स्त्री होती. १९११ च्या 'ब्रुसेल्स कौन्सिल ऑफ फिजिक सॉल्वे' परिषदेसाठी

उपस्थित असलेल्या ज्येष्ठ-श्रेष्ठ शास्त्रज्ञांत ती एकटीच स्त्रीवैज्ञानिक होती. पोलंड या देशाने ती हयात असताना तिचे टपाल-तिकीट काढले होते. तिच्या मृत्युनंतर, तिच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ फ्रान्सपाठोपाठ जगभरातील देशांनी टपालतिकीटावर तिला स्थान दिले. पोलंड आणि फ्रान्स या देशांच्या नोटांवरदेखील तिला स्थान मिळाले होते.

ती आहे तिच्यासारखी तीच! फक्त एकच-मादाम-मेरी क्युरी! विज्ञान संशोधनातील एक ध्रुवतारा! नावात काय आहे? असे विल्यम शेक्सपिअर म्हणून गेला; पण मेरी क्युरी या नावात प्रचंड ऊर्जेचा स्रोत आहे. 'मेरी क्युरी, फ्रान्स' फक्त एवढ्याशा पत्त्यावर जगभरातून आलेली पत्रे तिच्यापर्यंत पोहोचत असत. तिच्या नावात असे काही होते, की कन्या आयरीन आणि तिचा पती फ्रेडरिक दोघेही लग्नानंतर जॉलिएट-क्युरी असे आडनाव लावतात. किरणोत्सर्गाच्या प्रमाणाच्या एककाला क्युरी (ci) म्हटले जाते. अणुक्रमांक ९६ असणाऱ्या मूलद्रव्याला क्युरीअम (cm) म्हणून ओळखले जाते. 'क्युरी' या नावात विज्ञानाचे एक समृद्ध दालन आहे.

बालपणीची मान्या मग मार्या पुढे मारिया नंतर मादाम मेरी क्युरी असा तिचा जीवनप्रवास विलक्षण अद्भुत आहे. मादाम क्युरी यांचे जीवन अशक्यप्राय, प्रचंड अडचणींच्या डोंगरांना यशस्वीपणे सामोरे जाणाऱ्या धाडसाची रोमहर्षक कहाणी आहे. भारताचे पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री - मेरीची कन्या ईव्हने लिहिलेले चरित्र वाचून इतके प्रभावित झाले, की त्यांनी ईव्हच्या संमतीने त्या चरित्राचा हिंदीत अनुवाद केला. जो आजही श्रेष्ठ मानला जातो. अल्बर्ट आईनस्टाइन या शास्त्रज्ञाचा मेरीवर प्रचंड प्रभाव होता. अशा या विलक्षण मेरीच्या व्यक्तिमत्त्वातील विज्ञाननिष्ठा, देशप्रेम, मानवतावादी भूमिका, स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार अशा ठळक पैलूंवर विवेचन करूया.

विज्ञाननिष्ठा

शालान्त परीक्षेत सुवर्णपदक मिळवलेल्या मेरीला विज्ञान शिक्षणाची प्रचंड ओढ होती. तिच्या मायदेशात स्त्रियांना विज्ञानाचे उच्च शिक्षण उपलब्धच नव्हते. घरची परिस्थिती गरिबीची, त्यातच तिची बहीण ब्रॉनिआ हिला देखील उच्च शिक्षण घ्यायचे होते. हे विज्ञानाचे उच्च शिक्षण फ्रान्समध्ये उपलब्ध होते. या अडचणींवर उपाय म्हणून आधी ब्रॉनिआने शिक्षणासाठी फ्रान्सला जावे आणि मेरीने नोकरी करून तिला पैसे पाठवावेत असा मार्ग निघाला. वयाच्या १८ ते २४ वर्षांपर्यंत म्हणजे सहा वर्षे मेरीने गव्हर्नेसची नोकरी केली. ब्रॉनिआचे वैद्यकीय शिक्षण पूर्ण होऊन तिचा डॉक्टरकीचा व्यवसाय सुरू झाला. मग विज्ञानाच्या शिक्षणासाठी मेरी स्वदेश (पोलंड) सोडून परदेशात (फ्रान्समध्ये) गेली. फ्रेंच भाषेचे जुजबी ज्ञान तिला होते. फ्रान्सच्या पॅरीस येथील उच्च दर्जाच्या सॉर्बोन विद्यापीठाची तितकीच उच्च दर्जाची गणित, विज्ञानाची प्रवेश-परीक्षा मेरी उत्तीर्ण झाली. फ्रेंच भाषा आत्मसात करून तिने विज्ञानाचे उच्च शिक्षण घेतले.

थोर संशोधक पिअर क्युरी यांच्याशी मेरीचा विवाह झाला. दोघांचे आदर्श सहजीवन सुरू झाले. पिअर आणि मेरी यांच्या संसारात रांधा, वाढा आणि उष्टी काढा यापेक्षा विज्ञानाला जास्त प्राधान्य होते. दोघे जण प्रयोगशाळेत ८-८ तास काम करून पहाटे २ ते ३ पर्यंत संशोधन करत असत. एकत्र संशोधन, अभ्यास हेच त्यांचे छंद व जीवन झाले होते. मित्रांशी गप्पा-टप्पा, नाटक, चित्रपट आणि क्लब यांत दोघांनाही अजिबात रस नव्हता.

युरेनियमच्या क्षारातून अज्ञात किरणांच्या उत्सर्जनाचा शोध मेरी आणि पिअर यांना महत्त्वाचा वाटला. किरणे उत्सर्जित करणारा पदार्थ शोधणे, ह्याचा अभ्यास करणे आणि तो प्राप्त करणे या प्रकल्पावर दोघांनी काम सुरू केले. अज्ञाताच्या समुद्रात मेरीने

जाळे फेकले होते. ते जितके दूर जाईल, पसरेल, तितके त्यात काय-काय येते हे पाहण्याचे कुतूहल तिला होते. विज्ञानातील गूढ, अगम्य रहस्ये ती शोधू पाहत होती. मेरीपुढे तर अडचणी होत्या. प्रयोगासाठीचा कच्चा माल, साहित्य व उपकरणे यांची वानवा होती. पैसा नव्हता. मेरीची प्रयोगशाळा म्हणजे गोठेवजा शेड होती. प्रयोगासाठी तिला पिचब्लेंड लागणार होते. ते फार महाग होते आणि टनभर लागणार होते. तेव्हा एका कारखान्यातील युरेनिअम काढून, टाकून दिलेले पिचब्लेंड मिळवून ते तिने पॅरीसला आणले. त्यानंतर चार ते पाच वर्षे मेरीला अजिबात उसंत नव्हती. प्रचंड चुलाणावर मेरीच्या उंचीइतक्या असणाऱ्या ढवळणीने, खदखदणारे पिचब्लेंड सर्व शक्तिनिशी ढवळत राहण्याचे कष्ट तिने घेतले. पुरुषाला लाजवेल एवढ्या तडफेने तिने परिश्रमपूर्वक काम केले. अवजड आकाराच्या पिचब्लेंडच्या कढ्या आणि पराती ती स्वतः उचलत असे. कोणतेही काम करताना तिला लाज वाटत नसे. पिचब्लेंडच्या क्षाराचे शुद्धीकरण करताना त्या क्षाराच्या द्रावणाचा एक थेंबही जमिनीवर कधी सांडू दिला नाही. देहभान विसरून प्रयोगशाळेत मेरीचे प्रयोग सदैव सुरू होते. संपूर्ण पर्वत पोखरून वाळूचा कण शोधण्याचे, दमछाक करणारे, पाठ मोडणारे काम मेरीने ४ ते ५ वर्षे केले. अथक परिश्रम, सातत्य, जिद्द आणि चिकाटीचा प्रवास पूर्ण करत आपले अत्यंत महत्त्वाचे, पायाभूत संशोधन मेरीने जगापुढे ठेवले. किरणोत्सर्गाचा गुणधर्म केवळ युरेनिअममध्ये नसून तो पोलोनिअम आणि रेडिअममध्येदेखील आहे, हे तिने शोधून काढले. अत्यंत तेजस्वी, चमकदार आणि युरेनिअमच्या ९०० पट अधिक किरणोत्सारी असणारे १ डेसीग्रॅम शुद्ध रेडिअम तिने मिळवले. रेडिअमने मेरीला विज्ञानाच्या दुनियेत कायमचे अजरामर केले. जगभर अमर्याद प्रसिद्धी, नावलौकिक मिळवून दिला. गळक्या, पडक्या, जुनाट, जीर्ण छपराखाली मेरीने विज्ञान

संशोधनाचा आनंद घेतला. महात्मा गांधी म्हणाले होते, 'पंख लावून उडत उडत जावे आणि मादाम क्युरी यांची झोपडीतील प्रयोगशाळा बघून यावी, असे मला वाटते.'

किरणोत्सर्गाला वैज्ञानिक भाषेत काय संज्ञा द्यावी हे संशोधकांना सुचत नव्हते. तेव्हा मेरीनेच किरणोत्सर्गाला १८९८ मध्ये 'रेडिओ अॅक्टिव्हिटी' आणि हा गुणधर्म दाखविणाऱ्या मूलद्रव्यांना किरणोत्सारी मूलद्रव्ये म्हणजे 'रेडिओ अॅक्टिव्ह एलिमेंट्स' या संज्ञा दिल्या. आजही या संज्ञा स्वीकृत आणि उचित आहेत. त्याकाळी भौतिकशास्त्र हे गुरुत्वाकर्षण आणि विद्युतचुंबकीय तरंग यांपुरतेच मर्यादित होते; पण मेरीने भौतिकशास्त्रात किरणोत्सारिता ही पूर्णतः नवीन संकल्पना आणली. भौतिकशास्त्राच्या अभ्यासाला नवे क्षेत्र, नवे रूप, नवा आयाम निर्माण करून दिला. भौतिकशास्त्राच्या अभ्यासाची परंपरागत, मर्यादित चौकट मोडून त्याला विस्तृत क्षेत्र मिळवून दिले.

१९०३ मध्ये मेरी आणि पिअर यांना मिळालेल्या पहिल्या नोबेल पारितोषिकाची रक्कम त्यांनी शास्त्रीय प्रकाशनांच्या वर्गणीसाठी, सहायक संशोधकांना मदत देण्यासाठी वापरली. क्युरी दांपत्याचा संशोधक म्हणून नावलौकिक वाढू लागला म्हणून जिनेव्हा विद्यापीठाने स्वतंत्र प्रयोगशाळा, लठ्ठ पगार आणि प्राध्यापकपद त्यांना देऊ केले; पण पॅरीस सोडणे म्हणजे सुरू असणारे संशोधन बंद करावे लागणार होते, ते त्यांना मान्य नव्हते. विज्ञानाच्या संशोधनाची त्यांना प्रचंड आस्था होती.

संशोधनादरम्यान मेरीचे पती पिअर यांचे अपघाती निधन झाले. त्यातून वेळीच सावरत मन घट्ट करून, भावनांना आवर घालून, दोन मुलींना सांभाळत मोठ्या जिद्दीने मेरीने आपले संशोधनकार्य सुरूच ठेवले. १९११ मध्ये मेरीला मिळालेल्या दुसऱ्या नोबेल पारितोषिकातून बाझा येथे 'रेडिअम रिसर्च इन्स्टिट्यूट'

अर्थात प्रयोगशाळा तिने उभारली. मेरीने कौतुकाने आपले घर कधी सजवले नाही; पण या प्रयोगशाळेच्या अद्ययावत रचनेकडे आणि आकर्षक सजावटीकडे स्वतः जातीने लक्ष दिले. ही प्रयोगशाळा तिने विज्ञानाला आणि समाजाला समर्पित केली. १९३३ पर्यंत या प्रयोगशाळेची संचालिका म्हणून तिने काम पाहिले. ती म्हणते, “प्रयोगशाळा म्हणजे भावी काळाची मंदिरेच होत. याच मंदिरात मानवतावाद हा शक्ती व चैतन्य ग्रहण करतो.”

मेरी महिला वैज्ञानिक म्हणून फक्त स्वतः सिद्ध आणि समृद्ध झाली नाही, तर तिने स्त्री-संशोधकांची मोठी परंपरासुद्धा निर्माण केली. तिच्या प्रयोगशाळेत चौदा विविध देशांचे स्त्री-पुरुष वैज्ञानिक काम करत होते. तिच्या प्रयोगशाळेतील मार्गारेट पेरीने फ्रॉसिअमचा शोध लावला. तसेच पुढे ती ‘अँकेडमी ऑफ सायन्सेस’ची संचालिका झाली. एलन ग्लॅडीशने किरणोत्सर्गावर उत्तम ग्रंथांचे लेखन केले. इव्हा रॅमस्टेडने रेडॉनवर मूलभूत संशोधन केले, तर कन्या आयरीनने पतीसोबत कृत्रिम किरणोत्सारितेचा शोध लावला. विज्ञानावर कोणा एका देशाची मक्तेदारी नाही. या क्षेत्रात लिंगभेद, वंशभेद नाही. ते मुक्त आहे, सर्वांसाठी आहे हेच मेरीने सिद्ध केले. लेख, व्याख्याने या माध्यमांतून विज्ञाननिष्ठ समाज घडवण्याचे प्रयत्न मेरीने सदैव केले.

विज्ञानासारख्या विलक्षण, अवघड क्षेत्रात मेरी आली. विज्ञान क्षेत्रात आकर्षक, महत्त्वाकांक्षी संधी वा मार्ग त्यावेळी उपलब्ध नव्हते; पण विज्ञानाच्या ओढीने मेरीने या क्षेत्रात येऊन क्रांती घडवून आणली. यातच तिचे थोरपण आहे.

देशनिष्ठा

मेरीचे आपल्या पोलंड या मातृभूमीवर नितांत प्रेम होते. मेरीची अभंग राष्ट्रनिष्ठा, देशप्रेम सिद्ध होण्यासाठी पुढील काही प्रसंग व घटना पुरेशा आहेत.

१२३ वर्षांपासून पारतंत्र्यात असलेल्या पोलंडच्या स्वातंत्र्याची मेरीला प्रचंड आस होती. शालेय जीवनापासूनच मेरी पोलंडच्या स्वातंत्र्यासाठी भूमिगत राहणाऱ्या क्रांतिकारकांना मदत करणाऱ्या, पॉझिटिव्हिस्ट गटाची सक्रिय सदस्य होती.

पिचब्लेंड पासून मेरीने नवे मूलद्रव्य शोधून काढले. पोलंड या तिच्या मायभूमीचे ऐतिहासिक नाव ‘पोलनिया’ होते. म्हणून जुलै १८९८ मध्ये तिने शोधलेल्या मूलद्रव्याचे नाव ठेवले पोलोनियम. केवढी ही प्रचंड राष्ट्रनिष्ठा आणि राष्ट्रप्रेम! ज्याला खरोखर तोड नाही. आपल्या मुलींना तिने पोलीश भाषा जाणीवपूर्वक शिकवली होती.

पहिल्या नोबेल पारितोषिकातील काही रक्कम मेरीने पोलंडच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या पोलीश क्रांतिकारकांना दिली होती.

मायदेश पोलंड सोडून फ्रान्समध्ये गेलेल्या मेरीला ‘फ्रान्स’ या आपल्या कर्मभूमीबद्दलही विलक्षण आदर होता. पहिल्या महायुद्धाच्या काळात जखमी सैनिकांवर रेडिअमच्या साहाय्याने उपचार करणारा रेडिओलॉजिकल कोर्स तिने सुरू केला. जखमी सैनिकांसाठी प्रत्यक्ष रणांगणावर जाऊन मेरीने देशासाठी केलेल्या कार्याला तोड नाही.

विज्ञानाबरोबरच मानवतावादाची अपूर्व सांगड मेरीने घातली होती. ती ज्या ज्या देशांत जात असे तिथे तिचे स्वागत; यजमान देशांच्या ध्वजांसह तसेच फ्रान्स व पोलंडचे राष्ट्रध्वज फडकावून होत असे. एकाचवेळी दोन देशांचे नागरिकत्व आणि मानसन्मान तिला मिळाला होता.

मेरीच्या अंतिम संस्काराच्या वेळी, तिची बहीण ब्रॉनिआने मेरीच्या इच्छेनुसार पोलंडमधील तिच्या जन्मगावापासून माती आणली होती. ती मूठभर माती तिच्या पार्थिवावर टाकण्यात आली होती. आपले राष्ट्रप्रेम व राष्ट्रनिष्ठा मेरीने आपल्या जीवनाच्या अंतापर्यंत जपली.

मृत्यूनंतरही मेरीला मोठा सन्मान मिळाला. तिच्या मृत्यूनंतर ६० वर्षांनी सन १९९५ मध्ये फ्रेंच सरकारने मेरी व पिअरच्या थड्यातून त्याचे अवशेष बाहेर काढले. महान फ्रेंच व्यक्तींना ज्या स्थळी पुरण्यात येते. त्या ठिकाणी पॉन्सिऑन (राष्ट्रीय स्मारक) येथे शाही इतमामात त्यांचे पूर्ण सन्मानाने पुन्हा दफन करण्यात आले.

मानवतावाद

महात्मा गांधींना मेरीचा मानवतावाद आत्यंतिक महत्त्वाचा वाटला. विज्ञानाची एक उपासक असूनही मेरीने सामाजिक भान आणि जाणीव सदैव जागृत ठेवली. तिने विज्ञाननिष्ठ सामाजिक दृष्टिकोन जपला.

मेरीने गव्हर्नेस म्हणून सधन कुटुंबात सहा वर्षे नोकरी केली. या कुटुंबातील मुलांना शिकवताना वेळात वेळ काढून जवळच्या गरीब वस्तीतील मुलांसाठी तिने मोफत शाळा चालविली. फावल्या वेळेत त्या मुलांसाठी लोकरीचे कपडे विणून दिले. मेरीची बहीण ब्रोनिआने पोलंडमध्ये गरिबांसाठी दवाखाना काढला. त्या दवाखान्याला मेरी मदत पाठवीत असे. ही मेरीची स्वतःच्या पोटाला चिमटा घेऊन राखलेली समाजिक जाणीव होती.

४-५ वर्षांच्या अथक परिश्रमातून मेरीने मिळविलेल्या १ ग्रॅम रेडिअमची किंमत तेव्हा १,५०,००० डॉलर्स (७० लाख रुपये) होती. हे रेडिअम विकून क्युरी दांपत्य डॉ. अल्फ्रेड नोबेल यांच्यापेक्षा धनवान झाले असते. रेडिअम उत्पादनाचा कारखाना काढून त्यांना खोऱ्याने पैसा कमावता आला असता; पण श्रीमंत होण्याचा फायदेशीर मार्ग त्यांनी झिडकारला. विज्ञानाचा शोध विकणे, त्याचे पेटंट (स्वामित्व अधिकार) घेणे, फायदा घेणे त्यांना मान्यच नव्हते. पेटंटसाठी साधा अर्जदेखील त्यांनी केला नाही. उलट मोठ्या उदात्त हेतूने रेडिअम निर्मितीची प्रक्रिया जगजाहीर केली. जगातील सर्वांसाठी ती खुली केली.

यामागे त्यांचा स्वार्थी दृष्टिकोन नव्हता, तर विज्ञानावरील अत्यंत निर्व्याज निष्ठा होती. स्वतः निर्धन असूनही संशोधनातून वैयक्तिक फायदा करून घेतला नाही. वैज्ञानिक संशोधन हे मानवतेसाठीच आहे, त्याने मानवतेचा फायदा व्हावा. रेडिअमचा उपयोग कर्करोगाच्या इलाजासाठीच केला जावा, हा मानवतावादी दृष्टिकोन त्यांनी ठेवला. रेडिअमपासून कर्करोगाच्या रुग्णांवर उपचार करण्याची पद्धत 'क्युरी थेरेपी' शोधली. जनहित आणि विज्ञान वर्धनासाठीच रेडिअम वापरले. यांच्या मानवजातीच्या भल्यासाठी विकासासाठी विज्ञानाचा वापर केला. मेरी म्हणाली होती, 'रेडिअम ही आपली मालमत्ता नसून विज्ञानाची ठेव आहे. माझ्या संशोधनाचा उपयोग मानवतेसाठी, प्रेमासाठी व्हावा, पैशासाठी नव्हे!'

साधेपणा

आयुष्यभर मेरीने कमालीचा साधेपणा जपला. पुढील घटनांमधून, प्रसंगांमधून मेरीचा साधेपणा दिसून येतो. सॉरबोन विद्यापीठाच्या क्वॉर्टर्समध्ये सहाव्या मजल्यावर कसल्याही सोयीसुविधा नसणाऱ्या एका खोलीत राहून, पोटाला चिमटा घेऊन मेरीने विज्ञानाचे शिक्षण सुरू केले. ब्रोनिआची मदत आणि स्वतः साठवलेले पैसे यांच्या बळावर फक्त चहापावावर दिवस काढले. अंडी खाण्याची चैन तिला परवडत नसे. पैसे वाचवण्यासाठी ती सगळीकडे पायी चालत जाई. उपाशी, अर्धपोटी राहून आधी भौतिकशास्त्राच्या, नंतर गणिताच्या पदव्युत्तर परीक्षेत ती सर्वप्रथम आली; म्हणून तिला शिष्यवृत्ती मिळू लागली. तरीही मेरीने राहणी साधीच ठेवली. स्वतःच्या गरिबीचा तिला सार्थ अभिमान होता. मेरी अत्यंत धनाढ्य स्त्री बनू शकली असती; पण श्रीमंत होण्याऐवजी सतत काम करणे तिने स्वीकारले. तिचे क्रांतिकारक संशोधन हे मोडकळीला आलेल्या झोपडीत अपुऱ्या साधनांनीच्या साहाय्यानेच झालेले आहे.

मेरी आणि पिअर यांचा विवाह साध्या नोंदणी पद्धतीने झाला. अंगठी, मेजवानी टाळून मोजक्याच निमंत्रित व्यक्तींच्या उपस्थितीत झाला. लग्नासाठी मेरीने पांढऱ्या वेडींग गाऊन ऐवजी गडद रंगाचा गाऊन घेतला. त्यामागे मला प्रयोगशाळेत जाताना वापरता येईल असाच पोशाख हवा. तो उगाचच पडून राहायला नको आणि रोजच्या पोशाखाची तर मला गरज आहे.' अशी भूमिका मेरीने घेतली होती.

लग्नानंतर पिअर आणि मेरी, त्यांना लग्न मिळालेल्या सायकलवर बसून फिरायला गेले होते. नंतर पुढच्या दैनंदिन जीवनात ही सायकल त्यांनी वापरली आणि प्रवासखर्चात बचत केली. घर आवरण्यात आणि इतर घरकामात फार वेळ जाऊ नये यासाठी कमीतकमी सामान घेण्यावर मेरीने भर दिला; अगदी सासऱ्यांनी देऊ केलेले फर्निचरही घेतले नाही. स्वयंपाकात युक्त्या-प्रयुक्त्या वापरून कमी तेलात शिजणारे, रुचकर पदार्थ, साधी भोजनव्यवस्था यावर भर दिला.

आयुष्यात मेरीने मानसन्मान, शेकडो बक्षिसे व पदके मिळवली; पण त्याचे तिला अजिबात कौतुक नव्हते. तिने ते सगळे पुरस्कार चक्र फेकून दिले. फक्त कुठे जेवणाचे आमंत्रण आले असेल, तर त्याच्याबरोबर येणारे मेन्यू कार्ड ती जपून ठेवायची 'कुठेही पटकन गणित करायला त्याचा मागील पृष्ठाचा उपयोग होतो,' असे ती म्हणायची. मेरीसारख्या मनस्वी, ध्येयनिष्ठ स्त्रीला प्रसिद्धीची आवड नव्हती. मिळणाऱ्या सततच्या प्रसिद्धीमुळे मेरी आणि पिअर दोघांनाही फार अवघडल्यासारखे होई. नोबेल पारितोषिकांमुळे मिळालेल्या प्रसिद्धीला पिअर वैतागला होता. तो म्हणाला होता, 'मला आता बहुमानांची गरज नसून प्रयोगशाळेची गरज आहे.' मेरी आणि पिअर प्रसिद्धीपासून दूर पळत. दूर खेड्यात जाऊन लपून बसत. तरीही एकदा एक अमेरिकन वार्ताहर त्यांचा पत्ता शोधत तिथे

आलाच. त्याने त्यांच्या घराबाहेर एक गावंढळ दिसणारी बाई बघितली. त्याने विचारले, "तुम्ही या घराचे काम बघता का?" "हो" बाई म्हणाली. तो म्हणाला, 'बाईसाहेब घरात आहेत का?' ती म्हणाली, "नाही, त्या बाहेर आहेत." तो लगेच म्हणाला, "क्युरीबाईबद्दल काहीतरी खाजगी सांगा ना." ती बाई म्हणाली, "लोकांच्या खाजगी आयुष्यात रस घेण्यापेक्षा त्यांच्या कल्पनांमध्ये, विचारांमध्ये रस घ्या", असे क्युरीबाई म्हणतात. (Be less curious about people & more curious about ideas) त्या वार्ताहराला ती बाई कोण होती हे कळायला फार वेळ लागला नाही.

मेरी आणि पिअर केवळ ज्ञानासाठीच जगले, लौकिक, कीर्ती आणि पदोन्नतीसाठी नाही. अल्बर्ट आईनस्टाईन म्हणतो, 'प्रसिद्धी आणि यश यांची अंशभरही नशा कधीच न चढलेली विलक्षण व्यक्ती म्हणजे मादाम क्युरी!'

इंग्लंडच्या रॉयल इन्स्टिट्यूटमध्ये प्रवेश मिळवणारी मेरी ही पहिली स्त्री-वैज्ञानिक होती. तेव्हा तिला पाहण्यासाठी श्रीमंत महिला, मुद्दाम गर्दी करून महिला शास्त्रज्ञ कशी असते हे पाहण्यासाठी नटून सजून आल्या होत्या; पण मेरी नेहमीप्रमाणे एकही दागिना न घालता काळ्या पोशाखातच हजर होती.

उभ्या जन्मात मेरीने वेळ वाया घालवला नाही, विणकामात वाकबगार असलेली मेरी फावल्या वेळात गरिबांसाठी लोकरीचे कपडे विणत असे. वयाच्या ६५ व्या वर्षापर्यंत मेरीने १४-१४ तास काम केले.

पती पिअरच्या अंत्ययात्रेच्या वेळी तिने साधेपणाने अंतिम संस्कार केले होते. मेरीची अंत्ययात्रादेखील अत्यंत साधेपणाने, कोणताही गाजावाजा न करता निघाली. ज्या साधेपणाने तिने पूर्ण जीवन व्यतीत केले, तोच साधेपणा तिने अखेरपर्यंत जपला.

स्त्री-पुरुष समानता

फ्रेंच अँकॅडमी ऑफ सायन्सने मेरीला सन्माननीय सदस्यत्व देण्याचे ठरवले. सर्व दृष्टीने पात्र असताना, दोन नोबेल पारितोषिके मिळवली असताना केवळ स्त्री असल्याने मेरीच्या बाजूने ५२ तर विरोधात ९२ मते पडली; पण त्यामुळे मेरीच्या थोरपणाला कसलीच बाधा पोहोचली नाही. उलट फ्रेंच अँकॅडमीचे हे ९२ सभासद खूपच लहान ठरले. पुरुषी अहंकाराने पछाडलेले त्यांचे व्यक्तिमत्त्व जगापुढे ठेंगणे, तुच्छ ठरले.

कर्तृत्व, ज्ञान व प्रतिभा या गोष्टी कोणाच्या गुलाम नाहीत. त्यांच्यावर सगळ्यांचा समान अधिकार आहे. कोणीही जन्म, वंश, वर्ण किंवा लिंगाने श्रेष्ठ ठरत नाही. खरे यश हे परिश्रमाने आणि बुद्धिमत्तेने प्राप्त होते असा कृतिशील संदेश मेरीने जगाला दिला आहे. मेरीच्या अभूतपूर्व यशात तिच्या स्वकर्तृत्वाचा वाटा आहेच; पण तिच्या या यशात स्त्रीपुरुष समता प्रत्यक्षात जगणाऱ्या तीन पुरुषांचे मोठे योगदान आहे. मेरीचे वडील, तिचे पती आणि तिचे सासरे! मेरीचे वडील क्लॉडिस्लात स्कलोडोवस्की - ज्यांनी तिला सतत वाचन, अपार कष्ट करण्याची प्रेरणा दिली. तिच्यात वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवला. तसेच मातृभाषा पोलीश आणि मातृभूमी पोलंड बद्दलची निष्ठा सदैव जागृत ठेवण्याचा संस्कार दिला. मेरीचा पती पिअर तिचा सखा, मार्गदर्शक व गुरू होता. क्युरी दांपत्याने विवाहोत्तर जे जे संशोधन केले ते ते पूर्णपणे व्यवस्थित नोंदवून ठेवले. दिवसागणिक, तासागणिक काढलेले सर्व निष्कर्ष तारीख-वारांसह नोंदवून ठेवले. या सर्व नोंदी प्रथमपुरुषी अनेकवचनी आहेत. उदा. 'जसे आम्ही पिचब्लेंड मोजले.' 'आम्ही त्याचे द्रावण केले इत्यादी.' कोठेही एकमेकांवर कुरघोडी करण्याचा

प्रकार दोघांनी कधीही केला नाही. पिअरपेक्षा आपण श्रेष्ठ असल्याचा आभास मेरीने निर्माण केला नाही, तर मेरी आपल्याला कनिष्ठ असल्याचा दावा करण्याचा प्रयत्न पिअरने कधी केला नाही. इतके आदर्श जीवन ते जगले. पहिल्या नोबेल पारितोषिकाच्या वेळी नोबेल कमिटीने फक्त पिअर आणि बेक्वेरेल यांचीच नावे सुचवली होती; पण पिअरने मेरीच्या कामाचे श्रेय तिलाच दिले. पिअरच्या आग्रहास्तव नोबेल पुरस्कारात मेरीचे नाव घेण्यात आले. मेरीच्याच सततच्या लकड्यामुळे पिअरने त्याची डॉक्टरेट पूर्ण केली होती. मेरीचे सासरे डॉ. युजिन क्युरी यांना आपल्या विद्वान सुनेचे फार कौतुक होते. मेरीच्या प्रबंधाच्या सादरीकरणाच्या वेळी ते स्वतः जातीने हजर राहिले होते. मेरीचे संशोधन थांबू नये म्हणून तिच्या मुलींचा सांभाळ तिच्या सासऱ्यांनी केला होता. त्यातून बोध घ्यायचा तो इतकाच की प्रत्येक स्त्री ही सक्षम असतेच. तिच्या जीवनप्रवासात ध्येयासाठी तिला पुरुषांची समर्थ साथ हवी असते. अशीच साथ पुरुषांनादेखील स्त्रियांकडून हवी असते. स्त्री-पुरुष समानतेचा यापेक्षा आणखी वेगळा अर्थ कोणता असेल? प्रत्येक क्षेत्रात प्रत्येक स्त्री मेरीप्रमाणे यशोशिखरावर जाऊ शकते.

मेरी क्युरीला स्त्रीत्वाच्या पलीकडे जाऊन एक व्यक्ती म्हणून गौरव मिळाला हाच तिचा खरा सन्मान! हाच सन्मान विवेकाचा! आणि हाच सन्मान विज्ञानाचा!

***

 लेखक शासकीय आश्रमशाळेत विज्ञानाचे माध्यमिक शिक्षक असून ते स्फुटलेखन करतात.

Email : vivekchavan23@gmail.com

विद्यार्थी खरे निरीक्षक

सचिन बुरुंगले, मुंबई : ८३६९५७०५१३

निरीक्षक विद्यार्थी ही वेगळी संकल्पना या लेखात मांडली आहे. शाळेची तपासणी करून शाळेच्या गुणवत्तेचा अहवाल देणारी शासकीय यंत्रणा अस्तित्वात आहे, त्याचप्रमाणे शिक्षकांची गुणवत्ता निरंतरपणे तपासणारे विद्यार्थी व त्यांची शिक्षकांविषयीची मते ही अध्ययन-अध्यापनप्रक्रियेत महत्त्वाची ठरतात, हे सांगणारा हा लेख.

शिक्षण विभागाकडून शाळांचे व शिक्षकांचे वार्षिक वा द्वैवार्षिक निरीक्षण केले जाते. शिक्षण विभागाच्या कामकाजाचा तो एक भाग आहे; पण या निरीक्षणापेक्षा शिक्षकांचे खरे निरीक्षण, मूल्यमापन नियमितपणे होत असते ते विद्यार्थी नावाच्या निरीक्षकाकडून; मग तो विद्यार्थी कुठल्याही इयत्तेतला असो, कुठल्याही तुकडीतला असो, बुद्धिमान असो, सुमार बुद्धीचा असो, शांत असो, मस्तीखोर असो, सुखासीन असो, समस्याप्रधान असो, कुठल्याही प्रकारचा असो! तो वर्गात येणाऱ्या शिक्षकाचे वस्तुनिष्ठ निरीक्षण करतोच करतो.

काय निरीक्षण असते त्याचे? तर शिक्षक बोलतात कसे, भाषेचा दर्जा कसा आहे, विषयज्ञान किती आहे, जे शिकवत आहेत त्याचा गृहपाठ करून आलेत का, सर्व विद्यार्थ्यांना समानतेने वागवतात का, व्यवसायावर प्रेम व निष्ठा, विद्यार्थ्यांविषयी ममत्व आहे का, केवळ पोर्शन पूर्ण न करता जीवनाभिमुख शिक्षण देतात का, आपला विषय विद्यार्थ्यांना अधिकाधिक आवडावा; त्याची गोडी लागावी यासाठी काही विशेष प्रयत्न व मेहनत करतात का, वर्गात उभे राहून शिकवतात की बसून, बोलतात तसे आचरण असते का, वेगळ्या उपक्रमांतून विद्यार्थ्यांची मने झंकारून टाकतात का, असे कितीतरी निकष लावून विद्यार्थी अचूक निरीक्षण करीत असतात, हा अनेक शिक्षकांचा अनुभव असेल.

त्यांच्यासमोर जेव्हा आपण उभे राहतो तेव्हा विद्यार्थी आपल्या नकळत आपल्याला नखशिखान्त न्याहळत असतात. आपले बोलणे, आपली वेषभूषा, केशभूषा, आपली भाषा, आपला सस्मित वा उदास, गंभीर वा परीट घडीचा चेहरा, आपली देहबोली, आपले हस्ताक्षर, फलकलेखन, आपली संवादशैली हे सर्व ते टिपत असतात अन् या सर्वांचा एकत्रित परिणाम त्यांच्या मनावर होत राहतो व त्यातूनच आपल्याविषयी त्यांचे अनुकूल वा प्रतिकूल मत तयार होते. हा एकप्रकारे आपल्याविषयी त्यांनी मारलेला शेंराच असतो. फरक इतकाच की शासननियुक्त निरीक्षकांचे शेंरे कागदावर नोंदले जातात, तर या निरीक्षकांचे शेंरे त्यांच्या काळजावर गोंदले जातात, जे कदापि पुसले जाऊ शकत नाहीत.

तेव्हा विद्यार्थ्यांनी केलेल्या निरीक्षणाच्या काही उदाहरणांचा उल्लेख प्रस्तुत लेखात मी करू इच्छित आहे. सतरा-अठरा वर्षांपूर्वी माझ्याच शाळेतल्या दहावीच्या विद्यार्थ्यांनी केलेल्या निरीक्षणांचा अनुभव आजही ताजा आहे. तो म्हणाला, “सर, मला तुम्हांला एक प्रश्न विचारायचा आहे. रागावणार नसाल वा वाईट वाटून घेणार नसाल तर विचारतो.” मी त्याला अभय देऊन म्हणालो, “तुझ्या मनात जे असेल ते निर्भयपणे विचार.” मग थोडे थांबत, थबकत त्याने मला माझी जात कोणती ते विचारले.

प्रश्न तसा मला अनपेक्षित होता; परंतु त्याला तो पडला होता. उत्तर देण्याआधी मी त्याला प्रतिप्रश्न केला, “तुझ्या मनात हा प्रश्न का आला?” मग तो म्हणाला, “अध्यापनावेळी आशयाच्या संदर्भाने तुम्ही निरनिराळ्या जाती-धर्मांतल्या महापुरुषांच्या जीवनातले दाखले देता; प्रत्येकाविषयी भरभरून नि जिव्हाळ्याने बोलता; पण एक शिक्षक सतत विशिष्ट जातीत जन्मलेल्या महापुरुषांविषयीच बोलत असतात. आम्हाला त्या महापुरुषांविषयी आदर व प्रेम आहेच; परंतु त्यांच्या या सवयीमुळे स्व-जातीय महापुरुष व बांधव यांपलीकडे त्यांना कुणाविषयीही आदर व प्रेम नसल्याचेही लक्षात आले आणि विशेष म्हणजे कालच त्यांनी आम्हांला साने गुरुजींची ‘खरा तो एकचि धर्म’ कविता शिकवली आहे.”

कवितेतील आशय व त्या आशयाशी त्या शिक्षक बंधूचे विसंगत वर्तन या विद्यार्थ्याने किती चिकित्सकपणे टिपले होते बघा. शिक्षकासाठी आचार्य हा प्रतिशब्द आहे. विचार आणि आचारांची सुसंगती ज्याच्या व्यक्तित्वात आहे तो म्हणजे आचार्य. तर सांगायचा मुद्दा असा, की या प्रसंगाने मला वर्गात नि वर्गाबाहेरही आपण जबाबदारीने बोलले-वागले पाहिजे याचे भान दिले. तेव्हापासून मी अधिक जागरूकतेने अध्यापन करीत आलो आहे. आपल्या आचरणातून व बोलण्यातून मुलांपर्यंत चुकीचा संदेश जाणार नाही याची निरंतर काळजी घेत आलो आहे.

खरे म्हणजे आपण शिक्षक म्हणून नोकरीत रुजू होतो तेव्हा शिक्षक हीच माझी जात, शिक्षक हाच माझा धर्म आणि विद्यार्थी हाच माझा पांडुरंग मानून शाळेची ‘पंढरी’ करायची असते. एकदा का शाळेला पंढरी मानले की आपल्यातली वत्सल माउली जागृत करून वारकऱ्याच्या भक्तिभावाने समोर

असलेल्या विद्यार्थिरूपातल्या विठ्ठमाउलीला आपल्या अध्यापनसेवेतून, सुंदर विचारांतून, उपक्रमांतून पुजण्याचा निखळ व निर्मळ आनंद घ्यायचा असतो आणि जात-धर्मभेदातीत अशी विशाल दृष्टी करायची असते.

एका शिक्षकमित्राच्या शाळेतला एक किस्सा ऐकून तर काही क्षण मी गप्पच झालो होतो. त्यांच्या शाळेतील एक शिक्षक विद्यार्थ्यांना सतत फुलस्केप कागदावर गणिते सोडवायला सांगत. हेतू हा, की मुलांचा गणिताचा सराव अधिक चांगला व्हावा; परंतु ते शिक्षक तपासलेले कागद त्यांना परत देत नसत. मुलांनी मागणी करूनही ते त्याकडे दुर्लक्ष करत. मग त्यांनी याचा शोध घेतला तेव्हा त्यांना कळले, की आपल्या सरांचे किराणा मालाचे दुकान आहे व सरावाचे कागद ते रद्दी म्हणून घरी घेऊन जातात. किती क्षुद्रपणा हा! सहावीतल्या त्या कोवळ्या मुलांच्या मनात त्या शिक्षकाविषयी काय प्रतिमा निर्माण झाली असेल? हाही भ्रष्टाचारच नव्हे काय? भ्रष्टाचार हा केवळ आर्थिक स्वरूपाचाच असतो का? कोणतेही भ्रष्ट आचरण हा भ्रष्टाचारच होय. हा किस्सा ऐकल्यानंतर मला थोर व विख्यात शिक्षक बॅ.पी.जी.पाटील यांची आठवण झाली.

बॅ.पी.जी.पाटील सर काही वर्षे शिवाजी विद्यापीठाचे कुलगुरू होते. या पदाचा कार्यकाल संपल्यावर बॅ.पी.जी. पाटील सरांनी विद्यापीठाने त्यांना कार्यालयीन कामासाठी पुरवलेले कागद, पेन, पेन्सिली, खोडरबर, स्टेप्लर, टाचण्या, पिना इत्यादी साहित्य लिपिकाकडे जाऊन जमा केले. तो लिपिक अचंबित होऊन त्यांच्याकडे पाहतच राहिला. न राहून तो म्हणाला, “सर, मी अनेक कुलगुरू पाहिले पण असा अनुभव देणारे तुम्हीच पहिले कुलगुरू.” मला वाटते आपल्या आचरणातून पाठ शिकवणारे बॅ. पी.

जी. पाटील यांसारखे कुलगुरू म्हणजे केवळ कुलगुरू नसतात तर आदर्शाची शिकवण देणारे ते गुरुकुल असतात. आपल्याला राष्ट्राचे शिल्पकार म्हटले जाते तेव्हा आपल्यावर प्रचंड जबाबदारी येऊन पडलेली असते. शिक्षक शब्दातील 'शि' हे अक्षर शील या गुणाचे निदर्शक आहे. स्वतः चारित्र्यवान राहून चारित्र्यसंपन्न पिढी घडवण्यासाठी आदर्शवत आचारसंहिता अंगीकारून त्याप्रमाणे आचरण करणे हे शिक्षक म्हणून आपल्या सर्वांचे कर्तव्य आहे, हे बॅ. पी. जी. पाटील सरांनी आपल्या कृतीतून किती सहजपणे सांगितले आहे.

तर विद्यार्थी-निरीक्षणाचे असे विविध अनुभव मला स्वतःला अंतर्मुख करणारे होते. हे अनुभव घेत असताना एकेदिवशी दहावीच्या विद्यार्थ्याने एक निराळीच खंत व्यक्त केली. तो म्हणाला, “सर, तुम्ही कविता शिकवता तेव्हा तीन - चार तासिकांमध्येही ती पूर्ण होत नाही, थोडी दीर्घ असेल तर सहा-सात तासिका तरी लागतात. प्रत्येक ओळीचे सोदाहरण विवेचन करून, निरनिराळे संदर्भ देत संबंध कवितेचा एक न्यारा आनंद आम्हाला देता; पण आधीच्या शिक्षकांकडून असा आनंद आम्हाला मिळत नव्हता. पोर्शन उरकण्याच्या घाईत एका तासिकेला तीन तीन कविता शिकवल्या जायच्या. शब्दांचे अर्थ सांगत सांगत कविता वाचून दाखवली, की संपली कविता. मग कवितेखालील स्वाध्यायामधील प्रश्नांची उत्तरे नवनीतमधून आम्ही वहीत लिहिली की त्या कवितेचे कार्य संपायचे.”

ही सर्व उदाहरणे विद्यार्थ्यांनी नोंदवलेली निरीक्षणे आपल्या सर्वांनाच चिंतन करायला लावणारी व अंतर्मुख व्हायला लावणारी आहेत, म्हणून सांगितली आहेत. उपरोल्लेखित उदाहरणांतील शिक्षकांप्रमाणेच सररास सगळेच शिक्षक तसलेच असतात असे मला

अजिबात म्हणायचे नाही. उलट अध्यापन व्यवसायावर कमालीची निष्ठा ठेवून, स्वतःचे समाधान होईस्तोवर काळजातून अध्यापन करणारे, आनंददायी शिक्षण देऊन विद्यार्थ्यांना ज्ञानसंपन्न करणारे, वेगळ्या उपक्रमांतून त्यांची मने झंकारून टाकणारे, सात्विक वृत्तीचे अध्यापक आजही महाराष्ट्राच्या शहरी - निमशहरी - ग्रामीण भागातल्या शाळांमध्ये आहेत ; मात्र त्यांची संख्या कमी आहे, हेही एक वास्तव आहे. ही संख्या वाढली तर शैक्षणिक चित्र निश्चितपणे बदलेल असा मला ठाम विश्वास वाटतो.

मित्रहो, लेखाचा समारोप करताना इतकेच म्हणेन की मुळात आपण शिक्षक झालो हीच मोठी भाग्याची गोष्ट आहे. कारण भाग्यवंतांनाच हा व्यवसाय मिळतो. चैतन्याने सळसळणाऱ्या तरुण मनांशी अध्यापनाच्या निमित्ताने नित्य संवाद साधण्याची अनमोल संधी देणारा हा व्यवसाय मिळणे म्हणजे आपले जन्मोजन्मीचे पूर्वसंचित.

तेव्हा सरस्वतीने हाती दिलेला शिक्षक नावाचा दिवा आपल्या प्रामाणिक कामातून व घामातून विद्यार्थीविकासासाठी अखंडपणे उजळवत ठेवूया. येणाऱ्या आव्हानांची फिकीर न करता, तो सतत उजळवत ठेवणे हीच आपली खरी साधना आणि सरस्वतीपूजाही. ही पूजा तुमच्या-माझ्या हातून निरंतर होत राहो ही त्या सरस्वतीकडे प्रार्थना. या प्रार्थनेला फुले येवोत.

***

 लेखक ज्ञानेश्वर विद्यालय, वडाळा,

मुंबई येथे अध्यापनाचे कार्य करतात.

ते उपक्रमशील शिक्षक आहेत.

Email : sachinburungale2508@gmail.com

शालेय स्तरावरील विज्ञान : शिक्षणाची त्रिसूत्री

प्रा. तात्यासाहेब काटकर, अकलूज : ९२२६१४४८३६

आधुनिक विज्ञानयुगात केवळ माहितीचे संकलन आणि प्रकटीकरण एवढेच मर्यादित उद्दिष्ट विज्ञान-शिक्षणास पुरेसे नाही तर स्वतंत्र विचार, जिज्ञासा, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, विविध कौशल्ये या सर्व गुणांचा विद्यार्थ्यांमध्ये विकास घडवून आणणे हे अधिक महत्त्वाचे आहे. त्यासाठी जिज्ञासा जागृती/शोधवृत्ती, प्रयोगातून शिक्षण आणि प्रत्यक्ष क्षेत्रभेट ही त्रिसूत्री लेखकाने सुचवली आहे. त्यासंबंधी माहिती सांगणारा हा लेख.

भारतासाठी पहिले नोबेल पारितोषिक मिळवून देणारे शास्त्रज्ञ-संशोधक म्हणजे भारतरत्न सर - चंद्रशेखर व्यंकट रामन. भौतिकशास्त्रातील अत्यंत महत्त्वपूर्ण अशा प्रकाशाच्या विकिरणासंबंधी (रामन इफेक्ट) संशोधन करणारे - आणि ह्याविषयीचा वैशिष्ट्यपूर्ण शोधनिबंध जागतिक पातळीवर सादर करणारे पहिले आशियाई शास्त्रज्ञ. २८ फेब्रुवारी हा भारतामध्ये राष्ट्रीय विज्ञानदिन म्हणून साजरा केला जातो. आज विज्ञानाच्या प्रगतीने 'जग हातात आले' पण; वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचे काय?

एकविसावे शतक हे ज्ञानाधिष्ठित व तंत्रज्ञानाचे युग आहे. आधुनिक जगात ज्ञानाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. आपण 'विज्ञानयुग' आहे असे म्हणतो, कारण गेल्या दीडशे-पावणेदोनशे वर्षांत, विज्ञानाची प्रगती फार प्रचंड वेगाने झालीय. हातातल्या मोबाईलमध्ये आता सर्व जग सामावले आहे. अंतराळातील मोहिमांमध्ये अग्रगण्य गणल्या जाणाऱ्या जगातील पहिल्या पाचमध्ये भारताचा क्रमांक लागतो. या प्रगतीसोबत ज्या प्रमाणात भारतीयांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजायला हवा होता त्या प्रमाणात मात्र तो दिसत नाही. शाळा स्तरावर भावी पिढीमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजवणे, जिज्ञासू वृत्ती जोपासणे अशा उद्देशाने विज्ञान-शिक्षणाची आखणी व्हावी, अशी शिक्षणतज्ज्ञांची व समाजातील जबाबदार घटकांची अपेक्षा आहे. स्वतंत्रपणे विचार करणारी आणि कार्य करणारी व्यक्ती बनविणे, हे शिक्षणाचे ध्येय

असायला हवे, असे अल्बर्ट आईन्स्टाइन म्हणतात. विज्ञानशिक्षणाचा उद्देश वैज्ञानिक माहितीचे आकलन होणे, तिचे विश्लेषण करणे आणि त्या आधारे योग्य शिक्षणापर्यंत पोचणे हा असायला हवा. पण आज अभ्यासक्रमात जास्तीतजास्त 'कंटेंट'वर भर देण्याचा प्रयत्न शाळांमधून होताना दिसतो. प्रयोगशाळांचा कमी कमी वापर होत आहे. त्यामुळे माहिती वाचायची आणि ती लक्षात ठेवून परीक्षा पास होणे असे अभ्यासाचे स्वरूप बनले आहे आणि त्यामुळे विज्ञान शिकणे आणि शिकविणे कंटाळवाणे वाटू लागले आहे.

विज्ञानयुगासाठी लागणारी कौशल्ये विद्यार्थ्यांत बाणवणे आधुनिक काळात गरजेचे ठरणार आहे. आधुनिक युगात जीवनमूल्येही झपाट्याने बदलत जातात आणि या नवीन मूल्यांची शिकवण देण्यासाठी आधुनिक शिक्षणपद्धतीचा शाळेत वापर करावा लागणार आहे. ज्यांना विज्ञानाच्या क्षेत्रात करिअर करायचे आहे, त्यांच्यासाठी पुरेशी पायाभरणी करणे हाही शालेय अभ्यासक्रमातील विज्ञानशिक्षणाचा उद्देश असायला हवा. कोणत्याही पाठ्यक्रमातून त्या त्या विषयाबद्दल विद्यार्थ्यांत रुची निर्माण होणे, विद्यार्थ्यांमधील जिज्ञासा जागी करणे, मनात आलेल्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी त्यांना प्रवृत्त करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी शालेय शिक्षणात विज्ञानाची प्रभावीपणे रुजवात करण्यासाठी त्रिसूत्री प्रारूपाची आवश्यकता आहे. पहिली म्हणजे शाळेत पारंपरिक पद्धतीचे शिक्षण असले तरी त्याचा उद्देश केवळ

अभ्यासक्रम पूर्ण करणे आणि परीक्षेची तयारी करणे असा नसावा, तर विद्यार्थ्यांच्या प्रश्न विचारण्याच्या वृत्तीला प्रोत्साहन द्यायला हवे. शिवाय शिक्षकांनी त्यांना अधूनमधून प्रश्न विचारून विषय समजला आहे किंवा नाही, याची चाचपणी, तपासणी करायला हवी.

दुसरा म्हणजे प्रयोगशाळेतील शिक्षणाचा. अमेरिकेत साठ वर्षांपूर्वी 'प्रयोगातून शिक्षण' यावर शालेय शिक्षणपद्धतीत भर दिला. विज्ञानातील संकल्पनांच्या आकलनास ही पद्धत अत्यंत उपयुक्त ठरते. त्यांचे समग्र आकलन होते; पण आज बऱ्याच शाळेतील प्रयोगशाळांची अवस्था तितकीशी चांगली नाही. शालेय स्तरावर इनोव्हेशन करण्याची प्रेरणा विद्यार्थ्यांना मिळायला हवी. शाळांमधून नवनिर्मितीचा ध्यास घेण्याचे शिक्षण, प्रशिक्षण मोठ्या प्रमाणात मिळायला हवे; म्हणून आपल्या केंद्र सरकारने 'अटल टिकरिंग लॅबोरेटरीज' (ATL) या नावाचा कार्यक्रम तयार केला आहे. शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये नवनिर्मितीची संस्कृती (इनोव्हेशन) बिंबवणे हा त्याचा उद्देश आहे. अत्याधुनिक इनोव्हेटर्स तयार करणे याच उद्देशाने या लॅब तयार केल्या आहेत. तसेच विद्यार्थ्यांना डिझाईन माईंडसेट, कम्प्युटेशनल थिंकिंग आणि ॲडेप्टिव्ह लर्निंग इत्यादी कौशल्ये तयार होणे अपेक्षित असणार आहे.

थोडक्यात, समोर शिक्षकांनी उभे राहून एखादा प्रयोग किंवा प्रात्यक्षिक करून दाखवायचे आणि विद्यार्थ्यांनी समजले, की सांगायचे अशी संकल्पना यात नाही. Do it yourself या तत्त्वानुसार विद्यार्थ्यांना प्रयोगशाळेतील उपकरणे आणि सुविधा वापरून विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी, गणित या विषयांतील संकल्पना शिकण्याची संधी मिळणार आहे. इलेक्ट्रॉनिक्स, रोबोटिक्स, सेमीकंडक्टर बोर्ड्स, सेन्सर्स, ग्री डी प्रिंटरस व कॉम्प्युटर या बाबतीत प्रयोग करून स्वानुभव घेता येतो. इनोव्हेशन आणि इन्व्हेन्शन दोन्हीही गोष्टींमुळे विद्यार्थ्यांत चौकसबुद्धी, चुणचुणीतपणा येतो. प्रश्न

शोधण्याची नजर आणि उत्तर शोधण्याची चिकाटी येते. हे सर्व शाळेत आपल्यालाच घडवावे लागते. शालेय स्तरावर विद्यार्थ्यांमध्ये जिज्ञासा वृत्ती निर्माण करणे आणि त्यांना तांत्रिक कौशल्य निर्मितीस प्रोत्साहन देणे एवढाच हेतू 'अटल टिकरिंग लॅबोरेटरीज' (ATL) चा आहे. यासाठी शासन स्तरावर पाच ते दहा लाख रुपयांची मदत केली जाते.

तिसरी म्हणजे फिल्ड व्हिजिट. विद्यार्थ्यांना प्रश्न पडतो मी जे शिकतो आहे, त्याचा उपयोग काय? तो पडणे स्वाभाविकही आहे. विद्यार्थ्यांना जर उद्योगांमध्ये, संशोधन प्रयोगशाळांमध्ये नेले तर प्रत्यक्ष आयुष्यात शिक्षणाचा उपयोग कसा होतो, हे त्यांना समजेल. शिक्षणाचा आणि बाहेरच्या जगाचा काय संबंध आहे, याचीही नेमकी कल्पना त्यांना येईल. शिवाय त्यामुळे शाळेतील शिक्षणाबद्दलची त्यांची आस्थाही वाढू शकते. भारतात सुपर डुपर इफिशियंट आय टी कन्सलटन्ट तयार होतात. मायक्रोसॉफ्ट, गुगल, फेसबुकमध्ये महत्त्वाच्या पदावर, जबाबदारीची कामे करणारे टेक्निशियन्स भारतातून मिळू शकतात. पण मायक्रोसॉफ्ट, गुगल, फेसबुक 'जन्माला' घालू शकतील असे इनोव्हेटर्स आपल्याकडे का घडत नाहीत याचा विचार शालेय स्तरापासून करायला हवा.

विद्यार्थी मित्रांनो, विज्ञानाला अवघड, क्लिष्ट समजून चालणार नाही. विज्ञान अभ्यासात निरीक्षण, माहितीचे संकलन, तुलना, वर्गीकरण, कार्यकारणभाव, स्पष्टीकरण, निष्कर्ष काढणे, सामान्यीकरण, उपयोजन, प्रयोग कौशल्य, तंत्रज्ञानाचा वापर, सामाजिक जाणीव अशा क्षमतांचा प्रामुख्याने विचार केला जातो. विज्ञानातील माहितीचे अध्ययन करताना या क्षमतांचा वापर करावाच लागतो. तसेच आपण आपल्या जीवनाशी निगडित प्रत्येक घटनेकडे जोपर्यंत विज्ञानाच्या चष्म्यातून पाहत नाही तोपर्यंत आपल्याला विज्ञान समजणार नाही.

एकीकडे शिक्षण क्षेत्रात संख्यात्मक वाढ होत असताना गुणवत्तेच्या बाबत जागतिक स्तरावर आपला दर्जा सुधारण्याला वाव आहे. जागतिक स्तरावर इन्व्होल्व्हेशन मानांकनात भारत १२६ देशांत ५२ व्या स्थानावर आहे. विज्ञानदिनाच्या निमित्ताने विज्ञान-तंत्रज्ञान क्षेत्रातील प्रगती अधोरेखित करण्याऐवजी आपल्या देशातील विज्ञान तंत्रज्ञान क्षेत्रातील घसरती आकडेवारी अधोरेखित करण्याचे प्रयोजन एवढेच की ही वेळ आत्मपरीक्षणाची आहे. भारताने अणुशक्ती तसेच अंतराळ तंत्रज्ञानात भरीव प्रगती केली; पण जागतिक स्तरावर महासत्ता होण्यासाठी आपल्याला विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या इतरही क्षेत्रांत झोकून देऊन काम करण्याची गरज आहे. त्यासाठी विज्ञान-तंत्रज्ञानविषयक जागृती निर्माण करून शालेय स्तरावर विद्यार्थ्यांच्या

मनात संशोधनाचे स्फुल्लिंग जागविण्याची गरज आहे. त्यासाठी शालेय स्तरावर शिक्षकांच्या विज्ञान शिकविण्याच्या क्षमता काळानुसार बदलाव्या, शिक्षकांनाही प्रोत्साहन मिळावे अशा गोष्टी कराव्या लागतील. शिक्षकांनाही वेळ, साधने आणि संधी पुरविल्यास विज्ञान शिक्षणातील अपेक्षित बदल व विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण होऊ शकेल. चला तर मग शालेय स्तरावर विज्ञान शाखेच्या त्रिसूत्री वापरून विद्यार्थ्यांमध्ये विज्ञान दृष्टिकोन निर्माण करू.

***

 लेखक करिअर समुपदेशक असून शिक्षणक्षेत्रात कार्यरत आहेत. शैक्षणिक, सामाजिक विषयावर लेखन करतात.

Email : tatyasaheb_katkar@gmail.com

प्रतिश्ठाद...

सप्रेम नमस्कार,

मी व माझे शिक्षक मित्र 'शिक्षण संक्रमण' मासिकाचे नियमित वाचक आहोत. जनमानसातले अवांतर वाचन हल्ली काही प्रमाणात कमी झालेले आहे; पण 'शिक्षण संक्रमण' मासिक त्याला अपवाद आहे. या मासिकातले लेख हे विद्यार्थी, शिक्षक यांच्याशी संबंधित विषयांशी निगडित असल्याने ज्ञानवर्धक व अध्यापन पूरक असतात. शिकविताना शिक्षकास लागणारी अवांतर माहिती अंकातून नेहमी मिळत असते व आमचे अध्यापन समृद्ध होते, असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

देशोदेशीच्या शिक्षण पद्धतीवरील विशेषांक, महिला दिनाचे विशेषांक, दिनविशेषांवर आधारित लेख, विज्ञान विशेष लेख असे अनेक उपयुक्त माहितीचे अंक पुनःपुन्हा वाचावे असे आहेत. एप्रिल महिन्यातील 'बौद्धिक संपदेचे अवकाश' हा दीपक करंजीकरांचा लेख एक वेगळीच दृष्टी देऊन गेला. संपत गर्जे यांचा विज्ञान आणि तंत्रज्ञान याची सांगड घालणारा लेखही उपयुक्त आहे. डॉ. प्रज्ञा बोरकर यांचा अन्नाचे शास्त्रीयदृष्ट्या बारकावे सांगणारा लेख खूप काही सांगून-शिकवून जातो. या प्रातिनिधिक लेखांसोबतच सर्वच लेख उपयुक्त व वाचनीय आहेत. प्रत्येक महिन्याचे मासिक आपले वेगळेपण घेऊन येते. त्यामुळे मासिक केव्हा मिळेल आणि वाचून होईल याची आम्ही वाटच पहात असतो. अंकात शिक्षक-शिक्षणविषय पुस्तकांचा परिचय देणारे सदर सुरू केल्यास काय वाचावे याचे शिक्षक-विद्यार्थी यांना मार्गदर्शन होईल, असे वाटते.

आनंद हरी तोरवणे

दोंडाईचा, धुळे.

समाजशिक्षक साने गुरुजी

डॉ. दिलीप गरुड, पुणे : ९९६०२५९०८५

११ जून हा दिवस साने गुरुजींचा स्मृतिदिन. त्यांनी त्यांच्या जीवनात जे कार्य केले त्याचा परिचय या लेखात करून देण्यात आला आहे. साने गुरुजींनी विविध क्षेत्रांत जे महनीय कार्य केले त्याचा अल्प वृत्तांत म्हणजे हा लेख.

साने गुरुजींचे नाव पांडुरंग सदाशिव साने; परंतु 'साने गुरुजी' या उपाधीनेच ते महाराष्ट्रात परिचित आहेत. महाराष्ट्रात अनेक रस्त्यांना, बगिच्यांना, ग्रंथालयांना, शाळा-महाविद्यालयांना त्यांचे नाव देण्यात आले आहे. खरं म्हणजे ५० वर्षांची त्यांची अल्प कारकिर्द. २४ डिसेंबर, १८९९ हा त्यांचा जन्मदिवस तर ११ जून, १९५० हा त्यांचा मृत्यूदिन. एवढ्या अल्पायुष्यात त्यांच्या स्मृतीचा आणि कृतीचा सुगंध आजही महाराष्ट्रात दरवळतो आहे, याचे कारण त्यांच्या जीवननिष्ठा. त्यांच्या पाठीशी कोणतेही घराण्याचे वलय नसताना, गुरुजींनी मोठे कार्य केले. म्हणूनच 'साने गुरुजी कथामाला', 'साने गुरुजी संस्कार साधना', 'साने गुरुजी संस्कार केंद्र' यांसारख्या अनेक संस्था त्यांच्या नावाने कार्य करताना दिसतात.

संस्कार शिंदोरी

साने गुरुजी शिक्षक होते, स्वातंत्र्य सैनिक होते, लेखक-कवी होते. संपादक-पत्रकार होते. कामगार नेते होते, समाजसेवक होते. उत्कृष्ट बालसाहित्यिक होते, उत्तम कथानिवेदक होते. आयुष्यात एवढ्या भूमिका पार पाडत असताना त्यांना मदत झाली ती त्यांच्याकडे असलेल्या संस्कारशिंदोरीची. त्यांचे संस्कार हेच त्यांचे भांडवल होते. त्यांच्या आईवडिलांनी हा संस्कारांचा मोठा वारसा त्यांना दिला. 'श्यामची आई' या चरित्रपर कादंबरीत त्याचे दर्शन घडते. आजही या ग्रंथाचे वर्णन संस्काराची गंगोत्री म्हणून केले जाते.

आचार्य अत्रे यांनी 'श्यामची आई' या ग्रंथाचे वर्णन 'मातृप्रेमाचे महम्मंगल स्तोत्र' या शब्दांत केले आहे. आचार्य अत्रे यांना हे पुस्तक एवढे भावले, की त्यांनी श्यामच्या आईची कथा त्याच शीर्षकाने रुपेरी पडद्यावर आणली. महाराष्ट्रातल्या जनतेला ती भावली. आजही शाळा-शाळांतून हा चित्रपट मुलांना दाखवला जातो. यात अतिशयोक्ती काही नसून आई आणि मुलगा यांच्या नात्याचा सुरेख गोफ त्यात विणला आहे; म्हणून श्यामची आई ही फक्त श्यामची न राहता ती सर्वांची 'मायमाउली' झाली आहे. या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत गुरुजी म्हणतात, 'ही श्यामची आई तुम्हाला भेटायला येईल. तुमच्या घराचा दरवाजा ती ठोठावेल. तुम्ही दरवाजा उघडलात तर ती आत येईल. नाही उघडलात तर ती माघारी येईल. माझ्या हृदयात तिला जागा आहेच आहे.' या श्यामची आई पुस्तकातला श्याम म्हणजे स्वतः साने गुरुजी आहेत. श्याम हे त्यांचे टोपण नाव आहे. 'श्यामची आई' हा चित्रपट कृष्णधवल असूनही त्याकाळी फार गाजला. राष्ट्रपती राजेंद्र प्रसाद यांच्या हस्ते सुवर्णपदकाने सन्मानित झाला. सुवर्णपदक पटकावणारा हा पहिला मराठी चित्रपट. या चित्रपटाला प्रथम क्रमांक मिळण्याचे कारण त्याचे कथानक. पालगडसारख्या कोकणातल्या एका खेडेगावात घडलेल्या आई आणि मुलगा यांच्या नात्यातील भावप्रसंग. प्रत्येक प्रसंगातून आई मुलाला घडवताना, नकळत संस्कारित करताना दिसते. हे

भावप्रसंग मनाला भिडतात आणि नकळत डोळ्यांच्या कडा ओलावतात. आजही 'श्यामची आई' हे पुस्तक घराघरांतून वाचले जाते. निवडक संग्राह्य ग्रंथांत त्याने आपले स्थान पटकावले आहे. याचे एकमेव कारण म्हणजे त्यातील प्रत्येक प्रसंगातून घडणारे जीवनमूल्यांचे दर्शन.

शिक्षक - साने गुरुजी

साने गुरुजी एम.ए. झाले होते. इंग्रजी, मराठी, इतिहास व संस्कृत हे त्यांचे अध्यापनाचे विषय होते. अमळनेरच्या खान्देश एज्युकेशन सोसायटीच्या माध्यमिक विद्यालयात त्यांनी सहा वर्षे अध्यापन केले. १९२४ ते १९३० हा त्यांचा अध्यापनाचा कार्यकाल होता. गुरुजींनी अध्यापनशास्त्राची पदवी घेतली नव्हती; पण ते आईच्या ममतेने शिकवत. शिकवताना इतके तल्लीन होत, की बेल केव्हा वाजली हे त्यांना कळत नसे, इतके ते देहभान हरपून शिकवत. मुलेही इतकी तल्लीन होत, की तो 'ये हृदयीचे ते हृदयी' असा संवाद असे. खरं म्हणजे शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यातील ते अद्वैत होते. गुरुजींचे वाचन चौफेर होते. त्यामुळे अध्यापन करताना ते अनेक दाखले देत. हे सांगू की ते सांगू असे त्यांना होऊन जात असे. वर्गात शिकवताना ते अनेक काव्यपंक्ती, श्लोक, ओव्या, अभंग, इंग्रजी वाङ्मयातील संदर्भही देत असत. गुरुजींचे अध्यापन मुलांच्या दृष्टीने मेजवानीच होती. गुरुजींच्या अध्यापनाने मुले ज्ञानसागरात न्हाऊन निघत. ज्यांना गुरुजींची पवित्र वाणी ऐकायला मिळाली ती मुले भाग्यवंत होत. 'निज निज माझ्या बाळा' ही कवी दत्तांची कविता शिकवताना गुरुजींना गहिवरून येई. डोळे ओलावत. त्यांना त्यांचा भूतकाळ आठवे. दारिद्र्य आठवे. कर्ज फेडता न आल्यामुळे घराची जप्ती झालेला प्रसंग आठवे. अब्रूचे धिंडवडे निघाले म्हणून

आई भ्रमिष्ठ झाली आणि त्यातच तिचे निधन झाले, हे आठवे. मग गुरुजी निःस्तब्ध होत. मुके मुके होत. त्यांचे ओठ थरथरत. ते पुस्तक मिटून टाकत. गप्प गप्प होत. मुलांना त्यांची भावस्थिती समजे. गुरुजींसारखे शिक्षक आयुष्यात लाभणे हे नशीबच म्हणायचे.

मोठ्या आईच्या सेवेत दाखल

सहा वर्षे अध्यापन केल्यानंतर गुरुजी भारतमातेच्या सेवेसाठी शाळेतून बाहेर पडले. त्यांना महात्मा गांधीजींची हाक ऐकू आली. गांधीजींचे विचार 'हरिजन' मधून, 'यंग इंडिया' मधून व वृत्तपत्रांतून ते वाचत होते. म्हणून गुरुजी स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात सामील झाले. ते खादी वापरू लागले. त्यावेळेच्या राष्ट्रीय काँग्रेसची भूमिका लोकांना सांगू लागले. त्यासाठी त्यांच्या सभा, दौरे सुरू झाले. लोकांना राष्ट्रीय काँग्रेसचे सभासद होण्याचा आग्रह करू लागले. लोकवर्गणी जमा करू लागले. शेतकरी-कामगार यांचे लढे त्यांनी लढवले. प्रसंगी तुरुंगातही गेले. ते स्वातंत्र्याची गाणी लिहू लागले आणि तरुण वर्ग मोठ्या आवेशाने ती गाणी गाऊ लागला. 'आता उठवू सारे रान, आता पेटवू सारे रान', 'बलसागर भारत होवो, विश्वात शोभूनी राहो', 'खरा तो एकचि धर्म, जगाला प्रेम अर्पावे', 'आम्ही देवाचे मजूर, आम्ही देशाचे मजूर, कष्ट करू भरपूर' ही त्यावेळची गाजलेली गाणी. पुढे 'खरा तो एकचि धर्म' या गीताला प्रार्थनेचे रूप आले. आज शाळा-शाळांमधून हे गीत गायले जाते. ज्ञानेश्वरांचे 'पसायदान' जसे विश्वात्मक देवाकडे सर्वांच्या कल्याणाचे मागणे मागते तशी गुरुजींची प्रार्थना विश्वमानवतेचा विचार जागवते.

विचारांचा जागर

साने गुरुजींनी त्यांच्या विचारांचा जागर करण्यासाठी लेखणी, वाणी आणि कृती यांचा समन्वय

घडवून आणला. १९२८ मध्ये त्यांनी 'विद्यार्थी' नावाचे मासिक काढले होते. १९३८ मध्ये त्यांनी 'काँग्रेस' नावाचे नियतकालिक चालवले, तर १९४८ मध्ये त्यांनी 'साधना' नावाचे साप्ताहिक सुरू केले. त्यातील 'विद्यार्थी' आणि 'काँग्रेस' ही नियतकालिके काळाच्या ओघात बंद पडली; परंतु 'साधना' साप्ताहिक आजही सुरू आहे. ते पुण्यातून दर आठवड्याला प्रकाशित होते. उपेक्षितांच्या, वंचितांच्या, कष्टकऱ्यांच्या, कामगारांच्या, महिलांच्या, बेरोजगारांच्या मजुरांच्या प्रश्नांना ते वाचा फोडते. खरे म्हणजे 'साधना' हे गुरुजींच्या विचारांचा जागर करणारे वैचारिक स्मारकच आहे. स्वातंत्र्यानंतरही हे साप्ताहिक, सामाजिक प्रश्नांना हात घालून त्यावर राज्यकर्त्यांना स्पष्ट भूमिका घ्यायला भाग पाडते.

गुरुजींचे लेखनकार्य

गुरुजी मुला-फुलांचे कवी होते. ते म्हणत 'करि मनोरंजन जो मुलांचे, जडेल नाते प्रभूशी तयाचे.' गुरुजी असेही म्हणत, "मुलं म्हणजे देव, मुलं म्हणजे देव, मुलं आहेत राष्ट्राची मोलाची ठेव."

साने गुरुजींनी जसे मोठ्यांसाठी लिहिले तसे मुलांसाठीही लेखन केले. त्यांची १२५ पेक्षा जास्त पुस्तके प्रकाशित आहेत. त्यातील मुलांसाठी खास लिहिलेली आणि गाजलेली पुस्तके म्हणजे 'श्यामची आई', 'श्याम-खंड १, २, ३', 'धडपडणारी मुले', 'गोड गोष्टी', 'आवडत्या गोष्टी', 'मुलांसाठी फुले', 'विश्राम', 'सोनसाखळी', 'सुंदर कथा', 'मोरी गाय', 'पत्री' (काव्यसंग्रह) अशी अनेक पुस्तके गुरुजींनी लिहिली.

गोष्टीवेल्हाळ साने गुरुजी

साने गुरुजी उत्कृष्ट कथानिवेदक होते. ते गोष्टी रंगवून आणि खुलवून सांगत. त्यांच्यात एक लहान खोडकर मूल दडून बसले होते. ते हाडाचे शिक्षक

होते. उत्कृष्ट अध्यापक होते. जो उत्कृष्ट अध्यापक असतो, तो छान कथानिवेदकही होऊ शकतो. गुरुजींनी महाराष्ट्रातल्या लाखो मुलांना गोष्टी सांगितल्या. एवढेच नव्हे तर स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे त्यांना तुरुंगात जावे लागले, तेव्हा तेथील राजकैद्यांना आणि गुन्हेगार कैद्यांनाही गोष्टी सांगितल्या. गुरुजींकडे गोष्टींचा साठा होता. ते अभ्यासू वाचक होते. रामायण, महाभारत, पुराणे यांतील कथा तर त्यांना माहीत होत्याच; पण आधुनिक काळातील क्रांतिकारकांच्या कथा, चरित्रकथाही ते रंगवून सांगत. त्यांनी काही कथांचा मराठीत अनुवादही केला होता. गोष्टीची सुरुवात हे हळू आवाजात करत. मग गोष्ट रंगू लागे तसा त्यांचा आवाज चढत जात असे. आवाजातील चढ-उतार, अभिनय ते छान करत. त्यात मुले रंगून जात. मुलांचे भावविश्व आपल्या गोष्टींनी गुरुजींनी समृद्ध केले.

कृतिशील समाजसेवक

साने गुरुजी कृतिशील विचारवंत होते. ते समाजाचे सेवक होते. त्यांनी फक्त लेखणी आणि वाणी चालवली नाही तर प्रत्यक्ष कृती केली. पंढरपूरचे विठ्ठलाचे मंदिर सर्वांसाठी खुले असावे असा त्यांचा आग्रह होता. धर्मभेद, जातिभेद, प्रांतभेद, भाषाभेद त्यांना मान्य नव्हता. म्हणूनच पंढरपूरचे मंदिर सर्व भक्तांना खुले व्हावे म्हणून त्यांनी महाराष्ट्रात विचारांचा जागर केला. त्यासाठी महाराष्ट्रात दौरा करून सहा महिने व्याख्यानांच्या माध्यमातून आपली भूमिका मांडली. सोबतीला कलापथक घेऊन रंजनाच्या माध्यमातून डोळ्यांत अंजनही घातले. लोकांचे मतपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न केला. तो पूर्णपणे यशस्वी होत नाही असे लक्षात येताच प्राणांतिक उपोषण केले. अन्नपाणी वर्ज्य करून गुरुजी पंढरपूरला तनपुरे महाराजांच्या मठात उपोषणाला बसले. तरीही

मंदिराचे पुजारी ऐकेनात. गुरुजींची प्रकृती खालावली. वजन कमी झाले. अनेकांनी मध्यस्थी केली. महात्मा गांधीजींनी पत्र पाठवून उपोषण मागे घेण्याची विनंती केली. ‘पण महाराष्ट्राच्या जनतेला मी शब्द दिला आहे. सहा महिने मी माझी भूमिका मांडतो आहे. राजा हरिश्चंद्राचा आपला देश, राजा हरिश्चंद्राने स्वप्नात दिलेले वचनही पूर्ण केले. बापूजी, मी तर दिवसाढवळ्या महाराष्ट्रीय जनतेला वचन दिले आहे. मग आता वचनभंग कसा करू? शब्द कसा मागे घेऊ? बापूजी, तुमचे लेकरू कदाचित चुकत असेल; पण मला समजून घ्या. मी उपोषण मागे घेऊ शकत नाही.’ असे उत्तर पाठवले. अखेर त्यावेळचे लोकसभेचे सभापती दादासाहेब मावळंकर यांनी मध्यस्थी केली आणि पंढरपूरचे मंदिर सर्वांसाठी खुले झाले. मंदिराच्या पुजाऱ्यांनी या आधुनिक पांडुरंगाची हाक ऐकली. गुरुजींनी परिवर्तनाच्या लढाईत मिळवलेला हा मोठा विजय म्हणावा लागेल.

आंतरभारतीचे स्वप्न

भारतातील सारे लोक एकत्र गुण्यागोविंदाने नांदले पाहिजेत, असे साने गुरुजींना वाटे. एका प्रांतांची भाषा, दुसऱ्या प्रांतातील मुलांनी शिकावी असे त्यांना वाटे. फक्त भाषाच नको, तर त्या भाषेतील साहित्य, त्या प्रांताची संस्कृती जाणून घेतली पाहिजे, तरच भारतात ऐक्य निर्माण होईल. त्यासाठी त्यांनी ‘आंतरभारती’ ही कल्पना पुण्यात मांडली. १४ मे, १९४९ रोजी पुण्यातील मराठी साहित्य संमेलनाच्या व्यासपीठावरून त्यांनी ही कल्पना सांगितली. एक मोठी प्रशस्त जागा असावी. तेथे आंतरभारती ही संस्था कार्यरत असावी. संस्थेला जोडून एक विद्यालय असावे. या विद्यालयात विविध प्रांतांचे अध्यापक असावेत. सर्वांना हिंदी यावीच; पण इतर भाषांही तेथे शिकता याव्यात. त्या भाषेतील साहित्य प्रकाशित

व्हावे. सर्व भाषा शिकण्याची तेथे सोय असावी. शाळेत शेती, हस्तोद्योग हे विषयही असावेत. त्याचबरोबर चित्रकला, नृत्यकला यांचाही अभ्यास करता यावा. येथे शिकणारा विद्यार्थी खऱ्या अर्थाने भारतीय व्हावा. रवींद्रनाथ टागोर विश्वकवी झाले. आंतरभारती संस्थेत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्याला विश्वनागरिक होण्याची ओढ लागावी, असे सानेगुरुजींचे आंतरभारतीचे स्वप्न होते.

चिरंजीव साने गुरुजी

साने गुरुजी आज त्यांच्या साहित्याच्या रूपाने, ‘साधना’ साप्ताहिकाच्या रूपाने, तसेच त्यांच्या विचारांनुसार चालणाऱ्या संस्थांच्या रूपाने आपल्यात आहेत. गुरुजींनी स्वतःचा संसार कधी मांडला नाही. जो केला तो देशाचाच संसार केला. त्यांची वाणी, लेखणी आणि कृती देशाच्या भल्यासाठीच होती. त्यांनी संग्रह कशाचा केला नाही आणि अहंकाराचा वारा त्यांना कधी लागला नाही. एक परार्धांश गांधी होता यावे ही त्यांची धडपड होती. आयुष्याचे सार्थक कशात आहे आणि जीवनाचे साफल्य म्हणजे काय याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. म्हणूनच आपले जीवितकार्य आता संपले आहे याची जाणीव होताच त्यांनी स्वतःला मालवून टाकले. मागे राहिल्या त्या त्यांच्या आठवणी, त्यांचे विचार आणि त्यांचे अक्षरवाङ्मय. निःसंग होऊन देशसेवा कशी करावी हे गुरुजींच्याकडून शिकता येईल. मात्र शिकण्याची इच्छा असायला हवी. गुरुजींच्या स्मृतिदिनाच्या निमित्ताने त्यांना भावपूर्ण आदरांजली.

***

 **लेखक सेवानिवृत्त मुख्याध्यापक
असून बालसाहित्य चळवळीत कार्य
करतात. लेखन, कथाकथन,
वक्तृत्व यांची
त्यांना आवड आहे.**

Email : dilipgarud@gmail.com

वाचनशक्ती

डॉ. नगिना माळी, कोल्हापूर : ८९७५२९५२९७

वाचन करणे अत्यंत आवश्यक आहे. वाचत राहिलात की जगण्याची दिशा मिळते. वाचन म्हणजे शब्द, वाक्य, आशय, आकलनासहित समजावून घेणे. प्रकट वाचन म्हणजे भाषा, योग्य चढउतार, विरामचिन्हांचा वापर, स्पष्ट उच्चार, भावनांचा समावेश, योग्य गती अशा सर्व गोष्टींचा अंतर्भाव असतो. अशा वाचनशक्तीसंबंधी त्याचे महत्त्व, उपयोग व ते कसे करावे याचा लेखाजोखा मांडणारा लेख.

श्रवण, भाषण, वाचन व लेखन या क्षमता अगदी प्राथमिक शालेय स्तरापासून सुरू होतात. त्या येणे गरजेचे ठरविण्यात आले आहे. जसजशा इयत्ता बदलत जातात, तसतशा या क्षमतांची काठिण्यपातळीही बदलते. या क्षमता प्राथमिक शालेय स्तरावरच न थांबता अगदी विद्यापीठीय स्तरावरही पोहोचणे गरजेचे असते. प्राथमिक स्तरावर या चार क्षमतांचा पाया घातला तर पुढे जाऊनही याचा फायदा होतो. जर हा पायाच डळमळीत असेल तर संपूर्ण शिक्षण अपुरे ठरते. यातील श्रवण व वाचन या ग्रहणात्मक क्षमता आहेत तर भाषण व लेखन प्रकटीकरणात्मक क्षमता आहेत. यापैकी आपण पाहूया वाचन.

वाचन या शब्दात 'वच्' असा संस्कृतमधील धातू आहे. वाचन हे धातुसाधित नाम आहे. वाचन हे ग्रहणात्मक भाषिक उद्दिष्ट आहे. 'वाचाल तर वाचाल' हे वाक्य सर्वपरिचित आहे. याचा अर्थ असा, की वाचत राहिला तर जगण्याची दिशा मिळत राहते. वाचन करणे म्हणजे आपल्या आवडीनुसार विविध वाङ्मयप्रकारातील जसे, की कथा, कादंबरी, चरित्र, आत्मचरित्र यांना समजून घेऊन आकलनात्मक ग्रहण होय; वाचन हे दिसणारे असते पण आकलन हे दिसणारे नसते. ते केवळ वर्तनातून प्रकट होते. जसे की बोलणे, लिहिणे इत्यादी गोष्टीतून आकलन स्पष्ट होत राहते. केवळ तांत्रिकदृष्ट्या म्हणजे शरीर येथे व मन दुसरीकडे

किंवा पुस्तक तर समोर आहे पण मनात विचार वेगळेच आहेत, असे वाचन आकलनविरहित असते. वाचनाचा अर्थच मुळी शब्द, वाक्य, आशय आकलनासहित समजून घेणे आहे. वाचनाचे दोन प्रकार पडतात. पहिला प्रकार प्रकट वाचन. यामध्ये योग्य चढ-उतार, विरामचिन्हांचा वापर, भावपूर्ण वाचन, स्पष्ट उच्चार, योग्य गती या बाबी समाविष्ट होतात. दुसरा प्रकार म्हणजे मौन वाचन. यामध्ये केवळ डोळ्यांनी शब्दांवर नजर फिरवून ओठांची हालचाल न करता अर्थ ग्रहण केला जातो.

प्राथमिक स्तरावर मुलांना प्रकट वाचनाची सवय लावून त्यांचे उच्चार, गती, होणारे आकलन पहावे तरच त्यांच्या चुकीच्या बाबी सुधारता येतील अन्यथा त्या तशाच राहतील. प्रकट वाचनात एखादा शब्द गाळणे, वाक्य गाळणे, मनाचा शब्द घालणे, गती योग्य नसणे, उच्चार अस्पष्ट अशा समस्या येऊ द्यायच्या नसतील तर प्रकट वाचनाकडे प्राथमिक शालेय स्तरावरच लक्ष हवे. मौन वाचन म्हणजे केवळ शब्दांवर नजर फिरविणे नव्हे. यातील समस्या म्हणजे केवळ एकटक पानाकडे पाहत राहणे, केवळ पाने पलटत राहणे, आकलन न होणे यासाठी मुलांना वाचनादरम्यान काही महत्त्वाच्या बाबींची नोंद स्वभाषेत करण्यास लावणे फायद्याचे ठरते. शालेय स्तरावर वाचनाचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

संपूर्ण शिक्षणप्रक्रियेत वाचन हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे, कारण परीक्षा असो, शब्दसंपत्ती वाढवणे असो, फुरसतीच्या वेळेचा सदुपयोग असो वा ज्ञान मिळवणे असो, वाचन करावेच लागते. आज जरी पुस्तकापेक्षा ऑनलाईन माहितीचे वाचन सुरू असले तरी सर्वच माहिती विश्वसनीय असेल याची शक्यता कमी आहे. शालेय स्तरावर वाचनाची सवय गरजेची आहे. हेच वय वाचनसंस्काराचे आहे. मन स्थिर नसेल तर वाचन करता येत नाही व अस्थिर मनाला स्थिर करण्यासाठी वाचनासारखा पर्याय नाही. एकदा का वाचनाची सवय लागली तर ती आयुष्यभर टिकते.

वाचनप्रक्रियेतील घटक.

अक्षरांच्या आकारावरून अक्षरे कळतात. त्यावरून शब्दबोध होतो. वाचक एकेका शब्दाचा अर्थ लावत असताना त्याचे पूर्वज्ञान व वर्तमानकालीन कल्पना आणि हेतू यावरून त्याला मजकुराचे आकलन होते. प्रत्यक्ष वाचनप्रक्रियेमध्ये पुढील घटक समाविष्ट होतात.

१. शब्दबोध : वाचन करीत असताना अक्षर व शब्दबोध होणे महत्त्वाचे असते. ही अगदी प्रथम पायरी आहे. **२. दिशा :** वाचताना सलगपणे डावीकडून उजवीकडे व वरून खाली अशी नजर आणण्याची सवय असणे गरजेचे आहे. **३. पुनर्गमन :** विषय समजून घेण्यासाठी, चिंतनासाठी पुनरागमन उपयोगी ठरते. **४. दृष्टीचा आवाका :** वाचन करीत असताना जेव्हा दृष्टी स्थिर होते तेव्हा ती बिंदूच्या डावी-उजवीकडील अक्षरे ज्ञात करते. चांगले वाचक एका दृष्टिक्षेपात २-३ शब्द किंवा ३, ३.५ सेंमी लांबीचा मजकूर वाचू शकतात. **५. उच्चारण :** डोळ्यांनी शब्द पहावयाचे, त्यावरून मनात उच्चार करायचा व उच्चारावरून शब्दबोध होणे अशी ही

क्रिया असते. जास्तीतजास्त ३५० शब्द दर मिनिटास असे उच्चारण करता येते, तर उच्चारण टाळून ८०० शब्द दर मिनिटास असे वाचन करता येते.

६. शब्दसंग्रह : शब्दसंग्रह वाचन क्रियेतील घटक नसला तरी या क्रियेशी सर्वाधिक निगडित आहे. शब्दसंग्रह वाढवण्यासाठी वाचन परिणामकारक ठरते. यात अवांतर वाचन, शब्दसंग्रह आकलन व वाचनवेग एकमेकांवर परिणाम करतात. **७. आकलन :** वाचनात आकलन हवे. यातील पहिला घटक म्हणजे शब्दांचा, वाक्यांचा अर्थ कळणे. नंतर परिच्छेदातील अर्थाची योग्य जुळणी करून एकंदर आशय, मध्यवर्ती कल्पना व त्या कल्पनेस पोषक असा तपशील ओळखता येणे. अशा अनेक परिच्छेदांची कथा वा लेख वाचल्यावर त्यांची संपूर्ण रूपरेषा कळते. त्याबरोबर निष्कर्ष काढणे, भाकीत करणे, रसग्रहण करणे, अनावश्यक गोष्टींकडे दुर्लक्ष करून शीघ्रगतीने वाचन करणे हीदेखील महत्त्वाची कौशल्येच आहेत.

वेगवान वाचन हा विकसित वाचनाचा अंतिम टप्पा आहे, असे समजले जाते. 'द वर्ल्ड बुक लर्निंग लायब्ररी, रीडिंग स्किल-भाग-२' या ग्रंथात वाचनाच्या गतीविषयी असे नमूद केले आहे, की विद्यार्थ्यांचा सर्वसामान्य वाचनवेग २०० ते ३०० शब्द प्रतिमिनिट असतो; परंतु आशय तांत्रिक व कठीण असेल तर वाचनाचा दर निम्म्याने घटतो. वर्तमानपत्रे, मासिके वाचताना वाचनवेग प्रतिमिनिट ३५० ते ६०० शब्द असतो आणि एखाद्या कादंबरीवर नजर फिरविताना हा वाचनवेग प्रतिमिनिट १००० शब्द होऊ शकतो. वेगवान वाचन हे एक कौशल्य आहे आणि ते टप्प्याटप्प्याने विकसित होत असते. या बाबींवर वाचकाने लक्ष तर द्यावेच पण त्याची माहिती शिक्षकांनी शालेय मुलांनाही द्यावी.

शालेय स्तरावर वाचन का गरजेचे आहे

१. मुलांचा मेंदू नवनवीन गोष्टी शिकण्यास तयार असतो. २. मुलांची शब्दसंपत्ती वाढवावयाची असते. ३. मुलांना केवळ अभ्यासाची पुस्तके वाचायला न लावता त्यांना अवांतर वाचनाची सवयदेखील लावावयाची असते. ४. मुलांची मने स्थिर होण्यासाठी वाचन गरजेचे आहे. ५. विविध वाङ्मय प्रकारांची माहिती वाचनामुळे होते. ६. वाचनाद्वारे भाषण व लेखनक्षमता सक्षम होतात. ७. विस्कटलेले ज्ञानाचे कण केवळ वाचनाद्वारे एकत्र आणता येतात. ८. वाचनसंस्कृती अशा विविध कौशल्याने विकसित होते. ९. वाचनात येणाऱ्या समस्या सोडविता येतात. १०. आजच्या वाचनातून पुढे लेखक व वक्ते तयार होऊ शकतात. ११. दुःख, नैराश्य, वैफल्य, कठीण प्रसंग यांमध्ये वाचनाचीच साथ असते.

शालेय पातळीवर वाचनाचे फायदे आणि महत्त्व

१. वाचनामुळे विषयांचे ज्ञान अवगत होते. आपले विचार, मते, मांडणी प्रगल्भ होते, ज्याद्वारे लेखन व भाषण सुधारते. २. वाचनाने जिज्ञासापूर्ती होते. अद्भुत कथा, विज्ञानकथा, आत्मचरित्र, चरित्र वाचन जिज्ञासा पूर्ण करतात. ३. संस्कृतीचा परिचय होतो. ४. वाचनाने कल्पनाशक्ती वाढून शब्दसंपत्ती सक्रिय होते. ५. भाषाविकास होतो. ६. निर्णयक्षमता वाढते. ७. आपल्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप पाडण्यासाठी वाचन महत्त्वाचे असते. ८. वाचनाने आत्मिक समाधान तर मिळतेच शिवाय आरोग्य उत्तम राहते. ९ वाचन हे फुरसतीच्या वेळामध्ये वापरात येणारे स्वस्त साधन आहे. १०. वाचनाद्वारे रसग्रहण वाढते. लेखकांना नेमके काय सांगायचे आहे हे आकलनात्मक वाचनाद्वारे समजते.

स्वामी विवेकानंद यांच्या वाचनशक्तीबद्दल आपण वाचले आहे. ते फक्त एकदा वाचत आणि लगेच त्यांना ते मुखोद्गत होई. याठिकाणी त्यांची अफाट एकाग्रता दिसून येते. पुस्तक हाती न धरता ते पाठ म्हणून दाखवित. डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम तर सकस वाचनातून घडत गेले. त्यांच्याच नावाने तर सरकारने 'वाचन प्रेरणा दिवस' सुरू केला. महाराष्ट्राला अभिमान वाटावे असे व्यक्तिमत्त्व म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. त्यांचे ग्रंथप्रेम जगावेगळे होते. त्यांच्या संग्रही शेकडो विषयांवरील पुस्तके होती. त्यांनी राहण्यासाठी नाही तर पुस्तकांसाठी 'राजगृह' हे घर बांधले जे आजही मुंबईत आहे; पण हल्ली वाचनाकडे तितकेसे लक्ष दिले जात नाही; म्हणूनच वाचनाचे महत्त्व जाणून 'वाचन प्रेरणा दिवस' साजरे करण्यात येतात. 'वाचनकट्टा' सारखी संपादने सुरू आहेत, तसेच ऑनलाईन पुस्तके पीडीएफ व ऑडिओ स्वरूपातही उपलब्ध आहेत. ऑनलाईनमुळे पुस्तके, घरपोच मिळतात. हल्ली बहुतेक सर्वच संस्था पुस्तकांचे ऑनलाईन मार्केटिंग करतात. भेट म्हणून पुस्तकांचा संच वा पुस्तके देणे ही आजची संस्कृती झाली आहे. आज जगातील कोणतेही ग्रंथालय वाचनास उपलब्ध आहे. दररोज वर्तमानपत्र वाचणे, लेख वाचणे, तसेच गोष्टी, विनोद, बोधकथा यांच्या वाचनातून वाचकांना प्रेरणा देता येते.

***

लेखिका शिवाजी विद्यापीठ

कोल्हापूर येथे शिक्षणशास्त्र विभागात कार्यरत आहेत. त्यांचे संशोधनपर लेख राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रकाशित झाले आहेत.

E mail : naginamali2021@gmail.com

जलसुरक्षेची आवश्यकता

संजय बारी, जळगाव : ९४२००८४८२३

जल, नीर, तोय, उदक, अंबू, सलिल आणि जीवन या नावाने परिचित असलेले पाणी हे मानवी जीवनाचे अभंग अंग आहे. पाण्याचे माहात्म्य आणि त्याचा योग्य वापर यांविषयी जागरूकता निर्माण करणारा हा लेख.

‘रहीमन पानी राखिये, बिन पानी सब सून पानी गये न ऊबरे, मोती, मानूस चून।।’

या दोह्यात सजीवांच्या जीवनात पाण्याचे असणारे असाधारण महत्त्व, संतांनी शेकडो वर्षांपूर्वी विशद केले आहे. तर हजारो वर्षांपूर्वी श्रीमद्भगवद्गीतेत जलमाहात्म्याचाही उल्लेख आहे...

‘पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।

तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः।।’

अर्थात भगवंताच्या पूजेसाठी पाणी (तोय) प्रेमपूर्वक आणि भक्तिभावाने अर्पण केले तरी ती पूजा भगवंताला पावते. जल, नीर, तोय, उदक, अंबू, सलिल आणि जीवन या समानार्थी नावांनी परिचित असलेले पाणी हे मानवी जीवनाचे अभंग अंग आहे. भारतीय संस्कृती ही जलसंस्कृती आणि संस्कारांशी जोडलेली आहे. आपल्या संस्कृतीत नदीला मातेचा दर्जा देण्यात आला आहे. प्राचीन काळापासूनच मानवी संस्कृतीचा विकास, विस्तार हा जलस्रोतांजवळ - नदीकाठी झाला आहे. आपल्याकडील प्रत्येक जलस्रोताची स्वतःची अशी एक संस्कृती आहे; एक इतिहास आहे. भारतीय उपखंडात निसर्गसंपदा विपुल

प्रमाणात होती. पण माणसाने अविचाराने ही संपदा ओरबाडून घेतली. निसर्गसंपत्तीप्रमाणेच पाण्याच्या बाबतीतही माणूस तसाच वागत आला आहे. कवी अनिल दाभाडे यांनी आपल्या एका चारोळीत याबाबत स्पष्ट इशाराच दिला आहे. ते म्हणतात पाणी विपुल आहे म्हणून कसेही वापरू नये, पाणी जीवन आहे हे कोणी विसरू नये. माणसाने पाण्याचा बेसुमार उपसा केला, निष्कारण पाणी वाया घालवले, वाहून जाणारे पाणी थांबवले नाही, असलेले पाणी प्रदूषित केले, पाण्याची आणि जलस्रोतांची शुद्धता राखली नाही. परिणामी माणसाला पाण्याच्या दुर्भिक्ष्याचा सामना करावा लागत आहे. कधीकाळी आजोबांनी खळाळत्या नद्यांमध्ये पाणी पाहिले होते. पुढे वडिलांनी तेच पाणी विहिरी आणि नंतर कूपनलिकांमध्ये पाहिले. आता तेच पाणी मुलगा बाटलीत बंद रूपात पाहतोय. पुढची पिढी ते कॅप्सूलमध्ये बघेल की काय? असा प्रश्न पडल्याशिवाय राहात नाही. अशावेळी ‘जलसुरक्षेचा’ विचार आवश्यक ठरतो.

‘जलसुरक्षा’ म्हणजे पुरेशा प्रमाणात अन्नासाठी शुद्ध पाणी, शेती - स्वच्छता आणि आरोग्य संबंधित सुविधांसाठी पुरेसे योग्य पाणी पुरवण्याची क्षमता,

उपलब्ध पाणीसाठ्याचा प्रभावी वापर करत प्रत्येकाला पिण्यायोग्य शुद्ध पाणी व दैनंदिन वापरासाठी आवश्यक इतके पाणी पुरवणे इत्यादी गोष्टी आरोग्यविषयक जागतिक मापदंड यांमध्ये अभिप्रेत आहे. इस्राईलसारख्या पाण्याचे दुर्भिक्ष असणाऱ्या देशात पाण्याचा प्रभावी वापर जबाबदारीने केला जातो. तर आपण मात्र पाण्याचे बेजबाबदार वापरकर्ते आहोत. निसर्गाने भरपूर दिले असल्याने त्याची किंमत न कळल्याने टँकरने आणि प्रसंगी रेल्वेने पाणी पुरवण्याची नामुष्की आपल्यावर ओढवली आहे.

प्रसिद्ध उर्दू शायर बशीर बद्र म्हणतात - ‘अगर फुरसत मिली पानी की तहरीरों को पढ लेना, हर एक दरिया हजारो साल का अफसाना लिखता है।’ आपण मात्र पाण्याच्या या माहात्म्याकडे दुर्लक्ष केले. भरपूर प्रमाणात पाणी असताना ते पाणी सांभाळण्याच्या योजना आपल्याकडे नसल्याने आज जलसुरक्षा महत्त्वाची ठरली आहे; किंबहुना आता ती अग्रक्रमाने करावयाची बाब ठरली आहे.

जलसुरक्षेचा विचार करताना छतावरील पाण्याचे पुनर्भरण, शौचालयांचा वापर, जलस्रोतांचे नकाशे तयार करणे, वापरलेल्या पाण्यावर प्रक्रिया करून ते पाणी नदीत/समुद्रात सोडणे, जलस्रोत/नदी खोल करून नैसर्गिक-भौगोलिक रचना न बदलता नदी नांगरणे, छोट्या नद्या, झरे पुनर्जीवित करणे, कमी पाणी वापराच्या उद्योगांना प्रोत्साहन देणे, जलस्रोतांचे वार्षिक लेखापरीक्षण करणे, ‘व्हाय वेस्ट?’, ‘हाफ ग्लास वॉटर’ यासारख्या मोहिमांना प्रोत्साहन देणे यांसारख्या उपाययोजना व ते राबणाऱ्या हातांना समाज

व शासनस्तरावरून बळ देणे आवश्यक आहे. नदी अथवा जलस्रोतांवर आधारित पर्यटनासारख्या योजनांची अंमलबजावणी करून मानवाचे आणि नदी व जलस्रोतांचे एक सांस्कृतिक नाते तयार करण्याच्या दृष्टीने विचार होणे आवश्यक आहे.

‘जागतिक जल दिवस’ हा २२ मार्च रोजी जगभरात साजरा केला जातो. ‘लिव्ह नो वन बिहाइंड’ ही मागील वर्षाच्या जागतिक जलदिनाची मुख्य विचारधारा होती. हा विचार प्रत्यक्षात आणण्यासाठी जलस्रोतांचा मानवी दृष्टिकोनातून विचार केला जावा. पिण्याच्या शुद्ध पाण्याविना कोणाला आपला जीव गमवावा लागू नये. ‘वॉटर इज लाईफ अँड लाईफ लाईन’ असे म्हटले जात असल्याने त्या दृष्टीने प्रत्यक्ष रूपात कार्य होणे आवश्यक ठरते. यासाठी वाहणारे पाणी अडवले पाहिजे, अडवलेल्या पाण्याला जिरवले पाहिजे. ‘पाण्याचे पुनर्भरण, जीवनाचे संवर्धन’ या विचाराला चालना देताना त्यासंदर्भातील उपाययोजनांची अंमलबजावणी करताना त्यात कुठेही चालढकल न होऊ देणे, त्यात भ्रष्ट मार्गाचा अवलंब होऊ न देणे याकडे कटाक्षाने लक्ष देणे आवश्यक आहे. त्यावर ‘पाणी न फिरू देणे’ हेच महत्त्वाचे!

***

 लेखक शैक्षणिक क्षेत्रात कार्यरत

आहेत. विविध राज्यस्तरीय

प्रशिक्षणांमध्ये मार्गदर्शक म्हणून त्यांचा सहभाग असतो. महाराष्ट्र साहित्य परिषद, चोपडा शाखेचे प्रमुख कार्यवाह आहेत.

E mail : sanjaybari74@gmail.com

विस्मृतीत गेलेली कला

सुदाम विश्वे, पुणे : ९८६०५८६१४७

कपड्यांवरील छपाईसाठी वापरली जाणारी बाटिक कला ही मूळची जावा बेटांवरील कला आहे. विस्मृतीत गेलेल्या या कलेला पुनरुज्जीवन मिळाले तर रोजगाराच्या अनेक संधी उपलब्ध होऊ शकतात. उन्हाळी सुट्टीत विद्यार्थ्यांनी आवर्जून शिकावी अशा या कलेचा परिचय करून देणारा हा लेख.

सत्तरच्या दशकात 'बाटिक' कलेचे नमुने रोजच्या वापरातील कपड्यांवर दिसून येत होते. कुर्ता, टेबलक्लॉथ, खिडक्यांचे पडदे, रुमाल, महिलांच्या ओढण्या, साड्या इत्यादींवर 'बाटिक' कला लोकप्रिय झाली होती. आजकाल तंत्रज्ञानात झालेल्या सुधारणांमुळे वस्त्रोद्योगात क्रांती झालेली आहे आणि त्यामुळेच भारतातील लोककलांपैकी अत्यंत प्राचीन असलेली ही कला काहीशी विस्मृतीत गेली आहे. चला तर आपण या कलेची ओळख करून घेऊया.

बाटिक ही कला मूळची जावा बेटांवरील आहे. कापडांवरील छपाईच्या या कलेचा प्रसार भारतासह श्रीलंका, बांगला देश, चीन, इराण, मलेशिया, थायलंडसह जगभरात झाला. मध्यपूर्वेतील इजिप्त, तुर्की येथेही या कलेचे नमुने आढळले आहेत. इंडोनेशियन भाषेतील 'बाटिक' या शब्दाचा अर्थ आहे मेणाच्या साहाय्याने लिहिणे किंवा रेखाटणे. मेणाचा वापर हे 'बाटिक' कलेचे वैशिष्ट्य आहे. सुरुवातीला कापडावर रंग देण्यासाठी नैसर्गिक रंग वापरले जात. नंतर मात्र रासायनिक रंगांचा वापर, कपडे रंगविण्यासाठी केला जाऊ लागला. या कलेबद्दल समाजात उत्सुकता आहे; पण तशी ती खर्चिक व वेळखाऊ कला म्हणून देखील ओळखली जाते. अर्थात कलेला मोल नसते ह्या न्यायाने कौशल्याची ही कला शिकण्यास काहीच हरकत नाही.

बाटिक पेंटिंग दोन प्रकाराने करता येते.

१. डाईंग पद्धत.
२. इन्स्टंट बाटिक पद्धत.

डाईंग पद्धत

डाईंग पद्धतीने बाटिकसाठी लागणारे साहित्य

क) पांढरे कापड पॉपलिन, मलमल इत्यादी. ख) वॅक्स (मेण) ग) वॅक्स (मेण) गरम करण्यासाठी ॲल्युमिनियमचे पातेले. घ) स्टोव्ह किंवा गॅस. च) वॅक्स लावण्यासाठी ब्रश ३, ५, ८ नंबरचे. छ) बाटिकला लागणारे रंग (हे रंग पावडर स्वरूपात असतात.) ज) डिझाईन काढण्यासाठी पेन्सिल, कापडावर डिझाईन छापण्यासाठी कार्बन पेपर झ) कापड ताणून धरण्यासाठी लाकडी चौकट.

कृती

प्रथम कापड स्वच्छ धुवून इस्त्री करून घ्यावे. नवीन कपडा असेल तर धुतल्याने कापडाची खळ (स्टार्च) निघून जाईल. बाटिक करण्यापूर्वी कापडाच्या सुरुकृत्या जाणे आवश्यक आहे. नंतर आपल्या आवडीप्रमाणे एखादे डिझाईन पेन्सिलच्या साहाय्याने काढून घ्यावे. पानाफुलांची नक्षी, आलंकारिक आकार, सुंदरसे कार्टून, निसर्गचित्र यांपैकी आपणास जे आवडते ते चित्र काढून घ्यावे. चित्र सफाईदार काढता येत नसेल तर चित्र ट्रेस करून घ्यावे. बाटिकच्या डिझाईनची निवड करताना आपण एक गोष्ट लक्षात ठेवणे

आवश्यक आहे ती म्हणजे डिझाईन खूप नाजूक नसावे. त्यात थोडा ओबडधोबडपणा असला तरी चालेल. डिझाईन काढून झाल्यावर अल्युमिनियमच्या पातेल्यात मेण घालावे व हे मेण गरम करण्यासाठी पातेले गॅसवर ठेवावे.

मेण कापडावर लावणे

डिझाईनमधील जो भाग पांढरा ठेवायचा आहे त्या भागावर हे गरम झालेले मेण ब्रशने लावावे. गरम असल्याने हातावर पडल्यास हात पोळेल; म्हणून मेण लावताना काळजी घ्यावी. कापडाच्या दोन्ही बाजूवर हे मेण लावणे आवश्यक आहे. अन्यथा एकाच भागावर कापडाच्या ज्या ठिकाणी मेण लावले तो भाग पांढरा राहील व मागील भाग रंगविला जाईल.

रंग देणे

ज्या रंगात कापड बुडवायचे असेल तो रंग तयार करावा. रंगाचे मिश्रण तयार करण्यासाठी एका छोट्या पातेल्यात पाणी घेऊन त्यात रंगाची पावडर घालावी व मिश्रण एकजीव करून उकळून घ्यावे. या तयार झालेल्या रंगात मेण लावलेले कापड २० मिनिटे बुडवून ठेवावे. त्यानंतर हे कापड सावलीत सुकू द्यावे. कापड सुकल्यावर कापडावरील मेण काढून टाकावे. ज्या ठिकाणी मेण लावले तो भाग पांढरा राहिला असेल व ज्या ठिकाणी मेणाला चिरा पडल्या असतील तिथे रंग गेलेला दिसेल. जितक्या बारीक रेषा रंगाच्या दिसतील तितक्या त्या सुरेख दिसतील. एकापेक्षा अधिक रंगात कापड रंगवायचे असेल तर रंगांच्या फिकट छटेकडून गडद छटेकडे जावे. म्हणजे प्रथम फिकट छटा असलेला पिवळा रंग द्यावा. नंतर केशरी, लाल, हिरवा, निळा व अगदी शेवटी काळा असा क्रम ठेवावा.

उदाहरणार्थ, प्रथम पिवळ्या रंगात कापड रंगवून झाल्यावर ज्या ठिकाणी पिवळा रंग ठेवायचा असेल, तेथे कापड वाळल्यावर पुन्हा ब्रशने गरम मेण

लावावे. अशा प्रकारे फिक्या छटेकडून गडद छटेकडे जावे. अधिक रंग हवे असल्यास रंग देण्याची व मेण लावण्याची क्रिया वरीलप्रमाणे करावी. या प्रमाणे डाईंग पद्धतीने बाटिक पेंटिंग पूर्ण होईल.

मेण जाण्यासाठी काय करावे ?

बाटिक पूर्ण झाल्यावर मेण काढावे लागते. त्यासाठी प्रथम एका पातेल्यात पाणी उकळायला ठेवावे. त्यात वॉशिंग पावडर टाकावी. पावडर विरघळून पाणी उकळले, की बाटिक काम केलेले कापड त्यात वरखाली करावे म्हणजे मेण सुटून येईल. मेण पूर्णपणे सुटून जाईपर्यंत कापड वरखाली करीत रहावे. त्यानंतर कपडा नुसत्या साध्या कोमट पाण्यात धुवावा.

थोडेफार मेण राहिले, तर वर्तमानपत्राच्या मध्यभागी बाटिक काम केलेले कापड ठेवून त्यावरून गरम इस्त्री फिरवावी. त्यामुळे कापडावरील पूर्ण मेण निघून जाईल. बाटिक काम केलेले कापड वाळल्यावर नेहमी इस्त्री करावी.

इन्स्टंट बाटिक पेंटिंग

अनेक रंगी बाटिक तयार करण्यासाठी कलाकारास अनेक वेळा डाईंग पद्धतीचा वापर करावा लागतो. त्याचप्रमाणे प्रत्येक वेळी मेण लावण्याचा त्रास घ्यावा लागतो. ॲक्रलिक रंगांमुळे मात्र कलाकाराचा अमूल्य वेळ व श्रम वाचविता येतात. फक्त एकदा किंवा दोनदा मेण लावून अगदी थोड्या वेळात ब्रशच्या साहाय्याने अनेक रंग भरता येतात.

रंगविण्याची पद्धत

१) पांढऱ्या रंगाचे कापड धुवून, इस्त्री करून घ्या. २) कापड भरतकामाच्या लाकडी रिंगवर अथवा लाकडी चौकटीवर पिनांच्या साहाय्याने घट्ट बसवून घ्या. ३) डिझाईनमध्ये हवे त्या ठिकाणी ब्रशच्या साहाय्याने गरम मेण लावून घ्या. ४) ज्या ठिकाणी मेण लावले नसेल त्या ठिकाणी आपणास हवा तो रंग लावून घ्या. ब्रशने रंग लावताना तो काळजीपूर्वक

लावावा. ५) अनेक रंग आपण या चित्रात भरू शकता. ६) कापड सावलीत सुकवा. ७) वाळलेले कापड गरम पाण्यात दोन-तीन वेळा धुवून घ्या. ८) नंतर हे कापड गरम पाण्यात घालून कापडावरील मेण काढून टाका.

ही रंग-पद्धत पूर्ण झाल्यावर अनेक रंगात डिझाईन तयार होते. आपणास जर कापडावर क्रॅक्स (चिरा) हव्या असतील तर मेण लावून झाल्यावर कापड दोन्ही हाताने चुरगळावे व नंतर रंगाच्या मिश्रणात बुडवावे म्हणजे जेथे कपडा चुरगळून रेषा पडल्या असतील तेथे तो रंग शिरेल. त्या रंगाच्या

क्रॅक्स आपणास दिसतील. क्रॅक्समुळे कापडाला एक प्रकारचा उठावदारपणा येतो व डिझाईन आकर्षक दिसते. क्रॅक्स हे बाटिकचे वैशिष्ट्य आहे.

बाटिक काम केलेले कापड टेबलक्लॉथ, खिडक्यांचे पडदे, दरवाजांचे पडदे, रुमाल, घरात भिंतीवर फ्रेम करून लावता येतात. चला, या सुद्धीत विस्मृतीत गेलेला हा कलाप्रकार करून पाहूया.

***

लेखक सुभाषचंद्र बोस

विद्यालयातील सेवानिवृत्त कलाशिक्षक

असून ते स्फुट लेखन करतात.

Email : sudamvishwe@gmail.com

प्रतिश्वाह...

सस्नेह नमस्कार ,

‘शिक्षण संक्रमण’ वाचत असताना शिक्षकांना आलेले अनुभव व विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात भर पडण्यासाठी शाळेत राबवलेले नवोपक्रम तसेच नवनवीन संकल्पना, पद्धती अध्ययनासाठी प्रेरणा देणाऱ्या असतात. विद्यार्थी या पद्धतीमुळे पुस्तकांशी मैत्री करतो. मार्च २०२२ चा अंक सर्वात जास्त आवडला, याचे कारण महिला शिक्षकांनी लिहिलेले अतिशय महत्त्वपूर्ण लेख वाचायला मिळाले. जवळपास ११ शिक्षिकांनी वेगवेगळ्या लेखांमधून माहिती वाचकांपर्यंत पोहोचवलेली आहे.

मार्च २०२२ च्या अंकाला मनोहर बाविस्कर यांचे समर्पक मुखपृष्ठ पहायला मिळाले. अतिशय कलात्मकतेने स्वच्छता अभियान, पोलीस प्रशासन व वैद्यकीय सेवेत तसेच कर्तृत्व बजावलेल्या सावित्रीच्या लेकी झेंडा फडकवताना दिसत आहेत. त्यांचा आदर्श घेऊन आता महिला सर्वच क्षेत्रांत कार्य करताना दिसत आहेत. स्त्री-शक्ती, घे भरारी, मिसाईल वुमन, अबला नही सबला है हम, लक्ष्मीबाई टिळक, डॉ. सरोजिनी बाबर, मी कोण, जिथे आकाश ठेंगणे, अक्षय आनंदाचे लेणे, प्रश्नपत्रिका मूल्यमापन तसेच परीक्षेला सामोरे जाताना हा भगवंत पांडेकर यांचा लेख वाचायला मिळाले. सर्वच लेख विशेष करून आवडले.

‘शिक्षण संक्रमण’ अंकाची वाट सर्वच जण पाहतात. अंक आल्यानंतर केव्हा एकदा वाचून काढू असे होते. मोबाईलवरचे मिटून जाते; परंतु छापलेले, लिहिलेले कधीही टिकून राहते. संपादक मंडळ लेखांचे निरीक्षण करून चांगले लेख प्रसिद्ध करते म्हणून संपादक मंडळाचेदेखील कौतुक करावेसे वाटते. दहावी-बारावीच्या परीक्षा संपल्या, उन्हाळी सुट्या लागल्या. या उन्हाळी सुट्यात खेळांबरोबरच पुढच्या वर्गाची तयारी करण्यासाठी वेळ भरपूर आहे.

राम शेळके

डॉ. नारायणराव कालेराव हायस्कूल,
स्नेहनगर, नांदेड ४३१ ६०५

आत्मनिर्भर संत मुक्ताबाई

ज्योती जोशी, बारामती : ९८८१२७९००२

आईवडिलांच्या माधारी मोठ्या भावंडांची आई होऊन त्यांना मायेने सांभाळणारी नाजूक, संवेदनशील; पण तितकीच तेजस्वी, निर्भय अशी मुक्ताबाई. अशा मुक्ताबाईच्या दुःखातून आजच्या पिढीला निर्भयतेची प्रेरणा मिळेल. मुक्ताबाईच्या आयुष्यातील अनेक प्रसंग तिच्यातील सामर्थ्य, निर्भीडपणा दाखवतात. खुद्द ज्ञानदेवांना 'ताटीच्या अंभगातून' मायेने आणि अधिकाऱ्याणीने समजावते. उदास सगावलेल्या जीवनाकडे पाठ फिरवलेल्या मनाला जगण्याची प्रेरणा देते अशा या मुक्ताबाईची ओळख लेखिका या लेखात करून देत आहे.

झुंजुंजू झाले आहे. श्रीनिवृत्तीज्ञानदेवादी सर्व भावंडे डोळे चोळीत झोपेतून जागी होत आहेत; पण नेहमी येणारा, त्यांना प्रेमाने जागविणारा आवाज आज हरवला आहे. कावरीबावरी होऊन सर्व भावंडे आपापल्या आईवडिलांना हाका मारीत आहेत. अन् अशाच वेळी अवघ्या पाच वर्षांची एक धिटुकली कोणत्यातरी अनाम प्रेरणेने पुढे येऊन सर्वांचे डोळे पुसते आहे. असा हा प्रसंग सातशे वर्षांपूर्वी घडला.

संत मुक्ताबाईचा जन्म इ.स. १२७९ आणि समाधीचा काळ इ.स. १२९७. आपल्यापेक्षा वयाने मोठ्या असलेल्या भावंडांची आई होऊन त्यांना मायेने सांभाळणारी, नाजूक, संवेदनशील पण तितकीच तेजस्वी, मूर्तिमंत निर्भयता असलेली, संत निवृत्तीज्ञानदेवादी भावंडांची सावलीसारखी पाठराखण करणारी अन् श्री विठ्ठलपंत व रुख्मिणीबाई यांची एकुलती एक कन्या म्हणजे संत मुक्ताबाई.

आईवडील गेल्याने पोरकी झालेली; पण अनाथ नसलेली ही भावंडे जेव्हा आईवडिलांशिवाय आपला योगक्षेम चालवू लागली, तेव्हा वयाने लहान असूनही अकाली प्रौढ झालेल्या मुक्ताईने घराचा गाडा एका उत्तम गृहिणीप्रमाणे आत्मविश्वासाने चालविला. लौकिक

अर्थाने स्वतःच्या प्रपंचाकडे पाठ फिरवून आपल्या भावंडांवरच नव्हे तर अवघ्या जीवमात्रांवर मायेची पाखर घालणारी मुक्ताई तेवढीच करारी, स्पष्टवक्ती दिसते.

वयात येणाऱ्या मुलीला आईची किती गरज असते हे आपण सर्वजण जाणतो. तशी ती मुक्ताईलाही असणार याबद्दल दुमत असण्याचे कारण नाही. वाढत्या, नाजूक, संवेदनशील वयात आई-मुलीची मैत्रीण होते. त्याच वयात आईच्या छत्राला पारखे व्हावे लागणे ही दुःखद गोष्ट खरीच; पण त्या पोरकेपणाच्या दुःखाला कुरवाळत न बसता ती त्यालाच स्वतःच्या आत्मतेजाने झळाळी प्राप्त करून देते. आज छोट्या छोट्या गोष्टींवरून खचून जाणाऱ्या अन् मृत्यूला कवटाळणाऱ्या युवा पिढीला मुक्ताईच्या दुःखातूनही प्रेरणा मिळते.

मुक्ताईच्या आयुष्यातील एक एक घटनेचा धांडोळा घेतला असता कोवळ्या वयापासूनच निर्भीडता हा जणू तिचा स्थायिभावच बनून गेलेला दिसतो. स्वतःकडे 'केवळ स्त्री' म्हणून न पाहता 'माणूस' म्हणून स्वतःचा मुक्ताईने घेतलेला शोध, हा आज 'स्त्री'कडे भोग्य वस्तू म्हणून पाहण्याच्या पार्श्वभूमीवर खूपच महत्त्वाचा ठरतो. एकदा नदीकाठी अंघोळ करत

असताना तिथे चांगदेवांची स्वारी येते. साहजिकच मानवी स्वभावाला अनुसरून त्यांना संकोच वाटतो. ते तिथून जाण्यासाठी निघणार तोच मुक्ताई त्यांना थांबवते आणि मार्गदर्शन करते. चौदाशे वर्षे तपाचरण करूनही अजून बाळच आहात. सर्व प्राणिमात्रात देह वेगवेगळे असले तरी आत्मा एकच आहे. हे सांगताना चांगदेवांना लेकरू मानून स्वतःकडे आईच्या, मनुष्यत्वाच्या नजरेने पाहणारी मुक्ताई, आजच्या विचार, विकारांनी ग्रासलेल्या समाजासाठी प्रकाशाची निर्मळ वाट दाखवते.

त्यानंतर चांगदेवांनी संत ज्ञानेश्वरांना कोरे पत्र पाठवणे, वाघावर बसून आणि गळ्यात सर्प अडकवून भेटीला येणे, आपल्या दीर्घायुष्याचा अभिमान बाळगणे हे सारे मुक्ताईच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या तेजस्वितेपुढे निष्प्रभ ठरते. ‘अरे अजून कोरा तो कोराच राहिलास’ हे तिचे परखड बोल तिच्यातील धिटाई दाखवण्यास पुरेसे बोलके ठरतात. तिच्या तेजस्वी व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रखरतेची झळ लागून चांगदेवांचा अहंभाव विरून जातो आणि कोवळी, लहान वयाची मुक्ताई प्रौढ, चौदाशे वय वर्षे असलेल्या चांगदेवांची गुरुमाउली होते.

लौकिक अर्थाने ही सर्वच भावंडे तशी लहान वयाची, त्यातही मुक्ताई सर्वात लहान; पण असे असूनही तिच्या आयुष्यातील अनेक प्रसंग तिच्यातील सामर्थ्याची चुणूक दाखवून देतात. श्री विठ्ठलपंत यांनी संन्यासानंतर गृहस्थाश्रम स्वीकारला. त्यामुळे समाजाने त्यांच्यावर कायम आगपाखड केली. वेळोवेळी अपमान आणि मानहानीचे प्रसंग त्यांच्या वाट्याला आले. कितीही अपमान सोसण्याचे बळ अंगी असले, तरी मानवी मनाला क्लेश हे होणारच. त्यातून संत ज्ञानेश्वर हे कविमनाचे, हळुवार, संवेदनशील वृत्तीचे. एकदा समाजाकडून अपमानित झाल्याने उदास होऊन ते

झोपडीत जाऊन बसले आणि त्यांनी तिचे दार लावून घेतले. स्वतःला कोंडून घेतले. तेव्हा सर्वार्थाने लहान असणाऱ्या मुक्ताईने ज्या मायेने आणि अधिकारवाणीने त्यांना समजावले त्याबद्दलची तिची समज आपणाला अचंबित करते. ही समजावणी ‘ताटीचे अभंग’ म्हणून प्रसिद्ध आहेत. या अभंगातून ती जणू उदास, रागावलेल्या, जीवनाकडे पाठ फिरवलेल्या मनाला जगण्याची प्रेरणा देते. ती म्हणते-

“योगी पावन मनाचा।

साही अपराध जनाचा।।

विश्व रागें झाले वन्ही। संते सुखे व्हावे

पाणी।। शब्दशस्त्रे झाले क्लेश।

संती मानावा उपदेश।।

विश्वपटे ब्रम्ह दोरा।

ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा।।”

ज्ञानदा, आपण योगी आहात. आपणास क्रोध शोभत नाही. समाजाने अग्नीचे रूप धारण केले तर आपण आनंदाने पाण्याची भूमिका स्वीकारून क्रोधरूपी अग्नी शांत करावा. समाजाने शब्दरूपी शस्त्रांनी मनावर प्रहार केले, की मनाला त्रास होणारच. पण आपण तो आपल्या चांगल्यासाठीच आहे हे गृहीत धरावे. अंतिमतः हे विश्व एक वस्त्र असून ब्रम्हरूपी दोऱ्याने ते तयार केले आहे. म्हणजेच क्लेश देणारा आणि तुम्ही स्वतः वेगळे नसून एकच आहात. मग कुणी कुणावर रागावावे? अशा परखड शब्दांत पण अतिशय मायेने मुक्ताई संत ज्ञानेश्वरांना दटावते ते तिच्यामध्ये असलेल्या उपजत आत्मनिर्भरतेमुळेच. ‘कोणी कोणा शिकवावे। सार शोधुनिया घ्यावे।।’ हे सांगण्याचा यौगिक अधिकार आपणास मुक्ताईमध्ये प्रामाणिकपणे जाणवत राहतो.

महाभारतात ‘भगवद्गीतेला’ जे स्थान आहे तेच स्थान वारकरी पंथात ‘ताटीच्या अभंगांना’ आहे. ज्याप्रमाणे श्रीकृष्णाने गीता उपदेश करून अर्जुनाला युद्ध करण्यास प्रवृत्त केले, त्याप्रमाणे मुक्ताईने ज्ञानदेवांना ताटीच्या अभंगातून जीवनाभिमुख होण्यास प्रवृत्त केले. अशी सर्व भावंडांना मायेने वेढून असलेली पण तरीही स्वतंत्र, स्वयंभू, आत्मतेजाने लखलखणारी मुक्ताईची मूर्ती अशा अनेक प्रसंगांतून आपल्या कायम लक्षात राहते.

मुक्ताईच्या चरित्रातील दुसरी विशेष गोष्ट म्हणजे तिने ज्ञानदेवांच्या भेटीस आलेल्या अहंमान्य नामदेवांचे उघडे केलेले अज्ञान. बालपणापासून पांडुरंगाचा जवळून सहवास लाभल्यामुळे ‘देव आपल्या बरोबर बोलतो’ याचा अहंकार संत नामदेवांना झालेला. तो अहंकार दूर करून ती त्यांना खऱ्या भक्तीचा मार्ग दाखवते. ती म्हणते-

झालासी हरिभक्त तरी आम्हा काय।
आंतली ती सोय न ठाऊकी॥
घेऊनी टाळ दिंडी हरिकथा करिसी ।
हरिदास म्हणविसी श्रेष्ठपणे॥
गुरुविण तुज नव्हेचि गा मोक्ष ।
होशील मुमुक्षु साधक तूं॥
आत्मतत्त्वी दृष्टी नाहीच पा केली।
तंववरी ब्रम्हबोली बोलुनी काय॥
तुझे रूप तुवा नाही ओळखिले॥
अहंतेते धरिले कासयासी॥

एवढेच म्हणून ती थांबत नाही, तर आत्मबोधाला पारख्या झालेल्या नामदेवांना त्यांचे परमार्थातले न्यून ती सडेतोड शब्दांत दाखवून देते.

अखंड जयाला देवाचा शेजार ।
कारे अहंकार नाही गेला ॥
मान अपमान वाढविसी हेवा ।
दिवस असता दिवा हाती घेसी ॥
परब्रम्हासंगे नित्य तुझा खेळ ।
आंधळ्याचे डोहाळे का बा झाले ॥
कल्पतरू तळवटी इच्छिसी ते गोष्टी ।
अद्यापी नरोटी राहिली का ॥
घरी कामधेनू ताक मागू जाय ।
ऐसा द्वाड आहे जगा माजी ॥
म्हणे मुक्ताबाई जाई ना दर्शना ।
आधी अभिमान दूर करा ॥

नामदेवांना झालेला अहंकार पाहून नमस्कारासाठी न उठलेल्या मुक्ताईचे प्रभावी व्यक्तिमत्त्व पाहूनच नामदेवांनी तिच्याविषयी ‘लहानशी मुक्ताबाई जैसी सणकांडी। केले देशोधडी महान संत॥’ असे उद्गार काढले आहेत.

पुढे एका प्रसंगात सर्व संत पंढरपूर येथे जमलेले असताना ती सर्व संतांची परीक्षा घेण्याचे ठरवते. संत गोरोबांच्या थापटणे मारण्यावरून नामदेव रागावतात त्यावेळी ‘हे मडके अजून कच्चे आहे’ असे सांगून ‘गुरुशिवाय ज्ञान व्यर्थ आहे,’ असा उपदेशही ती नामदेवांना करते.

अशा अनेक प्रसंगात मुक्ताई आपल्यासमोर येते. मातापित्यांच्या जाण्याने अकाली आलेले प्रौढत्व जसे आपणास पहावयास मिळते, तसा तिच्यात असलेला लडिवाळपणा, बंडखोरपणा, स्पष्टवक्तेपणा हाही आपणास पदोपदी जाणवत राहतो. मांडे खाण्याची

इच्छा झालेल्या ज्ञानदेवांना आईच्या मायेने मांडे खायला घालून ती त्यांचा हट्टही पुरवते. मुक्ताईचे व्यक्तिमत्त्व केवळ कोणाच्या अनुकरणातून निर्माण झालेले नसून ते स्वतंत्र, स्वयंभू असल्याचे प्रत्येक ठिकाणी जाणवते.

दुसऱ्याच्या जगण्याची प्रेरणा असलेली मुक्ताई ज्ञानदेवांच्या समाधीनंतर मात्र जगण्याची उमेद हरवून बसते. मुक्ताईच्या अखेरच्या पर्वाचे वर्णन नामदेवांनी समरसून केले आहे. ज्ञानदेवांनी समाधी घेतल्यानंतर संत निवृत्तीनाथ मुक्ताबाईंना घेऊन तीर्थयात्रा करण्यासाठी निघाले असता तापी नदीच्या तीरावर अचानक -

“कडाडली वीज निरंजनी जेव्हा ।
मुक्ताबाई तेव्हा गुप्त झाली ।
वैकुंठी लक्ष घंटा वाजती एक घाई ।
झाली मुक्ताबाई स्वरूपाकार ।
एक प्रहर झाला प्रकाश त्रिभुवनी ।
जेव्हा निरंजनी गुप्त झाली ।
गेले निवारुनी आकाश आभुट ।
नामा म्हणे कोठे मुक्ताबाई ।”

असे हे लोकविलक्षण व्यक्तिमत्त्व आणि तितकीच विलक्षण अखेर! आकाशातून विजेचा एक प्रचंड लोळ खाली येतो काय, अन् केवळ अठरा वर्षांची मुक्ताई चिरंतन स्वरूपात विलीन होते काय! सारेच अतर्क्य आणि अनाकलनीय!

“आली गेली कैसी आम्हाला कळले नाही कोठे मुक्ताबाई विसर्जिली” अशी आपली अवस्था होते. शेवटी या तेजस्वी व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन “मुंगी उडाली आकाशी। तिने गिळिले सूर्याशी।।” या तिच्याच शब्दांत करून थांबते.

हा लेख लिहिताना माझ्या डोळ्यांसमोर प्रामुख्याने विद्यार्थी, आजची युवापिढी आहे. आजूबाजूच्या भयग्रस्त वातावरणात विद्यार्थ्यांचे मनोबल वाढेल, काही चांगले करण्याची इच्छा निर्माण होईल या हेतूने संत मुक्ताबाईंचे व्यक्तिमत्त्व आणि त्यांचे चरित्र निश्चितच प्रेरणादायी आहे.

आज जगण्याच्या प्रत्येक स्तरावर असुरक्षितता वाढलेली आहे. मोबाईल, इंटरनेटच्या विळख्यात युवापिढी अडकली आहे. घरात आजी-आजोबा नाहीत आणि वाचन संस्कृती तर लयाला जात चालली आहे. ‘भय इथले संपत नाही’ अशी आज प्रत्येकाची मानसिकता झाली आहे. त्यातूनही काही चांगले घडावे असे प्रत्येकाला वाटते आहे. ‘सारेच दीप येथले अजून विझले कुठे?’ अशी आशा तरळताना दिसते आहे. त्यासाठी मुलांसमोर काही चांगले पर्याय ठेवण्याची गरज आहे. स्वतःकडे केवळ स्त्री म्हणून न पाहता माणूस म्हणून बघता येणे गरजेचे आहे. तसेच मुलांवरही चांगले संस्कार करण्याची गरज आहे. त्यासाठी संत मुक्ताबाईंची निर्भयता अंगी बाणवणे ही आज काळाची गरज आहे. सातशे वर्षांपूर्वी एक लहान वयाची, अल्पशिक्षित मुलगी आईवडिलांचा आधार नसताना ज्या आत्मविश्वासाने, निर्भयतेने लोकविलक्षण कार्य करून जाते आणि इतरांच्या जगण्याची प्रेरणा बनते हेच आज मुळातून समजून घेण्याची गरज आहे.

***

 लेखिका अध्यापन क्षेत्रात कार्यरत
आहेत. तसेच काव्य लेखनही करतात.

Email : jjoshibmt@gmail.com

विद्यार्थी : पालकांतील बदलते सहसंबंध

किरण बावा (गोसावी), मालेगाव : ९४२३०२६३०२

कोरोनाकाळामुळे विद्यार्थी आणि पालकांमधील संबंध उसवले आहेत. ते पूर्ववत करायचे असतील तर नात्यामधील गोडवा आणि आपुलकी वाढवावी लागेल. स्क्रीन समोरचा वेळ कमी करून सुसंवाद वाढवावा लागेल. पालक-पाल्य संबंध दृढ करण्यासाठी सुसंवाद, सहभाग, समानता, समायोजन आणि सकारात्मकता या 'पाच स' ची गरज आहे, हे सांगणारा हा लेख.

गेल्या दोन वर्षात कोरोना विषाणूने आपले आणि आपल्या भोवतालचे संपूर्ण जगच हादरवून टाकले होते. त्यामुळे सर्वांच्याच मनात आज स्वतःच्या आणि कुटुंबाच्या अस्तित्वाबद्दल अनिश्चिततेची भीती निर्माण झालेली आहे व आजही आपण त्यातून पूर्णपणे सावरलेलो नाही. अशा परिस्थितीत कोविडच्या विषाणूचा सामना करण्यासाठी मानसिक सामर्थ्य आणि आधाराची आवश्यकता आहे. डोळ्यांना न दिसणारा अतिसूक्ष्म असा हा विषाणू मानवजातीसाठी जीवघेणा ठरू शकतो याची कल्पनाही कुणाला नव्हती व निश्चितच विज्ञानाला आव्हान देणारी ही महामारी होती. कोविड १९ ने मानवी जीवनशैली आणि मानवाचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनच बदलून टाकला. त्यात श्रीमंत व गरीब हे सर्व एकाच पातळीवर आणून ठेवले. नात्या-नात्यांमध्ये होणारे बदलदेखील अगदी स्पष्ट दिसत होते. प्रत्येकाला प्रथम स्वतःच्या अस्तित्वाची व जगण्याची चिंता वाटत होती. अनोळखी व्यक्तींपासून ते कुटुंबापर्यंत सर्वत्र 'अंतर ठेवा' या शब्दाने जागा व्यापली होती व नात्यातील अंतर वाढवले होते. कोरोनाकाळात आणि नंतरही काही कुटुंबांमध्ये दृढ व घट्ट नाते तयार झाले तर काही ठिकाणी हे संबंध अधिक दुरावले गेल्याचे दिसून आले.

पालक आणि पाल्य यांच्या संबंधांचा विचार केला तर मुलांमध्ये वयानुसार मोठ्या प्रमाणात बदल झाल्याचे दिसून आले. ज्या कुटुंबात लहान वयोगटातील मुले होती तेथे संबंध अधिक दृढ झाले तर मोठ्या वयोगटातील व किशोरवयीन मुले होती तेथे संबंध दुरावल्याचे चित्र सामोर आले. परंतु याला अनेक वेगवेगळी कारणे असू शकतात. कोरोनाकाळात ही मुले मित्र-मैत्रिणी यांना भेटू शकत नव्हती, बाहेर जाऊन खेळू शकत नव्हती, यामुळे मोबाईल आणि टीव्ही यांच्याशी जास्त जवळीक निर्माण झाली, जणू काही ते त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य घटकच झालेले होते. अभ्यासापासून ते मनोरंजनापर्यंत, उठल्यापासून ते झोपेपर्यंत मुले यात गुंतून गेली आणि पुढे हीच जीवनशैली स्वीकारून नात्याची गाठ आपोआपच सैल झाली. त्यातच मुलांचे स्क्रीन अवर्स वाढल्यामुळे पालक चिंतातुर झाले. मोबाईल आणि टीव्ही वापरण्यावर पालकांनी प्रतिबंध घालायला सुरुवात केली. यामुळे त्यांच्यातील वैचारिक मतभेद वाढू लागले आणि आपोआपच नात्यांमध्ये संबंध बिघडायला सुरुवात झाली. अशा अवस्थेत पुन्हा हे सहसंबंध वृद्धिंगत करण्यासाठी जीवनदायी आणि मूल्यवर्धित शिक्षण व संस्कारांची गरज आहे असे वाटू लागले. सर्व

परिस्थितीचा विचार करता सर्वांनी जर आपापली कर्तव्ये नीट पार पाडली व एकमेकांना समजून घेण्याचा प्रयत्न केला तर दुरावलेले संबंध पुन्हा प्रस्थापित होण्यासाठी नक्कीच मदत होईल.

आज पालक व पाल्य यांच्यातील बिघडलेले सहसंबंध ही सर्वांसाठी चिंतनीय बाब आहे. यात फक्त पालकांचा किंवा फक्त पाल्याचा दोष आहे असे अजिबात नाही. सद्य स्थितीत निर्माण झालेले आजूबाजूचे वातावरण, कामाचे बदलेले स्वरूप, ताणतणाव, वेळेची कमतरता, आरोग्याबाबतची अतिचिंता आणि सोशल मीडियाचा होणारा अतिवापर ही मुख्य कारणे आहेत असे वाटते. आजची तरुण पिढीची स्थिती ही भरकटलेल्या व वाट चुकलेल्या वाटसरूंसारखी झाली आहे. अशा अवस्थेत त्यांना समजून घेऊन योग्य मार्गाकडे घेऊन जाण्यासाठी आपुलकीच्या व मायेच्या स्पर्शाची आणि शब्दांची खरी गरज आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे.

काळ - कालचा आजचा आणि उद्याचा

पूर्वीचा काळ जर बघितला तर त्यावेळच्या मुला-मुलींमध्ये संस्कारांची जडणघडण दिसून येत होती. नात्यातील गोडवा एकत्र कुटुंबपद्धतीमुळे टिकून होता. ज्येष्ठांबद्दलची आस्था व काळजी, आई-वडील आणि गुरुजनांप्रती असलेला आदर त्यांच्या वागण्या-बोलण्यातून दिसून यायचा. आज त्या गोष्टींचा अभाव जाणवतो. संस्कार आणि संस्कृतीच्या बाबतीत आपला देश संपूर्ण जगात कितीतरी पुढे आहे; पण आज परिस्थिती बदलताना दिसते. पाश्चात्य संस्कृती अधिकच प्रभावी झालेली दिसते. आजच्या तरुण पिढीचे वर्तन अतिशय विदारक आहे. याला अपवादही असतील; पण त्याचे प्रमाण खूपच नगण्य आहे.

आज संपूर्ण जगाची वाटचाल आधुनिकीकरणाकडे आणि जागतिकीकरणाकडे आहे. त्यात कुणाजवळही वेळ नाही. सकाळी उठल्यापासून ते रात्री झोपेपर्यंत जीवन धावपळीचे आहे आणि हीच धावपळ माणसाला माणसापासून दूर घेऊन जात आहे. आज मुलांकडे बघायलादेखील आई-वडिलांना वेळ नाही. मग पुढे मुले मोठी झाली, की त्यांना आई-वडिलांकडे बघायला वेळ नसतो. भविष्यात ही परिस्थिती अधिक बिकट होण्याची भीती आहे; म्हणून कुटुंबात सुसंस्कार व सुसंवाद रुजवणे काळाची गरज आहे. शिक्षणाबाबत जर आपण विचार केला तर मूल्यवर्धित शिक्षण व शिस्तीचे पालन या गोष्टी पूर्वी दिसून यायच्या. पूर्वी पालकांचा शाळा आणि शिक्षक यांच्यावर प्रचंड विश्वास होता, तो आज दिसत नाही. याची कारणे आपण शोधली पाहिजे. समाजातील सर्वच घटक याला कारणीभूत आहेत; म्हणून वर्तमानाचा विचार करून आणि भविष्याचा वेध घेऊन आपल्याला पाल्याची जडणघडण करणे व चांगले व्यक्तिमत्त्व घडवणे यासाठी प्रयत्न व्हायला हवेत.

कुटुंबिक सहवास व समन्वय

कोविड काळात सर्वच काम ठप्प झाल्याने व कुटुंबातील सर्व घटक घरी असल्याने एकमेकांचा सहवास इतर वेळेपेक्षा अधिक मिळाला. सर्व कुटुंब घरी असल्याने एकमेकांचा दिनक्रम, सवयी व आवडीनिवडी अधिक समजू लागल्या. कुटुंबासोबत वेळ घालवताना एक वेगळाच आनंद मिळत होता; पण ठरावीक कालावधीनंतर त्याचाही कंटाळा यायला लागला. सर्व जण दिवसभर ऑनलाईन कामात व्यस्त दिसू लागले. मुलांना ऑनलाईन शिक्षण ही नवीन संकल्पना अनुभवास आली. ऑनलाईन क्लास आणि

टीव्ही यामध्ये तासन्तास मुले वेळ घालताना दिसत होती. असे म्हणतात कुठल्याही गोष्टीचा अतिरेक व्हायला नको; मात्र पुढे तेच घडले. हाच अतिसहवास. ऑनलाईन शिक्षण व वर्क फ्रॉम होम सर्वानाच नको नको वाटायला लागले. केव्हा घराबाहेर पडतो अशी अवस्था निर्माण झाली; परंतु नाइलाज होता. सर्वच इलेक्ट्रॉनिक साधनांच्या अतिवापरामुळे कौटुंबिक वाद निर्माण व्हायला लागले. हवाहवासा वाटणारा सहवास नकोसा वाटायला लागला आणि पालक व पाल्य यांच्यातील संबंध बिघडायला सुरुवात झाली. ज्या गोष्टी मुलांना आवडत नाहीत त्याच गोष्टी सक्तीने मुलांना करायला सांगणे, आरोग्य व आजाराबाबत अतिसूचना, मोबाईल व टीव्हीसाठी पालकांनी आणलेले निर्बंध आणि पालकांची मुलांबद्दल अतिचिंता या सर्व गोष्टी पुढे त्यांच्यातील संबंध बिघडण्यास कारणीभूत ठरल्या. कुटुंबात एकमेकांवर विश्वास वृद्धिंगत करून घरात समन्वय साधायचा असेल तर संपूर्ण कुटुंबाने एकमेकांना समजून घेणे गरजेचे आहे आणि त्यासाठी आपल्या दिनक्रमात विशिष्ट वेळ राखून ठेवून तो कुटुंबाला देणे ही सर्वात महत्त्वपूर्ण बाब आहे.

आई-वडील आणि मुले यांचे नाते

आई-वडील आणि मुले हे नाते इतर नात्यांपेक्षा अतिशय वेगळे, जिव्हाळ्याचे आणि विश्वासाचे असते. हे नाते जेवढे घट्ट व प्रामाणिक तेवढे त्या कुटुंबात सुख, समाधान, प्रेम व आनंद आपल्याला दिसून येतो. मुलांच्या लहानपणापासूनच जर आपण जागृत पालक म्हणून सतर्क राहिलो, मुलांकडे काळजीपूर्वक लक्ष ठेवले व संगोपन केले तर ते नाते अधिक निकोप बनते आणि नक्कीच सुसंस्कारित पाल्य तयार होऊन संस्कारांची जडण-घडण त्याच्यात दिसून

येते; परंतु संगोपनात जर दुर्लक्ष झाले तर त्याचे विपरीत परिणामही आपल्याला बघायला मिळतात. आपली दिवसभराची धावपळ शेवटी आपल्या मुलांसाठी असते तेव्हा करिअर सोबतच मुलांचे योग्य संगोपन व त्यांना वेळ देणे हेसुद्धा तितकेच महत्त्वाचे आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे.

आपला पाल्य स्पर्धेच्या युगात टिकला पाहिजे म्हणून त्याला दर्जेदार शाळेत शिक्षण देणे, त्याला लागणाऱ्या सर्व गोष्टी पुरविणे हे आई-वडील या नात्याने योग्यच आहे; पण तो उत्तम नागरिक व सुसंस्कारित पाल्य कसा होईल हेही पाहिले पाहिजे. त्यासाठी आपल्या पाल्याला आपल्या सहवासाची नितांत गरज असते हे लक्षात ठेवावे. धावपळीच्या दिनक्रमात तुमच्याकडे वेळ कमी आहे इच्छा असूनही वेळ देऊ शकत नाही मग शेवटी एवढी धावपळ कोणासाठी? व कशाला? हा प्रश्न निर्माण होतो. लहान वयात मुलांना तुमच्या प्रेमाची, सहवासाची व मायेच्या स्पर्शाची गरज असते. ते त्या वयात दिले गेले पाहिजे अन्यथा पुढे आई-वडिलांशिवाय जगण्याची व राहण्याची सवय मुलांना होते. पुढे जाऊन मग या नात्यांमध्ये दुरावा निर्माण झाल्याचे चित्र दिसून येते. तेव्हा वेळीच जागृत होणे गरजेचे आहे.

पालकांच्या अवास्तव अपेक्षा

आज वर्तमान स्थितीमध्ये पालक आपल्या पाल्याच्या बाबतीत अतिसंवेदनशील झाल्याचे दिसून येते. आजूबाजूची परिस्थिती बघून ते अधिकाधिक चिंतातुर असतात असे जाणवते. मुलगा किंवा मुलगी घरातून बाहेर गेल्यावर घरी सुखरूप परत येईपर्यंत आईवडील अस्वस्थ असतात. याला कारण आजूबाजूचे अस्थिर व भीतीदायक वातावरण होय. आपली मुले

इतरांपेक्षा नेहमी पुढे व सरस असावी असे सर्वच पालकांना वाटते. मानसन्मान प्रतिष्ठा आणि पैसा कमावण्याच्या धावपळीत आपल्या पाल्यालासुद्धा नकळत या स्पर्धेत त्याची इच्छा नसतानाही ढकलले जाते. ज्याप्रमाणे प्रत्येक झाड व त्या झाडाची फुले, फळे, पाने वेगळी असतात, त्याचप्रमाणे प्रत्येक मूल हे वेगळे असते व त्याचे स्वतःचे एक अस्तित्व असते, हेच पालक विसरून जातात. इतरांप्रमाणेच माझी मुले घडली पाहिजेत हा अट्टाहास आजच्या पालकांमध्ये दिसून येतो. मुलांना शिक्षण देताना त्याची आवड, इच्छा, अपेक्षा, बौद्धिक क्षमता, शारीरिक क्षमता व कौशल्ये जाणून न घेता लहानपणापासूनच त्याने अमुकच व्हावे व अमुकच क्षेत्रात करिअर करावे असे ठरवून टाकतात. आजूबाजूचे वातावरण, परिस्थिती मित्रमंडळी, शेजारी यांचे अनुकरण आणि त्यांचा प्रभावदेखील यात मोठ्या प्रमाणात दिसतो. स्वतःला मिळणारा सन्मान व प्रतिष्ठा हे आपल्या मुलांच्या शैक्षणिक यशावर अवलंबून आहे आणि आपली अपूर्ण राहिलेली स्वप्ने आपल्या मुलांनी पूर्ण केलीच पाहिजेत असे अवास्तव विचार करणारे पालकही आपल्याला समाजात दिसून येतात. आपल्या मुलावर आपण लादलेल्या अपेक्षा मुलाला पेलवतील, की नाही याचा जराही विचार पालक करताना दिसून येत नाहीत.

पालकांनी मुलांशी मैत्रीपूर्ण संवाद साधून त्याच्या इच्छा, अपेक्षा व विचारांचा आदर केला पाहिजे. त्यातून सुसंवाद आणि समन्वयाने योग्य तो मार्ग शोधला पाहिजे. प्रसंगी यासाठी जर गरज पडली तर शिक्षक वा समुपदेशकांची मदत घेऊन त्यांच्याकडून योग्य मार्गदर्शन घेतले पाहिजे. गुण आणि गुणवत्ता यातील फरक पालकांनी समजून घ्यावा. गुणांसाठी नाहीतर गुणवत्तेसाठी मुलांना तयार करावे. उच्च शिक्षण

घेतले तरच मुलगा किंवा मुलगी जीवनात यशस्वी होईल व उत्तम करिअर करेल ही संकल्पना आता कालबाह्य झाली आहे. शालेय शिक्षणात अनेक वेळा अपयशी झालेली मुलेदेखील आज त्यांच्या आवडीच्या क्षेत्रांमध्ये यशस्वीपणे उत्तम करिअर करताना आपल्याला दिसतात. तेव्हा पालकांनीदेखील इतरांचे अनुकरण न करता, आपल्या पाल्यावर स्वतःच्या अपेक्षांचे ओझे लादू नये. सकारात्मक विचार करून त्याच्या क्षमता आणि कौशल्ये जाणून घेऊन त्याच्या करिअरबाबत संगनमताने योग्य तो निर्णय घ्यावा. कुमारावस्था म्हणजे वादळी अवस्था असे मानसशास्त्रात म्हटले जाते, तेव्हा या वयात मुलांना नीट समजून घेऊन त्यांच्याशी चर्चा करून सामंजस्याने व संयमाने योग्य निर्णय घेणे खूप गरजेचे आहे. मैत्रीपूर्ण वातावरणात एकमेकांशी सुसंवाद साधला गेला तर कुटुंबात आनंदी वातावरण तयार होईल व पालक आणि पाल्य यांचे संबंध वृद्धिंगत होण्यासाठी नक्कीच मदत होईल.

पाल्याच्या अवास्तव अपेक्षा

आजची मुले मोठ्या प्रमाणात सोशल मीडियाच्या आहारी गेल्याचे आपल्याला दिसून येते. लहानपणापासूनच मोबाईल व टीव्ही यांच्या आहारी गेल्याने ते त्याच विश्वात वावरताना आपल्याला दिसून येतात. त्यातही कुमारावस्थेत सुसंस्कारित मित्र मिळाले नाही तर ते विविध व्यसनांच्या व घातक सवयींच्या आहारी गेल्याचे दिसून येते व ते स्वतःचे आयुष्य उद्ध्वस्त करून घेतात. म्हणून जीवनात योग्य आणि सुसंस्कारित निवडणे हीसद्धा महत्त्वपूर्ण गोष्ट आहे. आई-वडिलांची आर्थिक परिस्थिती नसतानाही त्यांच्याकडून अनावश्यक व अवास्तव अपेक्षा आजची मुले करताना दिसतात. मित्रांचे अनुकरण करून त्याच गोष्टी आपल्यालाही मिळाव्यात असा अट्टाहास करून

आई-वडिलांना त्रास देणारी मुले आपल्याला दिसतात आणि जर त्यांच्या अपेक्षा पूर्ण केल्या नाहीत तर वाद निर्माण करून आई-वडिलांना शत्रू समजून त्यांच्यापासून दूर जाणारी पिढीही आज आपल्याला पाहायला मिळते. खोटे बोलणे, गोड बोलणे, भावनिक साद घालून त्यांना इच्छित गोष्ट साध्य करणारी असंस्कारशील मुलेही आज आपल्याला पाहायला मिळतात. आई-वडिलांच्या प्रेमाचा व स्वभावाचा गैरफायदा घेऊन हवे ते प्राप्त करण्याचा आजच्या मुलांचा प्रयत्न दिसून येतो; परंतु आजच्या पिढीने व मुलांनी एक गोष्ट लक्षात ठेवावी, की जीवनात आपले हितचिंतक फक्त आणि फक्त आपले आई-वडील असतात. कुठलेही स्वार्थ व अपेक्षा न ठेवता मुलांचे चांगले व्हावे, त्यांचे जीवन सुखी व समाधानी व्हावे असा विचार करणारे व त्यासाठी धडपडणारे फक्त आणि फक्त आई-वडीलच असतात. तेव्हा कोणत्याही प्रकारे त्यांना फसवणे याच्याइतका मोठा गुन्हा जगात कोणताच नाही, हे लक्षात ठेवावे.

नकार पचवण्याची क्षमताच मुळी आत्ताच्या मुलांमध्ये कमी झालेली आहे. सोशल मीडियाच्या प्रभावामुळे त्यांच्यातील हिंसक व आक्रमक प्रवृत्ती वाढली आहे आणि संयम कमी झाला आहे. प्रसंगी ती टोकाचे पाऊल उचलायलाही मागेपुढे पाहत नाहीत, तेव्हा लहानपणापासूनच अभ्यासाबरोबरच मूल्यशिक्षणाचे धडे देण्याची नितांत गरज आज निर्माण झाली आहे. आजच्या मुलांनी आपल्या आईवडिलांच्या परिस्थितीचा विचार करून त्यानुसार आपल्या इच्छा अपेक्षा पूर्ण कराव्यात. आई-वडिलांना समजून घेऊन त्यांच्या विचारांचा आदर केला पाहिजे. समाजामध्ये त्यांचा कुठल्याही प्रकारे आपल्यामुळे अपमान होणार नाही, त्यांना इतरांसमोर मान खाली घालावी लागणार नाही,

याची काळजी घेतली पाहिजे. अवास्तव अपेक्षा न करता योग्य पद्धतीने व परिश्रम करून उत्तम आणि यशस्वी करिअर करावे आणि आपल्या आई-वडिलांना समाजामध्ये मानसन्मान, प्रतिष्ठा आणि आनंद मिळवून द्यावा हे आपले कर्तव्य आणि जबाबदारी आहे हे सदैव लक्षात ठेवावे.

कौटुंबिक वातावरणाचा परिणाम

आपल्या कुटुंबामध्ये असलेल्या वातावरणाचा परिणामदेखील आपल्या मुलांवर झाल्याचे दिसून येते. घरात जर खेळीमेळीचे, आनंदी व प्रेमळ वातावरण असेल तर त्याचा सकारात्मक परिणाम मुलांवर होतो. बऱ्याच कुटुंबांमध्ये वारंवार होणाऱ्या वादामुळे मुलांवर नकारात्मक परिणाम झाल्याचे दिसून येतो. विभक्त कुटुंब पद्धतीमुळे कुटुंबात आई-वडील आणि भावंडे एवढे मर्यादित विश्व दिसून येते. कोरोनानंतर कुटुंब, समाजव्यवस्था व मानवी आरोग्य यात आमूलाग्र बदल झालेला आहे. मोबाईल, मोबाईल गेम, लॅपटॉप, कम्प्युटर, टीव्ही, इंटरनेटचा वापर इत्यादी गोष्टी मुलांना आपल्या कुटुंबापेक्षा अधिक महत्त्वाच्या व जवळच्या वाटू लागल्या आहेत; म्हणून आपोआपच संवाद कमी होऊन नात्यातील अंतर वाढू लागले आहे.

ऑनलाईन शिक्षणामुळे मुलांचा अधिकाधिक वेळ स्क्रीन समोर जाऊ लागला. वर्क फ्रॉम होममुळे पालकांचाही बराचसा वेळ स्क्रीन समोर जाऊ लागला. त्यामुळे संवाद कमी झाला व नात्यातील गोडवा आणि आपुलकी हळूहळू कमी होऊ लागली, ही एक चिंतेची बाब आहे. मोबाईलचा वापर कमी करा असे म्हणणाऱ्या पालकांनी प्रथम तो नियम स्वतः अमलात आणावा तेव्हा त्याचा सकारात्मक परिणाम मुलांवर दिसून येईल. कोरोनामुळे ढवळून निघालेले कौटुंबिक वातावरण

पुन्हा पूर्ववत करण्यासाठी व संबंध दृढ होण्यासाठी- सुसंवाद, सहभाग, समानता, समायोजन व सकारात्मकता या 'पाच स' ची गरज आहे. परिस्थितीशी समायोजन साधून घरातील वातावरण निकोप कसे राहील यासाठी संपूर्ण कुटुंबाने प्रयत्नशील असावे. कुटुंबामध्ये एकमेकांवर प्रचंड विश्वास असेल, चांगला सुसंवाद असेल व एकमेकांच्या भावना समजून घेण्याची वृत्ती असेल तर कौटुंबिक वातावरण नेहमीच आनंदमय राहील, यात शंका नाही.

आपल्या पाल्याबद्दल अतिकाळजी हेसुद्धा त्याच्या सर्वांगीण वाढीसाठी घातकच आहे. तेव्हा त्याचे व्यक्तिमत्त्व विकसित करण्यासाठी व आरोग्यासाठी बाहेरील वातावरणाचीही सवय त्याला व्हायला हवी. बाहेरचे अनुभव घ्यायला हवेत. जेव्हा पालक आणि पाल्य यांचे नाते विश्वासाचे सशक्त आणि मैत्रीपूर्ण होईल, तेव्हाच तो येणाऱ्या आव्हानांचा सामना करू शकेल. कौटुंबिक वातावरणात वाढत्या जबाबदारीमुळे आपल्या मुलांकडे होणारे दुर्लक्ष हे नात्यातील दुरावा निर्माण करण्याचे कारण ठरू शकते. नात्यातील संबंध दृढ होण्यासाठी अधिक प्रयत्न व्हायला हवेत. किशोरवयीन मुलांच्या विश्वात जर डोकावून बघितले तर समोर दिसणारे वास्तव अतिशय भयानक आहे. मुलांकडून होणाऱ्या चुकांमुळे त्यांच्यावर न रागवता त्यांना समजावून सांगून सुधारण्याची एक संधी नक्कीच दिली पाहिजे. मुलांचा बराच वेळ शाळेत जात असल्याने शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांचे संबंधदेखील मैत्रीपूर्ण असले पाहिजेत व त्यांच्यात एक विश्वासाचे नाते तयार व्हायला हवे. आज जीवनात गतिमानतेला इतके महत्त्व आले आहे, की कमी कालावधीत जास्त

कसे मिळेल हेच ध्येय बनले आहे. शंभर वर्षांचे आयुष्य दहा वर्षांत जगण्याचा प्रयत्न आजची पिढी करतेय आणि हे अतिशय धोकादायक आहे. यामुळेच आज आपण प्रेम, आपुलकी, संवेदना, माणुसकी व नातेसंबंध यांपासून दूर चाललो आहोत. आयुष्यात कुठेतरी थांबायला हवे व मागे वळून पाहायला हवे ही शिकवण कुटुंबातून दिली गेली पाहिजे. या सर्व गोष्टी कौटुंबिक वातावरणातूनच मुलांमध्ये रुजवणे गरजेचे आहे.

याप्रसंगी माझ्या वाचनात आलेला पालकांसाठी 'मनोविकास मूलमंत्र' इथे सांगावासा वाटतो, 'मनोविकास मूलमंत्र' -

मूल शिकतं अनुभवातून...

हसू आलं तर लाजाळू बनतं,
टवाळी झाली तर भिडस्त बनतं
लाजिरवाणं जीवन वाट्याला आलं
तर अपराधी बनतं
नाकारलं गेलं तर भिन्न बनतं
सहनशीलता वाट्याला आली
तर संयमी बनतं
उत्तेजन दिलं तर आत्मविश्वासू बनतं
कौतुक केलं तर योग्यता जाणायला शिकतं
सातत्याने टीका केली
तर नकारात्मक वृत्तीचं बनतं
प्रामाणिक वागणूक मिळाली
तर योग्य-अयोग्य शिकतं
उत्तेजन दिले तर आत्मविश्वासू बनतं,
स्वीकार केल्याची भावना जोपासली
तर स्व-प्रेम शिकतं, आपुलकी व प्रेम
मिळालं तर प्रेम शिकतं म्हणून...
काळजी घ्या. पेराल तसे उगवेल (संग्रहित)

पालक आणि पाल्य यांच्यातील सहसंबंध बिघडण्याची कारणे

१) व्यस्त दिनचर्या त्यामुळे मुलांकडे झालेले दुर्लक्ष. २) कुटुंबाला दिल्या जाणाऱ्या वेळेचा अभाव. ३) पालकांनी पाल्यावर लादलेल्या अवास्तव अपेक्षा. ४) पाल्याच्या पालकांकडून असलेल्या अनावश्यक व अवास्तव अपेक्षा. ५) पालक व पाल्य या दोघांकडून होणारा मोबाईल व सोशल मीडियाचा अतिवापर. ६) कुटुंबातील आर्थिक परिस्थितीमुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या. ७) कोरोना काळात घरी असल्याने होणारी चिडचिड. ८) कुटुंबामध्ये समायोजनाचा असलेला अभाव. ९) नेहमीच्या सवयींमध्ये व खाण्यापिण्यामध्ये झालेला बदल. १०) आरोग्याबाबतची अतिकाळजी. ११) मुलांमधील नकार पचवण्याच्या क्षमतेचा अभाव. १२) एकमेकांचे गुण व अवगुण दाखवणे. १३) घरात अधिकार व वर्चस्ववृत्तीने वागणे. १४) घरातील कौटुंबिक वाद. १५) वयानुसार निर्माण होणारे वैचारिक मतभेद. १६) कुटुंबात सुसंवादाचा अभाव. १७) सामाजिक दृष्टिकोनातून मुलांवर लादलेली बंधने. १८) मुलांच्या शिक्षणाबाबत पालकांना वाटणारी अतिचिंता.

पालक व पाल्य यांच्यातील संबंध दृढ होण्यासाठी काही उपायोजना

१) कुटुंबातील सुसंवाद वाढवून मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित करावे. २) आपल्या पाल्याच्या बाबतीत नेहमी जागरूक असावे. ३) तणावमुक्त व आनंदी जीवनासाठी कुटुंबामध्ये नेहमी सकारात्मक दृष्टिकोन असावा. ४) पाल्याच्या सुदृढ आरोग्यासाठी त्याची दिनचर्या व आहाराकडे काळजीपूर्वक लक्ष द्यावे. ५) पाल्याच्या मित्र-मैत्रिणींच्या नेहमी संपर्कात राहून त्यांचे दैनंदिन नियोजन जाणून घ्यावे. ६) समस्यांचा बाऊ न करता चर्चेअंती त्यावर योग्य तोडगा काढावा. ७) मुलांना वेळेचे आणि पैशाचे महत्त्व सामंजस्याने समजावून सांगावे. ८) कुठल्याही गोष्टीचा अतिरेक करणे टाळावे. ९) मुलांना प्रोत्साहन देऊन आत्मविश्वास

वाढवावा. १०) कुटुंबासाठी वेळेचे नियोजन व व्यवस्थापन करावे. ११) सोशल मीडियाचा वापर आवश्यक, मर्यादित व गरजेनुसारच करावा. १२) पालकांनी आपल्या पाल्यावर नेहमी सूचनांचा भडिमार करू नये. १३) मुलांनीदेखील आई वडिलांकडून अनावश्यक व चैनीच्या गोष्टींची मागणी करू नये. १४) कुटुंबासोबत वर्षातून किमान दोनदा तरी पर्यटन करावे. १५) मुलांनी नेहमी चांगल्या मित्रांच्या सहवासात असावे. १६) वेळेनुसार सामाजिक कार्यात सहभागी व्हावे. १७) कुटुंबात सर्वांना समान स्थान असावे. १८) घर आणि ऑफिस या दोन्ही गोष्टींचा परिणाम कुटुंबावर होणार नाही याची दक्षता घ्यावी. १९) आपल्या बोलण्यामुळे इतर व्यक्ती दुखावल्या जाणार नाहीत याची काळजी घ्यावी. २०) एकमेकांवरील विश्वास दृढ होण्यासाठी नात्यांमध्ये प्रामाणिकपणा असावा.

वरील सर्व घटकांचा आपण नीट विचार करून आपला वर्तमान आनंदी व आरोग्यमय करण्यासाठी भूतकाळातील चुकांचे अवलोकन करून त्यात दुरुस्त्या करून येणाऱ्या भविष्यकाळात मूल्यवर्धित, सुसंस्कारशील, प्रामाणिक, कष्टाळू, ध्येयवादी व आव्हानांचा सामना करणारी सक्षम पिढी घडवणे ही काळाची गरज आहे; ही आपल्या सर्वांची जबाबदारीसुद्धा आहे. पुढील काळ अधिक स्पर्धेचा, गुंतागुंतीचा व आव्हानांचा आहे; म्हणून कुटुंबातील व नात्यातील संबंध दृढ होऊन ते कसे टिकतील यासाठी प्रयत्नशील असले पाहिजे. तेव्हा फक्त पालक होण्यापेक्षा सुजाण, जागृत व सहृदयी पालक होणे हे जास्त गरजेचे आहे, हे लक्षात ठेवावे.

***

 लेखक टी. आर. हायस्कूल ऑफ न्यु.
कॉलेज, दाभाडी (मालेगाव) येथे
शिक्षक समुपदेशक व बालरक्षक तथा
उपशिक्षक आहेत.

Email : kiranrbava@gmail.com

युवा तपस्वी : स्वामी विवेकानंद

ज्योती भोगे, नेवासा : १७३०२८१४१४

“माझ्या अमेरिकन बंधू आणि भगिनींनो...” अशी सुरुवात करून जगभरातून आलेल्या सर्व प्रतिनिधींचे मन जिंकणारे असे स्वामी विवेकानंद. सर्वधर्म परिषदेत त्यांनी हिंदूधर्म व तत्त्वज्ञान यांचा प्रसार केला. भारतात रामकृष्ण मठाची स्थापना करून युवाशक्ती ओळखून युवकांना जागे करण्याचे, सशक्त करण्याचे काम अंगीकारणाऱ्या ज्ञान-कर्म-धर्म तपस्वी स्वामी विवेकानंद यांच्यासंबंधी लेखिका या लेखात सांगत आहेत.

स्वामी विवेकानंद यांनी भारतीय संस्कृती व तत्त्वज्ञान यांच्या वैश्विक प्रचार व प्रसारासाठी दिलेल्या अभूतपूर्व योगदानाबद्दलची कृतज्ञता म्हणून, १९८४ सालापासून १२ जानेवारी हा स्वामी विवेकानंदांचा जन्म दिवस संपूर्ण भारतभर ‘राष्ट्रीय युवक दिन’ म्हणून साजरा केला जातो. ज्ञान, भक्ती, राष्ट्रवाद, हिंदुत्व, साधना, अध्यात्म, योग, अलौकिक त्याग या गुणांनी युक्त तसेच बुद्धिमत्ता, श्रद्धा व समर्पण, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, आधुनिकता, सुसंस्कृतपणा, दूरदृष्टी, समर्पकता, राष्ट्रप्रेम, अपूर्व सहनशीलता, असीम धैर्य यांनी ओतप्रोत भरलेले मूर्तिमंत स्वरूप म्हणजे या भारतमातेला अठराव्या शतकात लाभलेले अद्वितीय असे रत्न स्वामी विवेकानंद होय.

भारतीय संस्कृतीचे आदर्श तात्त्विक विचार जगभर पोहोचवून, या विश्वात भारतीय तत्त्वज्ञानाचा दबदबा निर्माण करण्याचे अलौकिक कार्य स्वामीजींनी केले. त्यांचा जन्म १२ जानेवारी, १८६३ (सोमवार पौष कृष्ण सप्तमी) मध्ये कोलकाता येथे, तत्कालीन कोलकाता उच्च न्यायालयाचे प्रतिष्ठित विद्वान वकील विश्वनाथ दत्त यांच्या घरी झाला. त्यांच्या आईचे नाव भुवनेश्वरी देवी असे होते. विवेकानंदांचे बालपणीचे नाव नरेंद्रनाथ असे होते. ते बालपणापासूनच अतिशय प्रतिभासंपन्न तसेच कुशाग्र व चाणाक्ष बुद्धिमत्तेचे आणि जिज्ञासू वृत्तीचे होते. तसेच उत्तम स्मरणशक्ती त्यांना लाभलेली होती. बालपणापासूनच त्यांना

दर्शनशास्त्र, इतिहास, कला, साहित्य, संगीत या विषयांची खूप आवड होती. त्यांनी बेनी गुप्ता आणि अहमद खान या उस्तादांकडून पारंपरिक भारतीय संगीताचे शिक्षण घेतले. त्यानंतर ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या ‘मेट्रोपोलिटन इन्स्टिट्यूट’ मध्ये प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करून, १८७९ मध्ये प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण करून ‘प्रेसिडेन्सी कॉलेज’मध्ये प्रवेश घेतला. १८८१ मध्ये ललित कलेच्या परीक्षेत त्यांनी प्रावीण्य मिळवले आणि १८८४ मध्ये विशेष प्रावीण्यासह त्यांनी बी.ए.ची पदवी प्राप्त केली. शालेय व महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या कालावधीत त्यांनी अनेक धार्मिक ग्रंथ तसेच बारूच स्पिनोज़ा, इमॅन्युएल कान्ट, डेव्हिड ह्यूम, गोत्तिलेब फिट्शे, जॉर्ज हेगेल, आर्थर शोपेनहायर, ऑगस्ट कोम्ट, जॉन स्टुअर्ट मिल, चार्ल्स डार्विन, स्पेन्सर असे व इतर जगभरातील अनेक तत्त्ववेत्ते अभ्यासले. चौफेर ज्ञान संपादन करूनही, या विश्वात खरेच देव आहे का? असल्यास तो कोठे भेटेल? त्याची भेट कोण घडवून देणार? हे प्रश्न त्यांना सतत सतावत होते. या प्रश्नाच्या समाधानासाठी धडपडत असतानाच त्यांची भेट कालिमातेचे थोर भक्त व योगीपुरुष रामकृष्ण परमहंस यांच्याशी झाली. रामकृष्णांच्या सान्निध्यात त्यांना एका साक्षात्काराने देवाच्या अस्तित्वाची प्रचिती आली. नरेंद्राच्या अंगी असलेली अद्भूत बुद्धिमत्ता, तेज व ज्ञानसाधनेची भूक पाहून रामकृष्ण परमहंस यांनी त्यांचा शिष्य म्हणून

स्वीकार केला. त्यांना संन्यास धर्माची दीक्षा दिली. नरेंद्रनाथ यांचे नामकरण विवेकानंद असे केले व आपल्या कार्याची धुरा स्वामी विवेकानंदांवर सोपवली. पुढे १८८६ मध्ये रामकृष्णांच्या महासमाधीनंतर स्वामी विवेकानंद यांनी आपले गुरुबंधू तारकनाथ यांच्या मदतीने कोलकात्यातील बराहमनगर भागात एका पडक्या वाड्यात आपल्या गुरुचे कार्य, शिकवण व विचार पुढे नेण्यासाठी रामकृष्ण मठाची स्थापना केली. १८८८ मध्ये वयाच्या २५ व्या वर्षी त्यांना संपूर्ण भारतभ्रमण करण्याची इच्छा झाली व ते प्रवासास निघाले. काशी, आयोध्या, गया, आग्रा, वृंदावन असे एक एक करत त्यांनी संपूर्ण भारतभर पायी भ्रमण केले. तत्कालीन ब्रिटिश अमलाखालील भारतातील प्रचंड दारिद्र्य, दुःख, अंधश्रद्धा, जुनाट वाईट रूढी-परंपरा, रोगराई, बेकारी, अशी सगळी परिस्थिती पाहून ते प्रचंड अस्वस्थ झाले. मायभूमीची अवस्था पाहून त्यांना अतोनात दुःख झाले. मातृभूमीच्या उद्धारासाठी काहीतरी करण्याची तीव्र तळमळ त्यांच्या मनात निर्माण झाली. त्यांनी आपल्या कार्यास सुरुवात केली. एके दिवशी त्यांना झोपेत असताना गुरू रामकृष्णांनी ज्योतिर्मय रूपात दर्शन दिले. हिंदुधर्म आणि तत्त्वज्ञान यांचा जगभर प्रचार-प्रसार करण्याची, तसेच अमेरिकेत भरणान्या सर्वधर्म परिषदेत जाण्याची आज्ञा दिली.

रामकृष्णांच्या फोटोला वंदन करून व कालीमातेचे स्मरण करून ३१ मे, १८९३ ला स्वामीजी अमेरिकेला रवाना झाले. ११ सप्टेंबर, १८९३. तो दिवस उगवला ज्याची नोंद जगाच्या इतिहासात सुवर्ण अक्षरात घेतली गेली. अमेरिकेतील शिकागो येथे भरलेल्या जागतिक सर्वधर्म परिषदेसाठी जगभरातून आलेला प्रत्येक वक्ता हातातल्या कागदावर लिहिलेले आपापल्या धर्माचे विचार वाचत होता. स्वामीजींना मोठ्या मेहरबानीने फक्त पाच मिनिटे बोलण्यास मिळाली. भारतातील सनातन वैदिक धर्माचे प्रतिनिधी म्हणून स्वामीजी

बोलण्यासाठी उभे राहिले. हातात न कुठला कागद, ना ग्रंथ! अंगावर भगवा पोषाख व डोक्याभोवती फेटा. हे सगळे पाहून, ही व्यक्ती काय बोलणार या विचाराने उपस्थित जनसमुदायातील काही लोक हसू लागले, तर काही स्वामीजींकडे कुचेष्टेने बघू लागले तेवढ्यात 'माझ्या अमेरिकन बंधू आणि भगिनींनो' हे स्वामीजींचे शब्द बाहेर पडले. जगभरातून आलेल्या उपस्थित सर्व जनसमुदायाच्या हृदयात क्षणार्धात विजेच्या वेगाने विश्वबंधुत्वाची भावना तसेच वैचारिक आणि भावनिक क्रांतीचे तरंग निर्माण झाले. त्यानंतर स्वामीजींसाठी झालेल्या टाळ्यांच्या गजराने सारा आसमंत दणाणून गेला. कानात प्राण आणून स्वामीजींचे पुढील भाषण उपस्थितांनी ऐकले.

प्राणांतिक उत्कटता व अखंड प्रेरणेचा स्रोत असलेले स्वामीजींचे हे भाषण म्हणजे जगाच्या इतिहासातील 'न भूतो न भविष्यति' असे अजरामर भाषण ठरले. या भाषणाच्या माध्यमातून खऱ्या अर्थाने १२८ वर्षांपूर्वीच स्वामी विवेकानंदानी भारताला तत्त्वज्ञान व संस्कृतीच्या क्षेत्रातील जागतिक महासत्ता बनवले होते. दुसऱ्या दिवशी अमेरिकेतील सर्व वृत्तपत्रांत पहिल्या पानावर फक्त स्वामीजीच होते. अमेरिका व युरोप खंडातील इतर देश स्वामीजींच्या दिव्य अशा ज्ञानामृताच्या प्रभावी वाणीने इतके प्रभावित झाले, की धर्मपरिषदेसाठी केवळ तीन महिन्यांसाठी अमेरिकेत गेलेल्या स्वामीजींना तेथील विविध जगप्रसिद्ध नामांकित विद्यापीठांतून तसेच शहरांतून वेदान्त, योग, तत्त्वज्ञान यांवर व्याख्याने देण्यासाठी बोलाविण्यात येऊ लागले. त्यामुळे पुढील तीन ते चार वर्षे स्वामीजींना तेथे थांबावे लागले. तेथील वास्तव्याच्या काळात स्वामीजींनी शेकडो व्याख्याने त्या ठिकाणी दिली. स्वामीजींच्या दिव्य ज्ञान-विचारांनी प्रभावित होऊन युरोप खंडातील असंख्य लोकांनी स्वामीजींचे शिष्यत्व स्वीकारले. युरोप खंडातील देशांत स्वामीजींनी वेदान्त सोसायट्यांची

स्थापना केली. वादळी व्यक्तिमत्त्वाचा प्रचंड ज्ञानी व प्रतिभावान भारतीय संन्यासी अशी स्वामीजींची ख्याती युरोप खंडात सर्वदूर पसरली. आपल्या तत्त्वज्ञानविषयक शंकांचे समाधान करण्यासाठी जगभरातून विद्वान लोक स्वामीजींकडे येऊ लागले. या सर्व कालावधीत पारतंत्र्यात असलेल्या मायभूमीच्या आठवणीने त्यांचे मन बेचैन होते. त्यामुळे अमेरिकेतील लोकांचा स्वामीजींनी अमेरिकेतच रहावे असा अतोनात आग्रह असतानादेखील स्वामीजी मायभूमीसाठी १८९७ मध्ये जानेवारी महिन्यात भारतात परत आले. येथे आल्यावर त्यांचे जंगी स्वागत करण्यात आले. भारतात आल्यावर मद्रास येथे स्वामीजींचे पहिले भाषण झाले. याच भाषणात त्यांनी भारतीय तरुणांना, 'उठा, जागे व्हा आणि ध्येय प्राप्त होईपर्यंत थांबू नका' हा अनमोल असा अजरामर संदेश दिला. स्वामीजींच्या या संदेशामुळेच तत्कालीन भारतीय तरुण स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये सर्वस्व झोकून सक्रिय झाला व भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्तीचा लढा अधिक तीव्र झाला. म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातदेखील स्वामीजींचे महत्त्वाचे योगदान आहे.

१ मे, १८९७ मध्ये त्यांनी 'रामकृष्ण मिशन' या संस्थेची स्थापना केली. आज या संस्थेच्या भारतात शंभराहून अधिक तर जगात इतर देशात तीस शाखा कार्यरत आहेत. स्वामी विवेकानंद हे विलक्षण राष्ट्रप्रेम व राष्ट्रनिष्ठा असलेले सुधारणावादी विचारांचे महापुरुष होते. त्यांनी भारतीय समाजाला स्वतःच्या अस्मितेची तर पाश्चात्य जगाला भारतीय संस्कृती व तत्त्वज्ञानाच्या श्रेष्ठतेची जाणीव करून दिली. त्यांचे कार्य फक्त धार्मिक विचारांपुरेतच मर्यादित नव्हते तर त्यांनी शिक्षण, राजकारण, समाजकारण, स्वातंत्र्य, स्त्रीशक्तीची उन्नती तसेच तळागाळातील रयतेचा विकास यावर अतिशय बहुमोल विचार मांडले. बुद्धी व श्रद्धा, विचार आणि भावना, सामर्थ्य आणि करुणा, ऐहिकता व आध्यात्मिकता यांचा विवेकानंदांशतका

उत्कृष्ट व अद्भुत समन्वय दुसऱ्या कोणीही आजवर घातलेला नाही. भारताच्या संस्कृती व परंपरांचा आधुनिक युगाशी मेळ घालून भविष्यातील येणाऱ्या मानवी संस्कृतीला दिशा दाखवणारा असा श्रेष्ठ महापुरुष पुन्हा होणे नाही. १८९९ च्या जूनमध्ये विवेकानंद पुन्हा युरोप व अमेरिकेत गेले, आणि १९०० च्या डिसेंबरमध्ये परत भारतात आले. या सर्व कालावधीत स्वामीजींनी स्वतःच्या शरीरस्वास्थ्याकडे दुर्लक्ष करून केलेल्या अविश्रांत परिश्रमामुळे त्यांचे शरीर खूप थकले होते. अनेक व्याधी त्यांना जडल्या होत्या. ४ जुलै, १९०२ या दिवशी नेहमीप्रमाणे त्यांनी तीन तास योग केला. सायंकाळी सात वाजता ते ध्यानस्थ बसले व ध्यानामध्येच त्यांनी ब्रह्मरंध्र भेदून रात्री ९ वाजून १० मिनिटांनी महासमाधी घेतली. त्यांच्या नावे संगीत कल्पतरू, कर्मयोग, राजयोग, वेदान्त तत्त्वज्ञान, वर्तमान भारत, माय मास्टर, ज्ञान योग, भक्तियोगावरील संबोधन, पूर्व आणि पश्चिम (भारत-अमेरिका-युरोप प्रवास वर्णन) पराभक्ती, भक्तियोग, नारद भक्ती सूत्र, व्यावहारिक वेदान्त, स्वामी विवेकानंदांची भाषणे आणि लेखन (संग्रहित) अशी बहुमोल साहित्य संपदा आहे. आपल्या ज्ञान व कर्तृत्वाने संपूर्ण विश्व प्रकाशित करून भारतीय संस्कृतीचे आदर्श व तत्त्वज्ञान यांचा झेंडा संपूर्ण विश्वामध्ये फडकविणाऱ्या भारतमातेच्या या थोर ज्ञान-कर्म-धर्म तपस्वीस हृदयापासून कोटी कोटी प्रणाम!

***

 लेखिका या मुळा एज्युकेशन
संस्थेचे श्री ज्ञानेश्वर महाविद्यालय
नेवासा, ता. नेवासा येथे मराठी
विभागात कार्यरत आहेत.

E mail : jbhoge350@gmail.com

एक विज्ञाननिष्ठ शिक्षणपद्धती

डॉ.वर्षा तोडमल, पुणे : १०९६९५१२००

मन आणि शिक्षण हे एकमेकांवर अवलंबून असतात. शिक्षणक्षेत्रात अनेक पद्धती शोधल्या गेल्या आहेत व त्या वापरात आहेत. मन हे मोजमाप करण्यासारखे नाही. मन यावर वैज्ञानिक दृष्टीने प्रयोग करून मन आणि शिक्षण यांच्या संबंधावर संशोधन करून विविध पद्धती तसेच उपक्रम राबविणारी 'मन:शक्ती' ही एक संस्था आहे. मानवी मन व शिक्षण यांच्यातील सहसंबंधावर संशोधन करणाऱ्या संशोधकांना संधी देणारी ही संस्था म्हणजे स्वामी विज्ञानानंद नावाच्या द्रष्ट्या शिक्षणतज्ज्ञाचे विद्यापीठ आहे. अशा या संस्थेच्या कार्याविषयी या लेखातून माहिती घेऊ.

'मन:शक्ती' प्रयोग केंद्र ही भारतातील एक आद्य अशी शिक्षणावर संशोधन करणारी संस्था आहे. एका लहानशा बीजामधून वृद्धिंगत होत ५० वर्षांचा हा वृक्ष आज संस्थेच्या रूपात उभा आहे. विद्यार्थ्यांसाठी विज्ञानशुद्ध, बुद्धिनिष्ठ पद्धतीचे उपाय, ५ भाषांतील २५०च्या वर पुस्तके, बालसंस्कार शिबिरे, पालक व प्रौढांसाठी विविध अभ्यास वर्ग, तारुण्यधैर्य मार्गदर्शन वर्ग इत्यादी वर्षभर आयोजित होतात. साठ प्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक यंत्रांच्या आधारे कॉम्प्युटराईज्ड चाचण्या, ग्रामीण व आदिवासींसाठी विविध सेवा असे उपक्रम येथे सातत्याने चालू असतात. धर्म, जात, पंथाच्या पलीकडे जाऊन विश्वकल्याणाच्या हेतूने प्रेरित नव्या नव्या संकल्पनांच्या बहरलेल्या मोहराने हा संस्थेचा वृक्ष आहे. संशोधकांच्या ज्ञानाची भूक भागवणारी ही संस्था स्वामी विज्ञानानंद नावाच्या द्रष्ट्या शिक्षणतज्ज्ञाचे प्रयोग-विद्यापीठ आहे. संस्थेच्या ५० हून अधिक शाखा देशात आणि देशाबाहेर कार्यरत आहेत. शिक्षण तळागाळापर्यंत पोहोचले ही चांगली गोष्ट झाली; पण समाजातील माणुसकी का घसरली? माणसातील विवेकशक्ती, सहृदयता रसातळाला का गेली? माणुसकीचा लोप का होतो आहे? दुष्ट अतिदुष्ट बनतोय, सुशिक्षित माणूस राक्षसी प्रवृत्तीकडे वळतोय, गुणांचा न्हास होतोय,

स्वार्थी वृत्ती शिक्षणापासून मिळणाऱ्या लाभाकडे केंद्रित होत आहे. समाजातील अशा घडामोडींच्या लाटा झेलीत शिक्षण क्षेत्र अखंड कार्यरत आहे. समाजाची खरी शक्ती चारित्र्यसंपन्न माणूस ही आहे, पैसा नाही.

विद्या असेल; पण प्रज्ञा नसेल तर त्या विद्येची काहीच किंमत नाही. विद्या निराळी, प्रज्ञा निराळी. विद्या म्हणजे विशेष ज्ञान; पण प्रज्ञा म्हणजे प्रगल्भ-प्रगाढ ज्ञान. विद्या ही फक्त सुरुवात असते. आणि प्रज्ञा हा प्रयत्नाला जोडलेला ज्ञानाचा भाग असतो. उत्तम शिक्षण त्याग करायला शिकविते. शिक्षणाकडे सर्व दिशांनी पाहणारा, शिक्षणातील प्रश्नांकडून उत्तराकडे जाणारा, शिक्षणात मूलगामी परिवर्तनाची वाट दाखवणारा दृष्टिकोन मन:शक्ती प्रयोग केंद्राने रुजविला. विद्यार्थी, पालक आणि शिक्षक या तिघांची जबाबदारी महत्त्वाची आहे. २१ वे शतक हे ज्ञानाचे शतक आहे, ज्ञान-विज्ञान आणि तंत्रज्ञान ज्यांच्या हाती असेल तेच राज्य आणि राष्ट्र जगावर आपला प्रभाव पाडू शकेल ही वस्तुस्थिती आहे. शिक्षक केवळ माहितीचा संवाहक होऊन चालणार नाही, तर तो ज्ञानाचा, संस्कारांचा संवाहक असणे आवश्यक आहे. शिक्षणव्यवस्था कालसुसंगत राहिली नाही, तर ती कुचकामी ठरे.

आज वेगाने ढासळणारी संवेदनशीलता व आत्मकेंद्रितता थांबवण्याचे उत्तर शिक्षणाच्या पारंपरिक साच्यात सापडणार नाही. स्वीकारलेल्या शिक्षणाचा साचा माणूसपण घडवण्यासाठी आणि संवेदनशील असणारा असा माणूस कसा करायचा हेच आजचे आव्हान आहे. शिक्षणाचे यश केवळ साक्षरतेचे प्रमाण किती वाढले यावर मोजू नये, समाजातील माणुसकीची पातळी किती वाढली यावर ते मोजायला हवे.

शैक्षणिक ध्येयपूर्तीसाठी अनेक आयोगांमार्फत भारतात प्रयोग करण्यात आले. वुडचा खलिता, शिक्षण हक्क संरक्षण कायदा (RTE), हंटर आयोग, भारतीय शिक्षण आयोग, लॉर्ड कर्झनचे शिक्षणविषयक धोरण, सॅडलर आयोग, कलकत्ता विद्यापीठ आयोग, सार्जंट अहवाल, माध्यमिक शिक्षण आयोग/मुदलियार आयोग, कोठारी आयोग, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, सुधारित धोरण, पुन्हा नवे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, राष्ट्रीय ज्ञान आयोग, राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा ते आत्ताचे नवीन शैक्षणिक धोरण (डॉ. कस्तुरीरंगन प्रमुख) अशा एक ना अनेक आयोगांच्या माध्यमातून शिक्षण व्यवस्था व प्रणालीची पुनर्मांडणी करण्याचा प्रयत्न झाला आहे.

शिक्षण व तत्त्वज्ञान यांचा जसा परस्परसंबंध आहे, तसाच शिक्षणतज्ज्ञ व तत्त्वज्ञ यांचाही संबंध आहे. कारण प्रत्येक तत्त्वज्ञ हा शिक्षणतज्ज्ञ मानला जातो. माणुसकीच्या ध्येयाने संस्कारित अशी नवी पिढी कशी तयार करायची, याचाही विचार तत्त्वज्ञाला करावा लागतो. यासाठी तो शिक्षणाकडे वळतो. शिक्षण व तत्त्वज्ञान या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असल्याने तत्त्वज्ञानाने मांडलेल्या सिद्धांतांना व्यवहार्य रूप देण्याचे काम शिक्षणातून होते. ज्या भारतीय

विद्वानांनी शिक्षणपद्धतीला योगदान दिले त्यात चरक, सुश्रुत, आर्यभट्ट, भास्कराचार्य, चाणक्य, पतंजली आणि वात्सायन यांचीही नावे आहेत.

शिक्षणतज्ज्ञ सॉक्रेटिस, प्लेटो, ऑरिस्टॉटल, रूसो, पेस्ट्रोलॉंझी, फ्रोबेल, हर्बर्ट स्पेन्सर, मारिया मॉन्टेसरी इत्यादींनी शिक्षणाला मोठे योगदान दिले. या व्यक्ती जशा महान तत्त्वज्ञ म्हणून गाजल्या आहेत, तसेच त्यांना थोर शिक्षणतज्ज्ञ म्हणूनही मान्यता मिळाली आहे. परंपरेचा धागा पूर्णपणे तुटलेला नसला तरी परंपरा आणि नवता यांचे संतुलन सांभाळणे हे एक आव्हान आहे.

स्वातंत्र्यानंतर आपण साक्षरता हे आपले ध्येय ठेवले होते. तरी 'गाव तिथे शाळा' हे धोरण राबवून साक्षरतेचे प्रमाण उंचावले; शिक्षणपद्धती बदलतेय, स्पर्धा वाढतेय, मुलांच्या संगोपनाच्या २१व्या शतकातील समस्या आधीच्या पिढ्यांपेक्षा वेगळ्या आहेत, म्हणूनच सर्व व्यवसायांमध्ये शिकविणे ही अत्यंत कठीण गोष्ट आहे. शिक्षकाला एकाच वेळी विशेष कौशल्य रोज दाखवावे लागते, कारण समोर बसलेले प्रत्येक मूल हे वेगळे व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. प्रत्येक शिक्षकाने आज मुलांचा पालक होणे आवश्यक आहे आणि शिक्षकाने विद्यार्थ्यांसोबत शिकणेही आवश्यक आहे.

देशावरचे प्रेम ही उच्च सुसंस्कृत भावना आहे. वर्तमानकाळातले हे आव्हान स्वीकारण्यासाठी ज्ञानावर आणि ध्येयनिष्ठ समाजजीवनावर प्रेम करणारे लोक पुढे आले पाहिजेत. उद्याचा भारत त्यातूनच घडणार आहे. विचारांची उंची वाढविण्यासाठी, चारित्र्यसंपन्न पिढी घडवण्यासाठी एक नवे स्वप्न रेखाटून ते प्रत्यक्षात आणण्यासाठी आपण सारेच एक होऊया. मनःशक्ती प्रयोग केंद्राने या बाबतीत महत्त्वाचे पाऊल उचलले आहे. त्यानिमित्ताने जीवनशिक्षणविषयक विचार, मांडणारा कृतिआराखडा, शैक्षणिक प्रणाली यांवरही विचारमंथन व्हावे.

२१ व्या शतकासाठी चारित्र्यसंपन्न पिढी

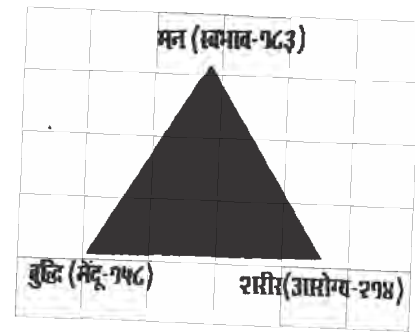
२१ व्या शतकातील नवी पिढी आधुनिक, गतिमान जगात जगणारी आहे. त्यासाठी नवे प्रयोग, नव्या चाचण्या, नव्या शिक्षणाच्या दिशा आणि नव्या पातळीवर धैर्य आणि बुद्धी आवश्यक आहे. नव्या पिढीला घडवताना ती अभ्यासामध्ये हुशार आणि त्याचबरोबर नवनिर्माणसमृद्ध हवी. ही पिढी व्यवहारामध्ये कुशल हवीच, त्याबरोबर नीतिसंपन्न, चारित्र्यवान, देशाभिमानी, राष्ट्रप्रेमी हवी. मुलांना खरेखुरे शिक्षण देण्यासाठी शिक्षणाचा आणि एकूणच जीवनाचा हेतू सर्वांगीण अर्थाने लक्षात घ्यायला हवा. मुलांच्या जडणघडणीमध्ये वाढ आणि विकास जसे महत्त्वाचे आहेत, तसेच शिक्षणाचे व्यापक उद्दिष्ट आणि जीवितहेतू हेही तितकेच महत्त्वाचे आहेत. त्यादृष्टीने मूलभूत शिक्षणामध्ये मूल्यशिक्षण, गुणसंवर्धन आणि चारित्र्यसंपन्न जीवनाची जडणघडण यांचा समावेश अनिवार्य आहे. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास म्हणजेच आत्मविश्वासवृद्धी, स्वयंपूर्ण, स्वयंनिर्भर विद्यार्थी घडविणे, त्यादृष्टीने खरेखुरे शिक्षण देणे ही एक परिपूर्ण प्रक्रिया निर्माण केली पाहिजे. स्वतःमधील सुप्त गुण, सुप्त सामर्थ्य ओळखणे आणि त्यांचा विकास करणे, ह्या उद्दिष्टांनी सर्वांगीण शिक्षण घेतलेला विद्यार्थी नुसताच ज्ञानसंपन्न होतो असे नाही, तर तो सुयोग्य वर्तनशीलही होतो.

भारताच्या समर्थ पिढीसाठी

भारताला महासत्ता बनविण्याचे स्वप्न बघत असताना, शिक्षणाचे ध्येय फक्त संपत्ती कमावण्याची क्षमता देणे, एवढेच नसून जबाबदार नागरिक घडविणे हेही आहे. बौद्धिक क्षमतेबरोबर भावनिक, वैचारिक, सामाजिक, नैतिक तसेच वैश्विक क्षमतेचे व्यक्तिमत्त्व निर्माण करायचे असेल तर नव्या सुधारणांसह, विज्ञानवादी दृष्टिकोनातून मुलांना, शिक्षकांना आणि पालकांना सुद्धा प्रशिक्षित केले पाहिजे.

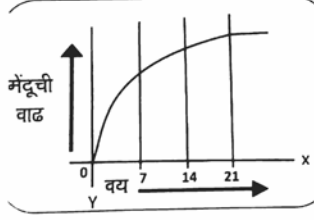
शिक्षकविषयक तत्त्वज्ञान - शिक्षक कसा असावा ?

विद्यार्थ्यांबरोबर पालक आणि शिक्षकांचाही विचार करावा लागेल. फक्त विद्यार्थी महत्त्वाचा नाही. पालकांची आणि शिक्षकांची भूमिका, त्यांचे संगोपन, त्यांची संगोपनाची दिशा, तसेच पालकांचे पालकत्वाबद्दलचे समज या सगळ्यांचा विचार होणे महत्त्वाचे; म्हणूनच 'मनःशक्ती'मध्ये फक्त विद्यार्थ्यांना (मुलांना) मार्गदर्शन केले जात नाही, तर शिक्षक आणि पालकांनाही मार्गदर्शन केले जाते. म्हणूनच 'पालक विश्वविद्यालय' अशी संकल्पना स्वामी विज्ञानानंदानी मांडली आणि ती कार्यान्वित केली. पालकांनी मुलांच्या संगोपनाचा विचार करताना अगदी त्यांच्या जन्मापूर्वीपासूनच विचार करावा लागतो. मुलांचा विचार करताना त्यांच्या वाढीचा ग्राफ समजून घेणे महत्त्वाचे. दर सात वर्षांनी मुलांच्या मेंदूची स्थिती बदलते. ('ग्राफ'मध्ये दाखवल्याप्रमाणे मुलांची वाढ होत असते.)

जन्मानंतर मुलांच्या मेंदूच्या वाढीप्रमाणे सात वर्षांचे मुख्यतः तीन टप्पे केले आहेत. या प्रत्येक टप्प्यावर मुलांची बौद्धिक, भावनिक, मानसिक, शारीरिक गरज बदलत असते. त्याप्रमाणे मुलांच्या विकासाची पद्धत, पालकत्वाची, संगोपनाची पद्धत व भूमिका बदलायला हवी; म्हणूनच या प्रत्येक टप्प्यावर मुलांबरोबर पालकांना मार्गदर्शन करणारे अभ्यासवर्ग हे 'मनःशक्ती' अभ्यासपद्धतीचे वैशिष्ट्य आहे.

मुलांच्या सर्वांगीण विकासाचा विचार करताना मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वात योगदान असणाऱ्या मुख्य तीन मुद्द्यांचा विचार करून मुलांचे सुमारे एकसष्ट लाख व्यक्तिमत्त्व प्रकार निर्माण केले आहेत. ते तीन मुद्दे १. शरीर २. मन ३. बुद्धी

मनाची अभिव्यक्ती स्वभावाच्या माध्यमातून, बुद्धीची अभिव्यक्ती मेंदूच्या माध्यमातून आणि आरोग्याची अभिव्यक्ती शरीराच्या माध्यमातून होते. या तिघांमध्ये समतोल हवा. शरीर, मन, बुद्धी यांचा एकमेकांवर परिणाम होत असतो.

मनाची अभिव्यक्ती स्वभावाच्या माध्यमातून होते; पण मन तर काही दिसत नाही. कारण ते जड नाही, शक्तिरूप आहे. (मनाचे अजडत्व सिद्ध करणारा सिद्धांत मांडला आहे); परंतु मनाची अभिव्यक्ती स्वभावाच्या माध्यमातून होते. मग स्वभावाचे प्रकार किती आहेत? व्यक्ती तेवढ्या प्रकृती; परंतु मुख्यतः चारच स्वभाव-प्रकार आहेत आणि ते भय, राग, धैर्य, शांती यांच्यावर आधारित आहेत.

जसे शिक्षणशास्त्रात म्हटले जाते, की 'मला राजूला गणित शिकवायचेय' तर नुसते गणित कळून चालणार नाही. शिकवण्याची पद्धत कळून चालणार नाही, तर राजू कळायला हवा. त्याचे व्यक्तिमत्त्व, त्याची भावनिक, मानसिक स्थिती आणि क्षमता कळायला हव्यात.

त्यामुळे भय, राग, धैर्य, शांती या सविस्तर तक्त्यातून मुलांच्या स्वभाव गुणधर्माप्रमाणे मुले भयप्रधान, रागप्रधान, धैर्यप्रधान, शांतिप्रधान आहेत हे

ओळखले पाहिजे, भय आणि राग हे समस्यांचे मूळ किंवा समस्या आहेत आणि धैर्य, शांती हे उपाय आहेत. धैर्य आणि शांतीकडे मुलांना नेणे म्हणजे मुलांची विकासाची दिशा सापडणे असे होईल.

मेंदूशास्त्राप्रमाणे मेंदूमध्ये प्रत्येक विषयांसाठी जागा नेमलेली आहे. मेंदूचे मुख्यतः दोन भाग असतात. उजवा मेंदू आणि डावा मेंदू. दोन्ही भागांच्या क्षमता निरनिराळ्या असतात. डाव्या मेंदूमध्ये गणित, भाषा, विज्ञान, इतिहास, तंत्रशास्त्र, तर्क असे विषय असतात, तर उजवा मेंदू हा सर्जनात्मक मेंदू आहे. कल्पनाशक्ती, सर्जनशक्ती, सर्वकष विचार करणे, संगीत, कला, क्रीडा अशा विषयांसाठी तो कार्यरत असतो. अँकडेमिक्समध्ये मुलांच्या डाव्या मेंदूवरच भर जास्त असतो. उजवा मेंदू दुर्लक्षित असतो. त्यामुळे ज्याप्रमाणे बहुतांश लोकांचा डावा मेंदू प्रबळ असतो तसा मुलांच्याही डाव्या मेंदूला प्रबळ करण्याच्या प्रक्रियेत आपण मुलांना लोटतो. ज्यांचा उजवा मेंदू प्रबळ असतो अशी माणसे जग बदलतात. त्यामुळे शालेय शिक्षणासोबतच उजव्या मेंदूच्या क्षमतांचा विकास होण्याकडे कल असायला हवा. परीक्षा, यश हे डाव्या मेंदूचा भाग आहे; परंतु सर्वकष मेंदूविकासासाठी बारा गुणांच्या विकासावर भर देणे महत्त्वाचे. ते बारा गुण असे : परीक्षायश, चांगले शरीर, क्रीडा कौशल्य, कला नैपुण्य, देशप्रेम/मानवता प्रेम, कृतज्ञता बुद्धी, चांगले वागणे, दूरदृष्टी, व्यवहार, शांतिप्रेम, निर्भय धाडस, नेतृत्वगुण.

एखाद्या मुलाला एखादा विषय अवघड जातो. जर प्रत्येक विषयाच्या स्थानाचे तापमान मोजले तर असे लक्षात येते, की अवघड विषयाच्या ठिकाणी उष्णता जास्त असते. काही वेळा एक ते दोन अंशाने तापमान जास्त असते. याचाच अर्थ, त्या विषयाच्या ठिकाणी मेंदूत ताण आहे. शरीरशास्त्राप्रमाणे बुद्धीत म्हणजेच मेंदूत ताण निर्माण झाला तर तो शरीरात

जवळजवळ अठरा ठिकाणी व्यक्त होतो; परंतु तो जसा शरीरात व्यक्त होतो, त्याचप्रमाणे मनात म्हणजेच स्वभावात वर्तनविषयक समस्यांच्या माध्यमातून व्यक्त होतो, असा महत्त्वाचा सिद्धांत स्वामी विज्ञानानंदांनी मांडला. हे व्यवहारात मुलांचे निरीक्षण केले तरी लक्षात येईल. काही मुले बुद्धीने समृद्ध असतात; पण शरीराने अशक्त असतात. काही मुले शरीराने सुदृढ असतात; पण बुद्धीने कमी असतात; पण बरीच मुले बुद्धीने सुदृढ असतात व शरीरानेही सुदृढ असतात; पण मग या मुलांच्या वर्तनविषयक अनेक समस्या असतात. मेंदूतला ताण मनात म्हणजेच स्वभावात प्रतीत होण्याचे हे लक्षण नाही का? म्हणून मुलांच्या सर्वांगीण विकासाचा विचार करताना आणि मुलांना भेडसावणाऱ्या समस्यांचा विचार करताना विविध पद्धती शोधल्या गेल्या आहेत.

या सर्व पद्धतींमध्ये मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या त्रिकोणाचा म्हणजेच मन-बुद्धी-शरीर याचा विचार केला आहे. सध्या मुले सोशल मीडिया, पब्लीसारखे गेम्स, आधुनिक तंत्रज्ञान यांच्या जाळ्यात सापडलेली दिसतात. त्यातून मुलांना सोडवायचे असेल तर मुलांना त्यांना भावतील असे पर्याय निर्माण करून दिले पाहिजेत. त्यांच्या बारा गुणांच्या विकासाकडे लक्ष द्यायला पाहिजे. मुले म्हणजे पालकांच्या प्रतिष्ठेचा आणि इभ्रतीचा मुद्दा असतो. पालकांची मुलांबद्दलची असलेली अतिरिक्त अलिप्तता, पाल्याबाबतच्या अतिरिक्त अपेक्षा आणि पाल्याच्या प्रगतीबद्दल असंतुष्टता ह्या गोष्टी मुलांमध्ये समस्या निर्माण करतात.

येणारी भावी पिढी घडवणे हे पालक, शिक्षक, शिक्षणसंस्था, आस्थापना सगळ्यांचेच ध्येय असायला हवे. पुढली पिढी म्हणजे राष्ट्राचा कणा आहे. राष्ट्र घडविण्यासाठी पुढली पिढी घडवणे आणि त्यांना योग्य दिशा देणे हे आपले सगळ्यांचेच कर्तव्य आहे.

मनःशक्ती केंद्राने संशोधित केलेल्या चार अभ्यासपद्धतींची माहिती, 'ताणमुक्त यश' या

पुस्तकात संक्षिप्त व 'यशशिखर' पुस्तकात सविस्तर दिल्या आहेत. त्या चार पद्धती अशा :

१. बुद्धिवर्धन पद्धती.
२. त्रिकोण एकाग्रता पद्धत
३. झोपेतून शिक्षण पद्धत
४. सारांश पद्धत.

या पद्धतींपैकी कोणत्याही एका पद्धतीने अभ्यास केल्यास, ताणमुक्त यश अनभवू शकाल. त्याबरोबर मोठ्यांना आदर व निःस्वार्थ काम, हा नियम पाळल्यामुळे, घरातील ताण कमी होतात व पद्धतशीर अभ्यासामुळे, भरघोस यश मिळते. एखाद्या विषयात १५% गुण असतील, तर या पद्धती नियमितपणे पाळल्या, तर त्या मुलाला ८५% पर्यंत मार्क मिळू शकतात.

एखाद्या मुलाला पूर्वीपासूनच ८५% यश आहे तर त्याचे किती गुण वाढतील? असे काही लोक विचारतात. त्याचे उत्तर असे, की त्यांच्या यशात, संख्यात्मक फरकापेक्षा गुणात्मक फरक खचितच पडेल. तसेच पूर्वी अभ्यासाने येत असलेले ताण कमी होतील.

मनःशक्ती प्रयोग केंद्र सूचित जीवन शिक्षणप्रणाली

पालक विश्वविद्यालय, जोडीदाराची निवड, विवाहपूर्व जुळवणूक, सुप्रजनन, विवाहोत्तर जुळवणूक, गर्भसंस्कार प्रयोग, जनुकसंस्कार, जन्मपूर्व संस्कार, जन्मोत्तर संस्कार, मेधा, मेंदूक्रांती, संस्कार, बुद्धिवर्धन, वंशजक्रांती, यौवनक्रांती, युवककल्याण योजना, तारुण्यधैर्य/वंशजकल्याण योजना, कर्तृत्वविकास योजना, नेतृत्वविकास योजना.

***

 लेखिका गरवारे वरिष्ठ

महाविद्यालयात प्राध्यापिका असून
विद्यार्थीविकास व कल्याण यासाठी
कार्यरत आहेत. विविध विषयांवर त्यांचे
लेखन आहे.

Email : varsha.todmal@gmail.com

शैक्षणिक पालकत्व...एक हात मदतीचा...

कुंदा बच्छाव-शिंदे, नाशिक : ९४२०६९५०६५

‘शैक्षणिक पालकत्व’ ही चळवळ एका गावापुरती वा ठरावीक लोकांपुरती मर्यादित न सहाता तिने विश्वव्यापी रूप धारण करावे अशी अपेक्षा व्यक्त करणारा, स्वानुभवातून व्यक्त झालेला हा लेख समाजाला नवीन विचारांची दिशा देतो.

“मॅडम, माझ्या आई-वडिलांना कृपया समजवा ना. आधीच या गरिबीमुळे माझी शाळा बंद झाली. आता कमी वयातच लग्नही. मला खूप शिकायचे होते; पण माझे स्वप्न स्वप्नच राहून गेले बघा... आता हायच नशिबात लोकांच्या घरची धुणीभांडी...” कोरोना काळात सर्वेसाठी गेले असताना आमची १६ वर्षांची माजी विद्यार्थिनी गीतांजलीने माझ्याकडे व्यक्त केलेल्या तिच्या या भावना. मन सुन्न करणाऱ्या. दोष पालकांचा, की परिस्थितीचा याबद्दल विचार करायला लावणाऱ्या. दोष कुणाचा का असेना पण गीतांजलीला पुन्हा शिक्षण-प्रवाहात आणायचे हे माझ्या मनाने त्याच दिवशी ठरवून टाकले होते.

उमलत्या कळ्यांचे प्रश्न हा काही नवीन विषय नाही; पण विचार करायला लावणारा नक्कीच आहे. वाढत्या वयातील मुलींचे हे प्रश्न अधिक जटिल होत जातात, जेव्हा या मुली शिक्षण-प्रवाहापासून दूर जातात आणि सर्वात महत्त्वाची समस्या निर्माण होते ती बालविवाहाची आणि मग या कळ्या उमलण्याआधीच खुडल्या जातात. अशा अनेक उमलत्या कळ्या खुडल्या जाताना आम्हाला दिसत होत्या. आमच्याबरोबर असे का होते, हा प्रश्न घेऊन त्या समाजात वावरत होत्या. त्यांच्या या यातनांमध्ये भर म्हणजे या महाभयंकर कोरोनाने त्यांचा हा प्रवास अजूनच खडतर करून टाकलेला होता. त्यांच्या पालकांचे काम कोरोनामुळे बंद झालेले. आर्थिक परिस्थिती खालावल्याने जिथे रोजचे जीवन जगणेच कठीण झालेले तेथे आपल्या या मुलींना शिकविण्यासाठी ते असमर्थ तर होतेच; पण नाखूषही होते. या समस्येवर उपाय म्हणून

गरज होती ती या मुलींना शिक्षणासाठी आर्थिक मदतीची व त्यांच्या पालकांच्या समुपदेशनाची.

आठवीपर्यंत आपल्या हाताखालून शिकून गेलेल्या, आपल्यावर प्रचंड विश्वास टाकणाऱ्या आपल्या विद्यार्थिनींना पुढील शिक्षण घेताना इतके लढावे लागत आहे हे बघून मन अस्वस्थ झाले व आपल्या परीने त्यांच्या शिक्षणासही होईल तेवढी मदतही करण्याचे मी ठरवले. २१ मे, २०२१ रोजी शिकण्याची इच्छा व शिकून मोठे होण्याची जिद्द असलेल्या गीतांजली, साक्षी व शीतल यांच्या पुढील शिक्षणाच्या खर्चाची जबाबदारी उचलत मी त्यांना शिक्षणासाठी दत्तक घेतले; पण अशा अजून होतकरू, हुशार मुली माझ्या आजूबाजूला होत्या, ज्यांना अशाच शैक्षणिक मदतीची गरज होती. माझी मैत्रीण वैशालीला या मुलींची समस्या सांगितली. तीदेखील माझ्याबरोबर या उपक्रमात जोडली गेली. तिनेही दोन मुलींना पुढील शिक्षणासाठी दत्तक घेतले. तसेच आमचे बंधू प्रशांत पाटीलही यात स्वखुशीने जोडले गेलेत. पाच हुशार व गरजू मुलींच्या शिक्षणाचा मार्ग तर सुकर झाला होता; पण अशा अनेक गीतांजली समाजात होत्या ज्या आमच्यापर्यंत पोहोचत होत्या व त्यांनीही पुढील शिक्षणाचे स्वप्न पाहिले होते. त्यांना शिक्षणासाठी आर्थिक मदतीची, आधाराची गरज होती. त्यातीलच आरती (NMMS) शिष्यवृत्ती परीक्षेत गुणवत्ता यादीत आलेली; पण वडील नाहीत व त्यात कोरोनामुळे शिक्षण बंद होण्याची वेळ आलेली. दुसरी स्वाती राजगुरू. कोरोनामुळे अचानक वडील गेल्याने कुटुंब पूर्णपणे कोसळले, त्यात तिला एक बहीण. एकटी आई स्वातीचे शिक्षण पूर्ण करण्यात असमर्थ. अशीच एक

प्रणाली. तिचे बाबा ती खूप मोठी झाली म्हणून तिचे लग्न लावण्याच्या तयारीत. अशा मनाला सुन्न करणाऱ्या प्रत्येक मुलीची कहाणी आणि फक्त मुलगी असल्यामुळे कदाचित या व्यथा त्यांच्या नशिवात आल्या होत्या. अशा या शिक्षणाची स्वप्ने बाळगून असलेल्या मुलींना त्यांच्या पुढील उच्च शिक्षणासाठी समाजातून मदत मिळवून द्यायचे ठरवले. यासाठी आम्ही 'शैक्षणिक पालकत्व' हे अभियान सुरू केले. समाजमाध्यमांचा वापर करत समाजातील दानशूर व्यक्तींना या गरजू व होतकरू मुलींना त्यांचे उच्च शिक्षणाचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी आर्थिक मदत करण्याचे विनंतीवजा आवाहन केले. आमच्या या आवाहनाला समाजातून भरभरून आणि आमच्या अपेक्षेपेक्षाही जास्त प्रतिसाद मिळाला.

आमच्या नाशिक जिल्ह्याचे जिल्हाधिकारी मा. सुरज मांडरे यांनी पाच मुली, सहायक धर्मादाय आयुक्त मा.राम लिप्ते यांनी पाच मुली, विभागीय आयुक्त मा.राधाकृष्ण गमे यांच्यासह आमच्या प्रभागातील नगरसेवक, रोटरी क्लब, इनर व्हिल क्लब यांसारख्या संस्थांबरोबर समाजातील खूप साऱ्या दानशूर व्यक्ती पुढे आल्या व त्यांनी आमच्या या मुलींच्या शिक्षणाची जबाबदारी उचलून त्यांचे शैक्षणिक पालकत्व स्वीकारले. या दानशूर व्यक्तींच्या पुढाकारामुळे व मदतीमुळे आमच्या साठ मुलींना शैक्षणिक पालकत्व मिळाले. या दात्यांनी या मुलींच्या उच्च शिक्षण घेण्याच्या स्वप्नांना बळ देऊन त्यांच्या शिक्षणाचा मार्ग सुकर केला. इतकेच नव्हे तर त्यांनी शिकून, स्वतःच्या पायावर उभे राहून स्वावलंबी बनावे यासाठी 'हवी ती मदत करण्यासाठी आम्ही तयार आहोत' असा शब्दही दिला. खरोखर समाजातील माणुसकी जिवंत असल्याचे हे उत्कृष्ट उदाहरणच म्हणावे लागेल. आमच्या या 'शैक्षणिक पालकत्व' अभियानामुळे या साठ मुली बालविवाह समस्येपासून मुक्त झाल्या व शिकून मोठे अधिकारी होण्याचे स्वप्न पाहू लागल्या. समाजक्रांण फेडण्यासाठी समाजच समाजासाठी उभा राहिला.

आम्ही फक्त सुरुवात केली; पण या अभियानास चळवळीचे रूप प्राप्त झाले ते समाजातील या महान व्यक्तींमुळेच. अजून अशा खूप कळ्या आहेत ज्यांना उमलायचे आहे, फुलायचे आहे, सुगंधित फुलाप्रमाणे

आपल्या कार्यकर्तृत्वाचा सुगंध संपूर्ण देशात नव्हे तर जगात पसरवायचा आहे. त्यांनी फुलण्याची स्वप्न तर खूप पाहिलीत; पण त्यांना फुलण्यासाठी खतपाणी घालणारा माळी हवाय, तरच या कळ्या अवेळी खुडल्या जाणार नाहीत तर योग्य वेळी उमलल्या जातील. आमच्या 'शैक्षणिक पालकत्व' अभियानाने साठ कळ्यांना फुलविणारे माळी मिळाले आहेत. त्यांच्या शैक्षणिक प्रवासाचे सोबती झाले आहेत; पण समाजातील जास्तीतजास्त नव्हे तर प्रत्येक मुलगी शिकून उच्चशिक्षित झालीच पाहिजे व आपल्या पायावर उभी राहिलीच पाहिजे या दृष्टीने प्रत्येक गावात, शहरात, जिल्ह्यात हे अभियान राबविले गेले पाहिजे. अनेक दानशूर व्यक्ती अशाही आहेत, की त्यांना मदत करावयाची असते; परंतु त्यांना ही मदत कुठे व कशी करावयाची हे माहीत नसते किंवा त्यांच्यापर्यंत कोणी पोहोचत नाही. स्रोत आहेत; पण गरजू तेथे पोहोचत नाहीत. मग आपण का माध्यम बनू नये या सत्कार्यासाठी?

आपल्या आजूबाजूच्या गरजू व होतकरू मुलींच्या शिक्षणाच्या स्वप्नपूर्तीसाठी सुरुवात आपल्यापासूनच करूया. चला तर मग या मुलींचे शैक्षणिक पालक बनूया. 'शैक्षणिक पालकत्व' ही चळवळ इतिहास घडविणार यात शंकाच नाही. चला तर मग अशा या समाजहिताच्या व मुलींच्या शिक्षणासाठीच्या, समाजपरिवर्तन घडविणाऱ्या या चळवळीचा भाग होऊया. या लेकरांचे शैक्षणिक पालकत्व स्वीकारूया.

***

लेखिका सध्या मनपा शाळा नाशिक येथे शिक्षिका म्हणून कार्यरत असून शैक्षणिक गुणवत्ता वाढीसाठी विविध उपक्रमांद्वारे, नावीन्यपूर्ण अध्यापनाचे तंत्र अवलंबतात. शाळाबाह्य मुले, मुलींचे शिक्षण, महिला पालक मेळावे याद्वारे शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक कार्यात सक्रिय सहभागी असतात.

E mail : kirankunda1900@gmail.com

भारतीय कलेचे वैभव - अजिंठा

जगदीश बियाणी, जळगाव : ८७८८६८६१६१

काही कलाकृती कालातीत असतात. भारतातील अजिंठा लेणे ही अशीच एक कलाकृती आहे. वास्तुकला, शिल्पकला, चित्रकला अशा एकाच वेळी निर्माण केलेली अशी कलाकृती जगभरात कोठेच पहावयास मिळत नाही. अजिंठा लेण्यांना जागतिक वारशाचा दर्जा जाहीर झाला आहे. येथे चित्रांसाठी नैसर्गिकरीत्या तयार केलेले रंग वापरलेले आहेत. अशा या भारतीय कलेचे वैभव असणाऱ्या अजिंठा लेण्यासंबंधी लेखक आपल्याला ओळख करून देत आहेत.

काही कलाकृती काळाच्याही पुढे असतात. त्या कोणत्याच काळात पूजता येत नाहीत, इतक्या त्या सर्जनशील आणि भविष्याच्या वेध घेणाऱ्या असतात. कलानिर्मितीचे संदर्भमूल्य कालातीत असते आणि अशा कलाकृतींना वैश्विक दर्जा प्राप्त झालेला असतो. जागतिक वारसा-स्थळांचा दर्जा प्राप्त झालेल्या, महाराष्ट्रातील औरंगाबाद जिल्ह्यातील सोयगाव तालुक्यातील, अजिंठा या गावावरून त्यांना अजिंठा हे नाव मिळाले. २८ एप्रिल, १८१९ रोजी मद्रास आर्मीत असलेल्या जॉन स्मिथ या ब्रिटिश अधिकाऱ्याला वाघाच्या शिकारीसाठी जात असताना वाघुर नदीच्या सप्तकुंडातील सातमाळ डोंगर रांगामध्ये या लेणी निदर्शनास आल्या. भारतीय कलेचे वैभव म्हणजे अजिंठा लेणी. इसवी सन दुसऱ्या शतकापासून ते सातव्या शतकापर्यंत म्हणजेच जवळजवळ सातशे वर्षे हे काम चालले.

गुप्त राजाच्या समकालीन वाकाटक, राष्ट्रकुट, चालुक्य आणि सातवाहन राजांच्या काळात या लेणी खोदल्या, कोरल्या आणि रेखाटल्या; म्हणजेच वास्तुकला, शिल्पकला आणि चित्रकला एकाच ठिकाणी, एकाच वेळी निर्माण केलेली अशी कलाकृती जगात कोठेच पाहायला मिळणार नाही. भारतामध्ये सद्यःस्थितीत १४९५ लेणी आहेत. पुरातत्त्व विभागाने १२०० लेण्यांना मान्यता दिली आहे, पैकी एकट्या महाराष्ट्रात १००० लेणी आहेत. कोरीव लेणीची परंपरा भारतामध्ये इसवी सन पूर्वी तिसऱ्या शतकात सुरू झाली. तांत्रिकदृष्ट्या संपूर्ण लेणी हे स्थापत्य आणि

कोरीव शिल्पाचे एकत्रित उदाहरण आहे. प्रवेशद्वार, आतील खांब आणि मूर्ती हे शिल्पकलेचे उत्तम नमुने आहेत. भिंती आणि छत यांवर केलेले उत्तम चित्रकाम काही लेण्यांमध्ये अजूनही काही प्रमाणात टिकून आहेत. आपल्या महाराष्ट्रातील अजिंठा आणि वेरूळ येथील लेण्यांना इसवी सन १९८३ मध्ये जागतिक वारशाचा दर्जा देण्यात आला.

जागतिक ऐतिहासिक वारसा स्थाने

मानवी पिढ्यांच्या हितासाठी आपल्या वारशाचे जतन होणे आवश्यक आहे. नामशेष होण्याच्या वाटेवर असलेल्या सांस्कृतिक आणि नैसर्गिक वारशांचे जतन आणि संवर्धन व्हावे या हेतूने युनेस्को या जागतिक संघटनेने काही दिशादर्शक तत्त्वे जाहीर केली आहेत. त्या दिशादर्शक तत्त्वांच्या आधारे जागतिक वारशांच्या पदास पात्र ठरणारी स्थळे, परंपरा यांची यादी जाहीर केली जाते. सध्या जगभरातील १६७ देशांमध्ये जागतिक वारसास्थाने अस्तित्वात असून त्यापैकी १८३ नैसर्गिक स्थळे, ७२५ सांस्कृतिक स्थळे व २८ मिश्र स्वरूपाची स्थळे आहेत. युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळांच्या यादीत भारतातल्या वेगवेगळ्या स्थळांचा समावेश झाला आहे. भारतातील जागतिक वारसा-स्थळेही सांस्कृतिक ३१ ठिकाणे, नैसर्गिक ८ ठिकाणे आणि मिश्र स्वरूपाचे १ ठिकाण अशी आहेत. नुकत्याच फेब्रुवारी २०२२ मध्ये महाराष्ट्रातील २४ किल्ल्यांची यादी पुरातत्त्व विभागाकडून युनेस्कोला पाठविली आहे. अपेक्षा करूया जागतिक ऐतिहासिक वारसा-स्थळांमध्ये या किल्ल्यांचाही समावेश होईल.

‘जहाँ नमैं जनम लेते है,
रंगीनी बरसती है दख्खन की गोद में,
आबाद एक ख्वाबों की बस्ती है।’

सिकंदर अली बक्त यांचा हा शेर अजिंठ्याला तंतोतंत लागू होतो. शेकडो वर्षे अज्ञात राहिलेल्या या लेण्या २०३ वर्षांपूर्वी निदर्शनास आल्या. तत्कालीन निजाम सरकारने योग्य देखभाल केल्यानंतर, १९५१ मध्ये राष्ट्रीय स्मारक म्हणून भारत सरकारने, अजिंठा लेण्यांची घोषणा केली. प्राचीन भारतीय वाङ्मयात विविध कलासंबंधी सांगोपांग विचार झालेला दिसतो. त्यामध्ये एकूण ६४ कलांचा उल्लेख आहे. चित्रकलेचा उल्लेख ‘आलेख्यं विद्या’ या नावाने केलेला आहे. आलेख्यं विद्येची ‘षडंगे’ म्हणजे सहा महत्त्वाचे पैलू आहेत. रूपभेद, प्रमाण, भाव, लावण्ययोजन, सादृश्यता आणि वर्णिकाभंग. चित्रकला आणि शिल्पकला यांची माध्यमे भिन्न असली तरी रूपभेद साकारण्यासाठी दोन्ही कलांमध्ये रेखातत्त्वाला विशेष महत्त्व असते. रेखाज्ञानाने चित्रांमध्ये रूपभेद निर्माण करताना लयबद्धता, संवेग, चंचलता, तेजस्विता आणि निर्भयता अशा अनेक भावरचना कलाकारांना साकारणे शक्य होते. अजिंठा लेण्यांमध्ये चित्र आणि शिल्पांचा अनमोल ठेवा आपणास अनुभवायला मिळतो. प्रसंगचित्र, व्यक्तिचित्र आणि निसर्गचित्र या तीन प्रकारची चित्रे अजिंठा लेण्यांमधे पाहावयास मिळतात.

अजिंठा लेणीत शिल्पस्वरूपात नाही तर चित्र स्वरूपातही बोधिसत्त्वांना चित्रांकित केलेले पाहावयास मिळते. ‘सर्वसंग आणि परित्याग’ या दोन्ही शब्दांचा अभिप्रेत अर्थ या चित्रांमधून दर्शविण्यात आला आहे. चित्रकलेच्या इतिहासातील सर्वोत्तम भिक्तीचित्र म्हणजे लेणे क्रमांक १ मधील ‘बोधिसत्त्व पद्मपाणि’. चित्रकाराने या चित्राला त्रिमितीय परिणाम दिलेला आहे, हे आपल्याला जाणवत राहते. ‘मोनालिसा आणि द लास्ट सफर’ या जागतिक स्तरावरील सर्वोत्तम चित्राचा दर्जा या कलाकृतीला लाभला आहे; पण तुलनात्मक विचार केल्यास सहाव्या शतकात तयार झालेले बोधिसत्त्व पद्मपाणिचे चित्र जगभरातील चित्रकार, कलाप्रेमी, इतिहास अभ्यासक, पर्यटक, बौद्धधर्मीय या चित्राच्या मोहात पडणार नाहीत असे

होणारच नाही. आपण भाग्यवान आहोत, की आपल्या पावन भूमीत पद्मपाणि बोधिसत्त्वाचे चित्र साकारले आहे. ज्या कोणी अनाम चित्रकाराने पद्मपाणि बोधिसत्त्वाचे चित्र साकारले आहे तो जगातील सर्वोत्तम चित्रकार असावा. तर लेणे क्रमांक १७ मधील अप्सरेचे चित्र जणू भारतातील मोनालिसाच तिला म्हणावे इतके ते सुंदर आहे. जगभरातील अनेक ब्युटी कंपन्यांनी या चित्रांचा वापर केला आहे. ज्या अलंकाराने तिचे सौंदर्य खुलते यावरून पाचव्या शतकातील समाज किती पुढारलेला असेल याची कल्पना येते.

गौतम बुद्धांच्या हातातील कमळ शांती आणि पवित्रतेची निशाणी आहे. चुना, शंख, हळद, हिरवी पाने यांचा वापर करून रंग वापरले गेले. निळा रंग कमी वापरलेला आहे, कारण तो मुबलक प्रमाणात उपलब्ध नसावा. फ्रेस्को आणि टेम्पराय तंत्राने हे भिक्तीचित्र साकारले आहे. खडबडीत भिंतीवर ती वस्त्रगाळ माती, शेण, भात, हिरवी पाने यांचा एकजीव लगदा करून जिप्सममधील मातीचा एक ते दीड इंचाचा थर तयार करून त्यावर चित्र साकारले आहे.

२७ जातक कथांमधील पक्षी, प्राणी, फूल, म्हैस, कापसाची बोंडे यांची चित्रे इथे पाहावयास मिळतात. रेषाविष्कार आणि भावदर्शन या उच्चकोटीची कला जागतिक, ऐतिहासिक वारसा-स्थळाचा दर्जा प्राप्त झालेल्या अजिंठा लेण्यात पाहायला मिळतात. मोह, माया, मद, मत्सर, वासना, लालसा यांनी भरलेल्या या आयुष्यात किती अडकून पडायचे हे ज्याने त्याने ठरवायला हवे. बोधिसत्त्व पद्मपाणिच्या आजूबाजूला संपूर्ण भोवताल याच विकार आणि वासनेने, मोहाने भरलेला आहे, मात्र खुद्द बोधिसत्त्व या सर्वांपासून अलिप्त आहेत. हा अलिप्तपणा त्यांच्या चेहऱ्यावर आणि देहबोलीतून स्पष्टपणे जाणवत राहतो. जोपर्यंत भौतिक सुखाचा त्याग केला जात नाही, तोपर्यंत मनुष्याची आसक्ती कमी होणार नाही. जोपर्यंत आसक्ती कमी होणार नाही तोपर्यंत जन्ममृत्युच्या चक्रातून मनुष्याची सुटका होणार नाही आणि तोपर्यंत त्याला संपूर्ण मोक्ष आणि निर्वाणप्राप्ती मिळणार नाही. हा संदेश इथे मिळतो. अजिंठा येथे एकूण ३० लेणी

आहेत. चैत्य-५, विहार-२५. या सर्व लेणी बौद्धधर्मीय आहेत. हिनयान पंथीय आणि महायान पंथीय लेण्या पुरातत्त्व विभागाच्या अभ्यासानुसार दोन वेगवेगळ्या कालखंडातील असाव्यात. इसवी सन पूर्व दुसऱ्या शतकातील कोरलेल्या लेणी हीनयान पंथीय तर साधारण सहाव्या व सातव्या शतकात कोरलेल्या लेणी महायान कालखंडातील असाव्यात. महायान लेणी या वाकाटकांच्या कारकिर्दीतील आहेत.

आपले हे सांस्कृतिक पूर्वसंचित सुदैवाने आपल्याला अनुभवता येत आहे. त्याचा आनंद उपभोगतानाच या संचिताचे जतन करण्याची जबाबदारीसुद्धा आपल्यावर आहे, हे विसरून चालणार नाही.

***

 लेखक पी. एम. मुंदडे माध्यमिक विद्यालय पिंप्राळा जळगाव येथे उपशिक्षक म्हणून कार्यरत आहेत.

Email : biyanijagurti@gmail.com

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

माहे मे-जून २०२२ अखेर मंडळ सेवेतील खालील अधिकारी / कर्मचारी नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त होणार आहेत. त्यांच्या प्रदीर्घ अशा सेवाकालाचा लाभ मंडळाच्या कामकाजामध्ये झाला आहे. त्यांच्या अनुभवामुळे व कार्यामुळे त्यांच्या सहकाऱ्यांना मार्गदर्शन लाभलेले आहे. या सेवानिवृत्त अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना उत्तम आयुरारोग्य आणि संपन्न जीवन लाभो अशी मंडळाकडून शुभकामना! नियत वयोमानानुसार -

अ.क्र.	अधिकारी / कर्मचाऱ्याचे नाव	पद	मंडळ	निवृत्तीचा दिनांक
माहे - मे २०२२				
*	श्री. सत्यवान धर्मा सोनवणे	वि. सचिव	कोल्हापूर	३१.०५.२०२२
*	श्री. राजेंद्र पोपटराव पाटील	वि. सहसचिव	औरंगाबाद	३१.०५.२०२२
*	श्री. पांडूरंग हेमा धराडे	वरिष्ठ अधीक्षक	कोल्हापूर	३१.०५.२०२२
*	श्री. भाऊसाहेब दत्तात्रय आंबी	वरिष्ठ अधीक्षक	कोल्हापूर	३१.०५.२०२२
*	श्री. पांडूरंग रत्नाकर गगे	वरिष्ठ अधीक्षक	नाशिक	३१.०५.२०२२
*	श्रीम. किशोरी रमेश कुलकर्णी	सहायक अधीक्षक	पुणे	३१.०५.२०२२
*	श्री. पुरुषोत्तम दत्तात्रय बामणे	पर्यवेक्षक लिपिक	पुणे	३१.०५.२०२२
*	श्री. संजय भागवतराव अढाऊ	पर्यवेक्षक लिपिक	नागपूर	३१.०५.२०२२
*	श्री. रमेश नरसिंहराव गुरधाळकर	वरिष्ठ लिपिक	पुणे	३१.०५.२०२२
*	श्रीम. सुधा राजीव पानसरे	वरिष्ठ लिपिक	पुणे	३१.०५.२०२२
*	श्रीम. अनिता बालकृष्णा सुराशे	वरिष्ठ लिपिक	मुंबई	३१.०५.२०२२
*	श्री. सुनील यशवंत गायकवाड	कनिष्ठ लिपिक	मुंबई	३१.०५.२०२२
*	श्री. चंद्रकांत महादेव महाडीक	शिपाई	मुंबई	३१.०५.२०२२
*	श्री. शिवाजी कृष्णा काळे	वाहनचालक	कोल्हापूर	३१.०५.२०२२
माहे - जून २०२२				
*	श्री. राजू भाऊरावजी राऊतकर	पर्यवेक्षक लिपिक	नागपूर	३०.०६.२०२२
*	श्री. जयदीप कवळूजी बांते	पर्यवेक्षक लिपिक	नागपूर	३०.०६.२०२२
*	श्री. हेमंत रामचंद्र निजाई	पर्यवेक्षक लिपिक	मुंबई	३०.०६.२०२२
*	श्री. अशोक देवराव गावंडे	पर्यवेक्षक लिपिक	अमरावती	३०.०६.२०२२
*	श्री. सुनील सुधाकर जोशी	पर्यवेक्षक लिपिक	अमरावती	३०.०६.२०२२
*	श्रीम. दीपाली गोविंद किंबहुणे	वरिष्ठ लिपिक	राज्यमंडळ	३०.०६.२०२२
*	श्रीम. अनिता सुधीर भावे	वरिष्ठ लिपिक	पुणे	३०.०६.२०२२
*	श्री. सुरेश मारोतराव अवचट	कनिष्ठ लिपिक	नागपूर	३०.०६.२०२२
*	श्रीम. वैदेही विनय वखरे	कनिष्ठ लिपिक	नागपूर	३०.०६.२०२२

ओळखा स्वतःला

स्नेहा चव्हाण, मुंबई : ८३६९०१५०१३

करिअर शब्दाला मराठीत कारकिर्द म्हणतात. करिअर म्हणजे एखाद्याची जीवनशैली. करिअर म्हणजे मिळवलेले यश, संपादन केलेले कौशल्य. करिअर म्हणजे जीवनाचा दर्जा, करिअर म्हणजे समाधान. ज्या विषयाचा आपण सखोल अभ्यास केला आहे, ज्या विषयात आपल्याला खरा रस आहे, रुची आहे अशा विषयाशी निगडित कायमस्वरूपी काम करणे म्हणजे करिअर.

दहावीची आणि बारावीची परीक्षा तुमच्या भावी करिअरची दिशा ठरवत असल्याने तुमच्या व पालकांच्या दृष्टीने ती अत्यंत महत्त्वाची आहे. करिअर हे प्रत्येकाला महत्त्वाचे असते. मुळातच 'करिअर' हा शब्द जीवनाशी व अधिक खोलवर विचार केल्यास जीवनातील यशापयशाशी संबंधित असल्याने करिअर या शब्दाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. करिअर या विषयावर चर्चा करण्यापूर्वी प्रथम या शब्दाचा अर्थ समजून घेण्याचा प्रयत्न करूया. करिअर शब्दाला मराठीत कारकिर्द म्हणतात. करिअर म्हणजे एखाद्याची जीवनशैली! करिअर म्हणजे मिळवलेले यश, संपादन केलेले कौशल्य, करिअर म्हणजे जीवनाचा दर्जा, करिअर म्हणजे समाधान. ज्या विषयाचा आपण सखोल अभ्यास केला आहे, ज्या विषयात आपल्याला खरा रस आहे, रुची आहे अशा विषयाशी निगडित कायमस्वरूपी काम करणे म्हणजे करिअर. केअर म्हणजे काळजी घेणे. जीवनाची समग्र काळजी घेणारा हा शब्द जीवनव्यापी आहे. त्यामुळे आपल्या आवडीच्या क्षेत्रात, सर्जनशीलता येणे, प्रायोगिक विचारसरणीने, प्रगतिपथावर आरुढ होताना विविध कौशल्ये, आवश्यक ज्ञान, पैसा, आनंद आणि समाधान मिळवणे म्हणजे करिअर होय.

करिअर घडविणे सोपे नाही. त्यामागे निश्चित विचारसरणी असावी लागते. दहावी-बारावीनंतर विद्यार्थ्यांना मौल्यवान अशी ७-८ वर्षे करिअरसाठी मिळतात. ही ७-८ वर्षे उमेदीची, विद्यार्जनाची असतात. या कालावधीत उत्तम प्रकारे करिअर घडवता येते; म्हणून जीवनध्येय ठरवताना ते दहावी, बारावीच्या वर्षात ठरविणे फायद्याचे ठरते. त्यानुसार पुढील पावले टाकता येतात.

मित्रहो, आपले करिअर स्वतःलाच घडवावे लागते. मडके घडवताना कुंभार व माती दोन्ही चांगले असावे लागतात. दोघांपैकी एक चांगला व दुसरा चांगला नसेल तर उपयोगाचे नाही. करिअरचे असेच असते. आपण स्वतः व संधी दोन्ही चांगले असावे लागते. याकरिता स्वतःला सदैव तयार ठेवावे लागते. थोडक्यात काय तर करिअर निवडतानासुद्धा जागरूक असणे गरजेचे आहे. यासाठी करिअरचे नियोजन अथवा करिअर निवड करण्यापूर्वीची पहिली पायरी म्हणजे स्वतःला ओळखा/स्वतःचे आत्मपरीक्षण करा. करिअर नियोजन करण्यापूर्वी व्यक्तीने मी कोण आहे? कसा/कशी आहे? माझ्याकडे कोणत्या क्षमता आहेत? याची ओळख करून घ्यावी. जमल्यास प्रशिक्षित तज्ज्ञांकडून मार्गदर्शन घ्यावे. शक्य असल्यास

तज्ज्ञांकडून मानसशास्त्रीय कसोट्यांचे आयोजन करून त्यानुसार स्वतःची ओळख करून घेतल्यास करिअर नियोजनास अधिक मदत मिळते किंवा केलेले नियोजन प्रभावीपणे अमलात येते. सदर बाबतीत माजी शिक्षण संचालक डॉ. काळपांडे यांनी 'शत्रुसंधो' ही संकल्पना मांडली आहे.

श म्हणजे शक्ती - स्वतःकडे कोणत्या शक्ती आहेत, कौशल्ये आहेत, आपली बलस्थाने काय आहेत त्याची जाणीव करून घ्यावी. त्रु म्हणजे त्रुटी-विद्यार्थ्यांनी स्वतःकडे असणाऱ्या त्रुटी/कमतरता कोणत्या आहेत याची जाणीव करून घ्यावी. सं म्हणजे संधी-ज्या करिअरसाठी नियोजन केले आहे, त्यामध्ये भविष्यातील संधी काय-काय आहेत जसे - पदोन्नती व व्यावसायिक फायदे इत्यादींचा विचार करावा. त्याचप्रमाणे धो म्हणजे धोके - ज्या करिअरची निवड व नियोजन केले आहे, त्यामध्ये भविष्यात धोके किंवा असमाधानकारक बाबी कोणत्या आहेत. जसे, प्रशासकीय सेवेत करिअर करण्याचे नियोजन केले असेल तर वारंवार बदली होऊन कौटुंबिक स्वास्थ्य बिघडण्याबाबतचा धोका किंवा असमाधानकारकता यांचाही विचार करावा लागतो.

विद्यार्थ्यांनो, स्वतःचे आत्मपरीक्षण करत असताना त्यामध्ये अनेक बाबींचा समावेश होतो हे लक्षात ठेवा. जसे स्वतःची बौद्धिक क्षमता, अभिरुची, अभियोग्यता, स्वभाव वैशिष्ट्ये, शारीरिक - मानसिक क्षमता या जाणून घ्या. एकविसाव्या शतकात, सर्व क्षेत्रांत करिअरच्या अमर्याद संधी आहेत. उत्तम करिअरसाठी शिक्षणाबरोबरच कौशल्यांचीही जोड असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. तुमच्या आवडीच्या क्षेत्रातील यशस्वी व्यक्तींना भेटून त्या क्षेत्राविषयी अधिक माहिती जाणून घ्या. शिक्षणाबरोबरच अर्धवेळ कामाचा अनुभव घ्या. कष्टाबरोबर यशापयशातूनदेखील शिकण्याची तुमची तयारी असेल तर आवडीच्या

क्षेत्रात प्रगती नक्कीच होईल. करिअरची दिशा विचारपूर्वक निवडा व निवडलेल्या पर्यायांची जबाबदारी घ्या. चला तर मग कागद व पेन घ्या.

तुमच्या क्षमतांची यादी करा. त्यातून निर्माण होणाऱ्या संधींची यादी करा. त्यांची सांगड घाला. त्याबरोबर स्वतःच्या कमतरता यांची यादी करा. त्यावर नेमकी उपाययोजना करा. तुमच्या कमतरता पुढील करिअर मार्गात धोके, अडथळे उत्पन्न करू शकतात. या कमतरतांची वेळीच जाणीव हवी. आपण जेव्हा स्वतःच्या क्षमता, कमतरता त्यांची यादी करतो तेव्हा त्यातून निर्माण होणाऱ्या संधी, धोके यांची त्यामुळे कल्पना येते. यशाचा निश्चित आराखडा तयार करता येतो. स्वतःशी प्रामाणिक रहा. 'शत्रुसंधो'ची यादी करा. यादीनुसार कृती करा. कृतियुक्त आराखडा महत्त्वाचा आहे. तुमच्या स्वप्नांना, आकांक्षांना, इच्छांना कृतीची जोड हवी. त्यासाठी नियोजन, विचारांची बैठक व ध्येय हवे.

काळाची पावले वेळीच ओळखणारे नेहमी म्हणत असतात, परमेश्वराने हे निळेशार भव्य आकाश निर्माण केले आहे. ते जसे गरुडासाठी असते, तसेच ते छोट्या चिमणीसाठी असते. ज्याने त्याने आपल्या क्षमतेप्रमाणे उडायचे असते आणि उंच आकाशातून विहार करण्याचा आनंद घ्यायचा असतो.

ओळखा स्वतःला आणि करिअरची दिशा ठरवा, आत्मविश्वासाने उत्तुंग यश मिळवा.

***

 लेखिका या श्रमिक विद्यालय, जोगेश्वरी (पूर्व), मुंबई येथे सहशिक्षिका आहेत. महाराष्ट्र शासन, व्यवसाय मार्गदर्शन व निवड संस्था, मुंबई येथे करिअर समुपदेशक म्हणून कार्यरत आहेत.

E mail : chavansneha62@gmail.com

महान क्रांतिकारक : वि. दा. सावरकर

किशोर माळी, धुळे : ९७६७५२२१२

हे वर्ष भारतीय स्वातंत्र्याचे अमृतमहोत्सवी वर्ष आहे. आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी अनेक ज्ञात-अज्ञात स्वातंत्र्यसैनिकांनी त्यांच्या त्यांच्या परीने कार्य केले. स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर यांनी सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग स्वीकारून अथक प्रयत्न केले. त्यांच्या जीवनकार्याचा परिचय या लेखात करून देण्यात आला आहे.

भारतावर १५० पेक्षा अधिक वर्षे इंग्रजांनी राज्य केले. या १५० वर्षांत भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी अनेक क्रांतिकारकांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली. तर अनेक समाजसुधारकांनी भारतीय जनतेवर होत असलेल्या जाचक अन्यायाविरुद्ध वाचा फोडण्याचे काम केले आहे. १८५७ पासून ते स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत अनेक क्रांतिकारकांनी आपला स्वतःचा, कुटुंबाचा विचार न करता देशासाठी बलिदान तर दिलेच, मात्र येणाऱ्या पिढ्यांसाठी तरुणांच्या मनात एक नवा आदर्श रुजवला होता, अशाच महान क्रांतिकारकांपैकी विनायक दामोदर सावरकर एक होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्याचा इतिहास सावरकरांची नोंद केल्याशिवाय अपूर्णच आहे. त्यांच्या प्रेरणेने अनेक तरुण आपल्या जिवाची पर्वा न करता क्रांतिकार्यात सामील झाले होते. सावरकर हे स्वातंत्र्यसैनिक तसेच कवीही होते.

स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर हे थोर क्रांतिकारी देशभक्त तसेच प्रतिभासंपन्न व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांचे नाव भारतातच नव्हे तर जगाच्या इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी कोरले गेले आहे. अशा या महान क्रांतिकारकाचा जन्म २८ मे, १८८३ रोजी नाशिक जिल्ह्यात भगूर येथे झाला. सावरकर यांना विद्यार्थिदशेपासूनच कविता करण्याचा छंद होता.

तसेच त्यांना लहानपणापासूनच लिखाणाची आवड होती. मॅट्रिकपर्यंतचे शिक्षण घेत असतानाच १९०० साली देशाला स्वतंत्र्य मिळविण्याच्या उद्देशाने 'मित्रमेळा' या संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेत सावरकर बंधुंसोबत त्यांचे अनेक मित्र सहभागी झाले होते. 'मित्रमेळा' संस्थेत जमलेल्या सर्व लोकांना घेऊन सावरकर त्यावेळच्या राजकीय परिस्थितीचा आढावा घेत असत. तसेच इतर राष्ट्रांनी आपापल्या देशाला स्वतंत्र करण्यासाठी कसे प्रयत्न केले, याविषयी चर्चा केली जात असे.

'अभिनव भारत'ची स्थापना

१९०१ साली सावरकर मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर पुढील शिक्षणासाठी ते पुण्याला गेले. तेथेही त्यांनी आपले लिखाण चालूच ठेवले होते. तसेच पुण्यात फर्ग्युसन महाविद्यालयात असताना त्यांचे काव्यलेखनही चालूच होते. पुण्याला महाविद्यालयात शिकत असतानाच तरुणांमध्ये देशप्रेम जागृत व्हावे, म्हणून ते नेहमी प्रयत्न करत राहायचे. पुण्याला बी.ए. चे शिक्षण घेत असतानाच सावरकरांनी 'मित्रमेळा' संस्थेच्या मदतीने वेगवेगळ्या राष्ट्रांमध्ये घडणाऱ्या गोष्टींचा अभ्यास करत असताना त्यांच्या असे लक्षात आले, की भारताला ब्रिटिशांविरुद्ध लढा देऊन

स्वातंत्र्य मिळवायचे असेल तर ब्रिटिशांच्या शत्रूाष्ट्रांची मदत घ्यावी लागेल; म्हणून आपलीही क्रांतिकारक संघटना आंतरराष्ट्रीय पातळीवर असायला हवी, या उद्देशाने मित्रमेळ्याच्या सर्व सदस्यांना सोबत घेऊन त्यांना क्रांतिकारी संघटना उभारण्याचे महत्त्व पटवून देऊन देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याच्या उद्देशाने संपूर्ण भारतासाठी 'अभिनव भारत' नावाची क्रांतिकारी संघटना स्थापन केली.

विदेशी कपड्यांची होळी

सावरकरांनी 'अभिनव भारत'च्या मदतीने स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. १९०५ साली बंगालची फाळणी झाली. ही फाळणी रद्द करावी, यासाठी लोकमान्य टिळकांनी या आंदोलनात पुढाकार घेतला होता. सावरकरांनी या आंदोलनास व लोकमान्य टिळकांना आपला पाठिंबा म्हणून विदेशी वस्तूवर बहिष्कार घालण्याचे तसेच आपल्याकडे असलेल्या विदेशी कपड्यांची होळी करण्याचे ठरविले. त्यानुसार सावरकर व त्यांच्या मित्रांनी विदेशी कपडे गोळा करून त्यांची होळी स्व-हस्ते पेटवून विदेशी कपड्यांवर बहिष्कार टाकला होता. या प्रसंगी प्रत्यक्ष लोकमान्य टिळक उपस्थित होते.

इंग्लंड येथे वास्तव्य

विनायक दामोदर सावरकर हे बी.ए.ची परीक्षा पास झाल्यावर पुढील शिक्षणासाठी तसेच क्रांतिकारकांसाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर जाळे निर्माण करण्यासाठी त्यांनी इंग्लंडला जायचे ठरविले. मात्र तेथे जाण्यासाठी त्यांना शिष्यवृत्तीची आवश्यकता होती. म्हणून त्यांनी शिष्यवृत्ती मिळविण्यासाठी पंडित कृष्ण वर्मा यांच्याकडे अर्ज केला. कृष्ण वर्मा यांनी भारतातील

तरुणांना देशकार्य करण्यासाठी व परदेशात अभ्यास करण्यासाठी शिष्यवृत्ती जाहीर केली होती. इंग्लंडला जाऊन बॅरिस्टर होण्यासाठी तसेच देशाला स्वतंत्र करण्यासाठी हातभार लागावा म्हणून सावरकरांना अडीच वर्षांची शिष्यवृत्ती मंजूर करण्यात आली होती. सावरकरांचा जून १९०६ मध्ये इंग्लंडला जाण्यासाठी प्रवास सुरू झाला. प्रवासातही त्यांनी कविता लिहिल्या होत्या. इंग्लंडमध्ये कृष्ण वर्मा यांनी भारतीय विद्यार्थ्यांची सोय व्हावी, म्हणून 'इंडिया हाऊस' इमारत बांधली होती. तेथे सावरकर वास्तव्य करू लागले. तेथे बॅरिस्टरच्या अभ्यासासोबत ते क्रांतिकारी कार्यही करू लागले. सावरकरांवर जोसेफ मॅझिनी यांच्या कार्याचा प्रभाव होता. त्यांच्या कार्याचा इतर लोकांवर प्रभाव पडावा म्हणून त्यांनी मॅझिनी यांचे चरित्र लिहिले.

साहित्यिक वि. दा. सावरकर

सावरकर हे क्रांतिकारी, कवी तसेच साहित्यिक अशा अनेक गुणांनी संपन्न होते. त्यांनी विपुल साहित्य लिहिले आहे. स्वातंत्र्य चळवळीसाठी त्यांनी आपल्या लेखणीचाही आधार घेतला होता. '१८५७ चे स्वातंत्र्यसमर' हा ग्रंथ हे त्याचेच उदाहरण आहे. १८५७ चे स्वातंत्र्य समर हे बंड नसून एक स्वातंत्र्य संग्राम होता, असे त्यांचे मत होते. तसेच 'माझी जन्मठेप', 'काळे पाणी', 'कमला', 'संन्यस्त खड्ग' ही त्यांची साहित्य-संपदा अजरामर आहे. तसेच 'सागरा प्राण तळमळला' व 'जयोस्तुते' या कविता फार लोकप्रिय आहेत. लहानपणापासूनच सावरकरांना लिखाण, वक्तृत्व व काव्यरचनेची आवड होती. जन्मठेपेची शिक्षा भोगत असतानाही त्यांनी लिखाण केले होते. त्यांचे साहित्य देशभक्तीचे दर्शन घडविणारे

आहे. मराठी भाषा शुद्धीसाठीही त्यांनी खूप प्रयत्न केले होते. मराठी भाषेत अनेक नवीन शब्दांची भर त्यांनी घातलेली आहे.

सावरकरांना अटक

सावरकर इंग्लंडमध्ये असताना भारतीय क्रांतिकारक चळवळीचे आघाडीचे नेते बनले होते. इंग्लंडमधील इंडिया हाऊसचे राजकीय नेतृत्व त्यांच्याकडे आले होते. त्यावेळी मदनलाल धिंग्राही तेथे राहत होते. इंग्लंडमध्ये क्रांतिकारी गटाचे नेतृत्व करत असताना त्यांच्यावर राजद्रोहाचे आरोपही ठेवण्यात आले होते. सावरकर इंग्लंडमध्ये असतानाच भारतात अनंत कान्हेरे या क्रांतिकारकाने नाशिकच्या कलेक्टर जॅक्सनचा खून केला. या खुनाच्या मागे सावरकरांचा हात असल्याचा ब्रिटिशांना संशय होता. याकरिता ब्रिटिशांनी त्यांना इंग्लंडमध्येच अटक करण्याची व्यवस्था आखली होती. मात्र अनेक दिवस सावरकर त्यांच्या हाती लागले नाहीत. अखेर लंडनमधील व्हिक्टोरिया स्टेशनवर सावरकरांना पोलीस अधिकाऱ्यांनी अटक केली. त्यांच्यावर राजद्रोह व कलेक्टरच्या खुनास प्रवृत्त केल्याचा आरोप ठेवण्यात आला. ब्रिटिशांनी सावरकरांना अटक करून त्यांच्यावर भारतात खटला चालविण्यासाठी भारतात आणण्याचे ठरवले. त्यामुळे त्यांना मोरिया जहाजाने भारतात आणले जात होते. आपण दोषी ठरलो तर भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी आपल्याला प्रयत्न करता येणार नाहीत. म्हणून सावरकर जहाजातून आपल्याला कसे निसटता येईल याचा विचार करू लागले. शेवटी तो क्षण आलाच. मोरिया जहाज मार्सेलिस बंदरावर आले असताना प्रबळ इच्छाशक्तीच्या जोरावर आणि मोठ्या हिमतीने त्यांनी पोलीस शिपायांची

नजर चुकवून समुद्रात उडी घेतली. सावरकर मोठ्या धैर्याने पोहत-पोहत मार्सेलिसच्या किनाऱ्यावर पोहोचले. मात्र नियतीला वेगळेच मंजूर होते. किनाऱ्यावर पोहोचल्यानंतर तेथील पोलिसांनी सावरकरांना पुन्हा ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या हवाली केले. ब्रिटिशांनी सावरकरांना ताब्यात घेऊन भारतात आणले. भारतात त्यांच्यावर दोन खटले चालवण्यात आले. एका खटल्यात राजद्रोहाच्या गुन्ह्याखाली त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा सुनावण्यात आली. तर आणखी दुसऱ्या खटल्यात ब्रिटिश अधिकारी जॅक्सन यांच्या खुनाला प्रोत्साहन दिल्याच्या गुन्ह्याखाली त्यांना आणखी एका जन्मठेपेची शिक्षा झाली. म्हणजे दोन जन्मठेपेच्या शिक्षा सावरकरांना झाल्या. त्यांना एकूण पन्नास वर्षे जन्मठेपेची शिक्षा झाली. सावरकरांना अंदाजानेच तुरुंगात ठेवण्यात आले. तुरुंगात सावरकरांना खूप कष्टाचे काम देण्यात येई. अंदाजानेच तुरुंगात त्यांनी खूप हालअपेष्टा सहन केल्या. सुरुवातीची दहा वर्षे अंदाजानेच तुरुंगात ठेवल्यानंतर त्यांना १९२१ मध्ये भारतातील तुरुंगामध्ये ठेवण्यात आले. रत्नागिरी येथील तुरुंगातही त्यांना दोन ते अडीच वर्षे ठेवण्यात आले. भारतात तुरुंगवास भोगत असताना ठिकठिकाणच्या राजकीय परिषदांमधून सावरकरांना मुक्त करण्याची मागणी होऊ लागली. ब्रिटिश सरकारला सावरकरांना त्यांची जन्मठेपेची शिक्षा पूर्ण झाली नसल्यामुळे त्यांना मुक्त करावेसे वाटत नव्हते. मात्र भारतीय जनतेच्या मागणीमुळे ब्रिटिश सरकारला अखेर सावरकरांना तुरुंगातून मुक्त करण्याचा निर्णय घ्यावा लागला; पण त्यासाठी त्यांच्यावर दोन अटी लादण्यात आल्या. पहिली अट म्हणजे सावरकर

रत्नागिरी सोडून दुसरीकडे कुठे जाणार नाहीत व दुसरी अट म्हणजे त्यांना पाच वर्षे राजकारणात सहभागी होता येणार नाही. या दोन अटींवर सावरकरांना तुरुंगातून मुक्त करण्यात आले.

तुरुंगातून मुक्त झाल्यानंतरचे जीवन

तुरुंगातून सुटका झाल्यावर ब्रिटिशांच्या अटीप्रमाणे सावरकर रत्नागिरीत राहू लागले. त्यांना पाच वर्षे राजकारणात भाग घेता येणार नव्हता. म्हणून आजूबाजूला व देशात देशविरोधी राजकीय घटना घडत असताना सावरकरांची इच्छा असूनही ते काहीच करू शकत नव्हते. ब्रिटिशांच्या अटीप्रमाणे ते राजकारणात भाग घेत नव्हते. मात्र समाजाला संघटित करण्याचे काम ते चोखपणे बजावत होते. पाच वर्षे राजकारणात भाग घ्यायचा नाही, या अटीची मुदत १९२९ साली संपल्यानंतर ते सक्रिय राजकारणात भाग घेऊन पुन्हा ब्रिटिशांच्या तावडीतून भारताची सुटका करण्याकडे ते वाटचाल करणार होते. मात्र ब्रिटिश सरकार कोणत्या ना कोणत्या कारणास्तव प्रत्येक वेळी सावरकरांना राजकारणात भाग घेऊ न द्यायची मुदत वाढवीत होते. शेवटी १९३७ साली त्यांच्यावरील सर्व निर्बंध हटवले गेले व सावरकर देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी सक्रिय राजकारणात भाग घेऊ लागले. पुढे १९३८ साली मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपदही त्यांना देण्यात आले होते. देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी समाज संघटित करण्याचे महत्त्वाचे कार्य ते करू लागले. शेवटी १५ ऑगस्ट, १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला. हे पाहण्याचे भाग्य या क्रांतिकारकाला लाभले. देश स्वतंत्र झाल्यामुळे असंख्य यातना भोगून काळ्या पाण्याची शिक्षा भोगलेले सावरकरांचे जीवन कृतार्थ

झाले. ब्रिटिशांच्या तावडीतून सावरकर मुक्त झाल्यावरही त्यांना कष्टाला सामोरे जावे लागले. १९४७ साली देश स्वतंत्र होण्याचे आणि १९६५ साली पाकिस्तानवर झालेला विजय पाहण्याचे भाग्य सावरकरांना लाभले होते. वयाच्या ८३ व्या वर्षी म्हणजे १९६६ साली सावरकरांची प्रकृती खूपच खालावली होती. डॉक्टरांचे उपचार सुरू होते; पण त्याचा फारसा उपयोग होत नव्हता. आपल्या शेवटच्या दिवसांत त्यांनी अन्नत्याग केला होता. ते केवळ पाण्यावर राहू लागले. अखेर २६ फेब्रुवारी, १९६६ रोजी त्यांनी अखेरचा श्वास घेतला.

सावरकर हे सशस्त्र क्रांतीचे पुरस्कर्ते होते. समाजातील अस्पृश्यता नष्ट व्हावी, समाजात जातिभेद राहू नये यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी त्यांनी अनेक तरुणांना प्रेरणा देऊन आपल्या कार्यात सहभागी करून घेतले होते. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात अनेक पैलू होते. साहित्यिक म्हणून सावरकरांनी दिलेले योगदान मोठे आहे. उत्तम दर्जाचे विपुल साहित्य त्यांनी निर्माण केले. देशासाठी सतत 'संघर्ष' आणि 'झुंज' हे त्यांच्या आयुष्याचे सूत्र होते. 'प्रतिकूल तेच घडेल', असे ते म्हणत असत. ते महान देशभक्त तसेच थोर क्रांतिकारक होते.

***

 लेखक हस्ती पब्लिक स्कूल अँड

ज्युनियर कॉलेज दोंडाईचा रोथे

ग्रंथपाल म्हणून कार्यरत असून ते

स्फुटलेखन करतात.

Email : malikishor106@gmail.com

वाचनसमृद्धी - अपरिहार्य

अनिता खडके, लातूर : ८००७६१११५५

ग्रंथ हे आपल्या जीवनाला दिशा देतात. ते आपले मित्र, मार्गदर्शक व फिलॉसफर असतात. शिक्षकांनी अखंड अध्ययनशील असावे. शिक्षकांच्या वाचनसमृद्धीमुळे विद्यार्थीही ज्ञानी होतात. महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, लोकमान्य टिळक, स्वींद्रनाथ टागोर, ए.पी.जे.अब्दुल कलाम यांसारख्या माणसांच्या जडणघडणीत ग्रंथांचा वाटा मोठा आहे. ग्रंथांमुळे जीवनवाट सापडते. म्हणून शिक्षकांनी वाचनवेडे होऊन स्वतःचा ग्रंथसंग्रह वाढवावा हे सांगणारा हा लेख.

विचार आणि मूल्ये संस्कृतीचे स्रोत असतात. संस्कृती उभी राहते ती विचार आणि मूल्यांवर. ज्ञान आणि मूल्ये यांतून संस्कृतीचे महावस्त्र विणले जाते. या दोन्हीच्या विकासातून संस्कृतीचा विकास होत असतो आणि म्हणून ज्ञान आणि मूल्ये यांना आपण माणसाचे आभूषण मानतो. ज्ञानी व सुसंस्कृत माणसे ज्या समाजात असतात तो समाज सुसंस्कृत व वैभवशाली असतो. अशा समाजात शिक्षणाचे प्रमाण अधिक असते. शिक्षणाच्या माध्यमातूनच या समाजाला ज्ञानमूल्ये आणि कौशल्ये प्राप्त होत असतात; म्हणून शिक्षकाचे वाचन समृद्ध असणे अपरिहार्य आहे.

शिक्षणाचा आरंभ, वाचन, लेखन व गणन (3R's) यातून होतो. शिक्षणाच्या या तीन मूलभूत क्रिया आहेत. शिक्षणपद्धतीची प्रक्रियाही या 3R's पासून होते. या तीन कार्यातून समाज अस्तित्वात येतो आणि या क्रियांच्या विकासातून त्या समाजाचाही विकास होतो. पहिली आणि मूलभूत क्रिया ही वाचनक्रिया आहे. खरे तर ग्रंथाइतका चांगला मित्र जगात दुसरा कोणी असू शकत नाही. ग्रंथाची एकदा मैत्री जडली की ती कधी तुटत नाही. कारण ती मैत्रीच चिरकाल टिकणारी असते. ग्रंथ हाच आपला तत्त्वज्ञ हितचिंतक असतो. त्याची मैत्री स्वार्थावर अवलंबून

नसते. ग्रंथ हे आपल्याकडून कशाची अपेक्षा करीत नाहीत. शिक्षकांचे ग्रंथांवर प्रेम असेल तर ते आपल्याला भरभरून ज्ञान देतात आणि आपल्यावर सद्गुणांचे संस्कार करतात. म्हणून तर कोणी असे म्हटले आहे, की 'जिथे ग्रंथ नाही तेथे सौख्य नाही.' माणूस सतत सुखाच्या शोधात असतो. माणसाच्या आयुष्यात सुखापेक्षा दुःख कितीतरी जास्त असते. 'सुख पाहता जवा पाडे दुःख पर्वताएवढे' हे संत तुकारामांचे वचन सत्य आहे. दुःखात माणूस होरपळतो; पण चांगले ग्रंथ त्यावर फुंकर घालू शकतात आणि म्हणून ग्रंथ आपले सांगाती असले पाहिजेत. अभिजात ग्रंथांच्या वाचनातून आपल्याला वैश्विक दृष्टी प्राप्त होते. जीवनाचे तत्त्वज्ञान आपल्याला कळते. रामायण महाभारत अशी महाकाव्ये आपल्या वाचनात आली तर आकाश आपल्या कवेत आले आहे असा भास होतो. ग्रीक शोकांतिका आपल्या वाचनात आल्या तर मानवी जीवनाचे रौद्ररूप आपल्या लक्षात येते. माणसाच्या हातून काहीही गुन्हा न घडताही काहींच्या आयुष्याची शोकांतिका होते. जीवन किती खोल आहे आणि किती अथांग आहे याचा प्रत्यय आपल्याला वाचनाने येतो. माणसाच्या आयुष्यात दुःख आहे हे आपल्या लक्षात येते. (Men must suffer to be wise) हे आपल्याला ग्रीक

शोकांतिका शिकविते. शेक्सपियरची नाटके वाचून आपल्याला मानवी जीवनाचे कोडे समजते. "To be or not to be" असे हॅम्लेट का म्हणाला हे आपल्या लक्षात येते. आपण मनोरंजनासाठी ही पुस्तके वाचतो. मनोरंजन हीदेखील माणसाची भूक आहे. काव्य, कथा, कादंबरी, आणि नाटके वाचून आपल्याला आनंद मिळतो. निरनिराळी नियतकालिके व पत्रिका वाचण्याची सवय आपण लावून घेतली पाहिजे. साप्ताहिके, मासिके व रोजची वृत्तपत्रे वाचण्याची सवय असली पाहिजे. जगात व आपल्या आवतीभोवती ज्या घटना व घडामोडी घडत असतात, त्यांची आपल्याला माहिती असली पाहिजे. काव्य, शास्त्र, विनोद याला मानवी जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे.

ज्ञानसाधनेसाठी व संशोधन करण्यासाठीही वाचावे लागते. वाचन न करता कोण ज्ञानी होऊ शकतो? कोण संशोधक होऊ शकतो? कोण विचारवंत होऊ शकतो? यासाठीही वाचन आवश्यक. वाचन करीत असताना नवनवीन विचार आपल्याला सुचत असतात. आपली प्रतिभा भरारी घेते. अनेक गोष्टींवर प्रकाश पडतो. माणसाची कल्पनाशक्ती ही ज्ञानापेक्षाही महत्त्वाची असते. ज्ञान हे आपल्याला जमिनीवर चालण्यासाठी पाय देतात आणि प्रतिभा ही आकाशात उडण्यासाठी पंख देते.

वाचन हा स्फूर्तीचा झरा असतो. एखादे विचारप्रवर्तक पुस्तक वाचून एखाद्या व्यक्तीला नवीन विचार सुचतात. त्यातून त्याला प्रचंड ऊर्जा मिळते. अशी अनेक उदाहरणे देता येतील. महात्मा गांधींनी जॉन रस्किन या इंग्रज विचारवंताचे 'Unto This Last' हे पुस्तक वाचले अन् त्यांना प्रेरणा मिळाली. समाजातला शेवटचा माणूस हा दुर्लक्षित असता कामा नये. त्यांच्याकडे लक्ष देण्याची गरज आहे. हा विचार

रस्किनने या पुस्तकात मांडला आहे. गांधीजींच्या मनावर या पुस्तकाचा खोल प्रभाव पडला. सर्वोदयाची कल्पना त्यांना या पुस्तकातून मिळाली. त्यांनी हेन्री थोरो या अमेरिकन विचारवंताचा 'Civil Disobedience' हा प्रदीर्घ निबंध वाचला आणि त्यांना नागरी असहकाराचे तंत्र सापडले. या शस्त्राचा उपयोग त्यांनी ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध लढण्यासाठी केला. टॉलस्टॉयच्या साहित्याचाही गांधीजींवर खूप प्रभाव होता.

गांधीजींना भगवद्गीतेने नंतर आयुष्यभर प्रेरणा दिली. खरे तर गीतेने अनेकांना प्रेरणा दिली आहे. जीवनसंग्रामात लढण्याचे बळ त्यांना मिळाले. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांनी 'गीतारहस्य' हा ग्रंथ लिहिला. विनोबा भावे यांना गीतेने आईचे प्रेम दिले. आपल्या आईला गीता कळावी म्हणून त्यांनी गीतेतील प्रत्येक श्लोक मराठीत ओवीबद्ध केला. गीताई हा त्यांचा छोटासा ग्रंथ मराठी साहित्याचे लेणे आहे. गीतेने ज्ञानयोग कर्मयोग व भक्तियोग सांगितला. कुणी ज्ञानयोगावर भर दिला तर कोणी कर्मयोगावर भर दिला तर कुणी भक्तियोगावर. लोकमान्यांना गीतेत कर्मवाद सापडला. कर्म केलेच पाहिजे; पण ते निष्काम असावे ही गीतेची शिकवण आहे.

वेद, उपनिषद आणि इतर ग्रंथांनी अनेकांचे जीवन उजळून टाकले आहे. स्वामी दयानंद सरस्वतींनी वेद वाचून वेदांकडे चला ही चळवळ सुरू केली. मॅक्समुल्लर या जर्मन संशोधकाने वेदांचे भाषांतर व त्यावर भाष्य करण्याच्या कामाला आपले आयुष्य वाहिले. उपनिषदे वाचून औरंगजेबाच्या मोठ्या भावास दारा शिकोह यास दिव्य विचाराचा दुर्मीळ खजिनाच सापडला. फारसी भाषेत त्याने उपनिषदांचे भाषांतर करून घेतले आणि याचमुळे माथेफिरू औरंगजेबाने त्याचा निर्घृण खूनही केला. रवींद्रनाथ टागोरांच्या

गीतांजलीमध्ये उपनिषदांचे चैतन्य आहे. त्यांच्या काव्यावर उपनिषदांचा खोल प्रभाव आहे. उपनिषदांनी ज्ञानसत्तेला सर्वश्रेष्ठ सत्ता मानले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ग्रंथांवर निस्सीम प्रेम केले. रात्र-रात्र ते वाचन करायचे. ग्रंथासाठी घर बांधणारा हा जगातला पहिला माणूस असावा. या ज्ञानसूर्याने वंचितांच्या जीवनातला अंधार घालविला. स्वतंत्र भारताला त्यांनी एक आदर्श राज्यघटना दिली. थॉमस जेफरसन, अमेरिकन घटनेचे शिल्पकार म्हणत, 'मी पुस्तकाशिवाय जगू शकत नाही.' सर्व माणसे समान आहेत आणि त्यांना समान अधिकार मिळाले पाहिजेत हा विचार त्यांनी हिरीरीने मांडला. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांना आपण 'मिसाईल मॅन' म्हणून ओळखतो. हा ग्रंथवेडा माणूस होता. ही सर्व माणसे फक्त वाचनानेच मोठी झाली आहेत; म्हणून शिक्षकांनासुद्धा वाचन अपरिहार्य आहे.

नव्या युगातील शिक्षक आम्ही

नव्या माणसा घडवू रे

या घडण्याचे मर्म जाणूया

जग हे वाचू रे

या चिमण्यांचे पुस्तक सुंदर

चिऊ चिऊ त्यातील वाचूया

गरुड असो वा कोळी कासव

असणे त्यांचे वाचूया

वाचन म्हणजे कळले जेथे

तना-मनातून रुजणे हे

कारण, वाचन हे अभ्यासाचे प्रमुख साधन. थोर विद्वानांची, थोर पुरुषांची चरित्रे, आत्मचरित्रे यांचे वाचन केल्याने व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व खुलते. वाचनाने अभ्यासात गती प्राप्त होते; म्हणून वाचनाची सवय लहान वयातच लागली पाहिजे. वाचनाने संपूर्ण जगाची

माहिती प्राप्त होते व संघर्ष करण्यासाठी माणूस सक्षम बनतो. वाचनाने अंधश्रद्धेपासून तो दूर राहतो. वाचनानेच वैयक्तिक जीवनही समृद्ध होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, 'वाचन हा माझा श्वास आहे.' तसेच ते म्हणतात, 'वाचनरूपी अन्न पचले की बुद्धी प्रगल्भ होते.' अनेक कौशल्यांचा मेळ म्हणजे वाचन. वाचन ही एक कला आहे असे इमर्सन म्हणतात. 'रीडिंग मेक्स मॅन परफेक्ट', फ्रान्सिस बेकन म्हणतात. 'वाचनसमृद्धी शिक्षकांसाठी अपरिहार्य असते कारण वाचनच माणसाला ज्ञानी, विचारी व साक्षेपी बनवते.' हे परिवर्तनाचे माध्यम मुलांपर्यंत पोहोचण्यासाठी शाळेतील ग्रंथालयात पुस्तके गेली पाहिजेत तरच देशाचा पाया भक्कम होऊ शकतो. आजचा विद्यार्थी उद्याचा भावी नागरिक आहे.

संस्कृती, इतिहास, शोध, विचार यांचा मौलिक ठेवा पुस्तकाच्या रूपात पूर्वजांकडून आपल्याला मिळालेला आहे. त्याची ओळख व्हावी आणि पुढील जीवनाच्या वाटचालीसाठी त्याचा वापर व्हावा ही गरज वाचनातून पूर्ण होऊ शकते; म्हणून वाचणे हे शिक्षकांसाठी अपरिहार्य आहे. 'प्रसंगी अखंडीत वाचीत जावे' या रामदासांच्या उक्तीप्रमाणे व स्पर्धेच्या जगात टिकून राहण्यासाठी आणि माहितीच्या साह्याने अद्ययावत राहण्यासाठी शिक्षकांनी वाचले तरच विद्यार्थी आपोआप वाचतील. असे म्हणतात, आयुष्याच्या दोनच गोष्टी आपल्याला शहाणपण देऊन जातात, एक अनुभव आणि दुसरी पुस्तके. या दोन्हीमुळेच जीवन समृद्ध होते. असंख्य अनुभवांचा खजिना म्हणून जेव्हा पुस्तके आपल्या आयुष्यात प्रवेश करतात तेव्हा ती आपल्याला अनेक अर्थाने समृद्ध करत असतात.

वाचनामुळे अमूर्त प्रतीकांच्या साह्याने मूर्त विश्वाचे मानसचित्र आपल्या डोळ्यांपुढे उभे होते. याचे सर्वोत्तम उदाहरण म्हणजे बालकवींची 'फुलराणी' ही कविता. सूर्यकिरणांच्या स्पर्शाने लागणारी फुलराणी हे जणू एक मोहक चित्रच आहे. हे सगळे वाचकाला कल्पनेनेच जाणून घ्यावे लागते. त्यातूनच त्याला कल्पनाशक्तीचे पंख लागतात. नुसतेच 'वाचाल तर वाचाल' अशी गुळगुळीत सुभाषिते सांगून नाही चालत, तर त्यासाठी ठोस कृती म्हणून शिक्षकांसाठी ही वाचनसमृद्धी अपरिहार्य असते. या संदर्भाने पराकोटीच्या प्रयोगशील शिक्षिका अनुताई वाघ यांचे 'कोसबाडच्या टेकडीवरून' या पुस्तकात त्यांनी प्रत्येक मुलाची त्याची स्वतःची एक आकलन शक्ती असते, शिकण्याची गती असते, टप्पे असतात हे लक्षात घेऊन छोटे-छोटे धडे लिहिलेले आहेत.

आज यंत्रयुगात माणूस वाचनसंस्कृती विसरला. अशी खंत व्यक्त केली जाते; पण इंटरनेटवर मोबाईलच्या जमान्यात ई-लायब्ररीचा वापर जास्तीत जास्त होणे गरजेचे आहे. कारण एकांतात, प्रवासात, दुःखात, संकटात फक्त आणि फक्त पुस्तके जवळची वाटतात. सध्या कोरोनाचे एवढे मोठे संकट आले तरी आपण वाचनापासून दूर गेलो नाही. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे आयोजित 'गोष्टींचा तास' दर शनिवारी आयोजित केल्याने शिक्षकांसह विद्यार्थीही बऱ्यापैकी वाचनाकडे वळले आहेत. वेळेचा सदुपयोग करून दृक्-श्राव्य माध्यमातून वाचनाचा संस्कार सत्यात उतरला आहे. संपूर्ण जगात विजेता ठरलेले डिसले गुरुजी यांनीही वाचनामुळेच त्यातून अनेक क्लृप्त्या शोधल्यामुळे भारताचा झेंडा अटकेपार लागला आहे. फक्त आणि फक्त वाचनानेच माणूस मोठा होतो. इंटरनेटच्या जमान्यात अनेक कथा, पुस्तके, पीडीएफ स्वरूपात आपण वाचून घेत आहोत.

कारण इंटरनेटच्या जमान्यातही अनेक शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना अनेक पीडीएफ पुस्तके पाठवल्याने मुलांचाही बऱ्याच प्रमाणामध्ये वाचनाचा कल वाढल्याचे दिसते. वाचनामुळेच साहित्यिक वृत्ती वाढीस लागते. विद्यार्थ्यांचे वाचन वाढल्याने स्पर्धापरीक्षा, वक्तृत्वस्पर्धा, निबंधस्पर्धा, प्रश्नमंजुषा यासाठी वाचनाचा उपयोग होतो व विद्यार्थी स्पर्धेत टिकू शकतो. एकूणच त्याचे जीवन आनंददायी होते.

वाचन मंडळाची स्थापना होणे गरजेचे आहे. कुटुंब ग्रंथालये, ग्रंथप्रदर्शने, शासन व विद्यापीठ अनुदान मंडळानेही शाळा, सार्वजनिक ग्रंथालये, महाविद्यालयांना रोख स्वरूपामध्ये देणगी देण्याऐवजी चांगली पुस्तके खरेदी करून द्यावीत. त्यानेही कर्मचाऱ्यांसाठी ग्रंथवाचन अनिवार्य करावे व शासन स्तरावर अभ्यासकांची एक समिती स्थापन करून प्रत्येक वर्षी सर्वसमावेशक अशा चांगल्या पुस्तकांची एक सूची तयार करावी. शासनाने प्रत्येक ग्रामपंचायतीला अनुदान देऊन गाव तेथे ग्रंथालय ही योजना सुरू करावी. भेटीप्रसंगी पुस्तके द्यावीत. प्रत्येक राजकीय पक्ष व स्वयंसेवी संस्थांनी कार्यकर्त्यांसाठी कार्यकर्ता ग्रंथालय सुरू करावे. राज्यातील व देशातील चांगल्या प्रकाशकांची, ग्रंथ वितरकांची व लेखकांची यादी पत्त्यासह प्रकाशित करावी. अशा विविध उपक्रमांतून विद्यार्थी, तरुण आणि नागरिक यांच्यापर्यंत ग्रंथ पोहोचतील, त्यांच्यात वाचनाची सवय विकसित होऊन त्यांची वाङ्मयासंबंधी अभिरुची वाढेल व वाचनातून सुसंस्कृत व नव्या मनोवृत्तीचा माणूस घडू शकेल.

***

 लेखिका जिल्हा परिषद प्रशाला, भाद्रा
येथे अध्यापन करतात.

Email : anitakhadke123@gmail.com

शालेय कलाशिक्षण : उद्दिष्टे व स्वरूप

मल्लिकार्जुन सिंदगी, पुणे : ७३८५८५२३८८

कला हा विषय कृतिप्रधान व आनंददायी असल्याने विद्यार्थ्यांमध्ये शिक्षणाविषयी आवड निर्माण करण्यास साहाय्य करतो. तसेच सांस्कृतिक मूल्यांची जोपासना, निर्मळ आणि आरोग्यपूर्ण जीवनाच्या सवयी सामाजिक व सांस्कृतिक उपक्रमांमध्ये सक्रिय व परिणामकारकपणे भाग घेण्याची प्रवृत्ती, श्रमाबद्ध आदरभाव, स्वावलंबन या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी कलाशिक्षण पोषक आहे, हे सांगणारा हा लेख.

शालेय अभ्यासक्रमात कला असे (चित्र-शिल्प, नृत्य-नाट्य, गायन-वादन) हा विषय अनिवार्य स्वरूपात ठेवण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होण्याच्या दृष्टीने हे आवश्यक आहे. कला हा विषय कृतिप्रधान व आनंददायी असल्याने विद्यार्थ्यांमध्ये शिक्षणाविषयी आवड निर्माण करण्यास साहाय्य करतो. निरनिराळ्या प्रकारचे साधन साहित्य हाताळण्याच्या क्रियेमुळे अध्ययनाला पायाभूत साधनांवर पुरेसे प्रभुत्व प्राप्त करता येते. बालकाचे अध्यापन योग्य मार्गाने झाल्यास बालकांमध्ये शोधकवृत्ती व स्वअध्ययन यांचा नक्कीच विकास होऊ शकेल. सांस्कृतिक मूल्यांची जोपासना, निर्मळ आणि आरोग्यपूर्ण जीवनाच्या सवयी, सामाजिक व सांस्कृतिक उपक्रमांमध्ये सक्रिय व परिणामकारकपणे भाग घेण्याची प्रवृत्ती, श्रमाबद्ध आदरभावना, स्वावलंबन ही उद्दिष्टे साधण्यासाठी कलाशिक्षण पोषक आहे.

कलाविषयाच्या अध्ययनाने सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या काही उत्पादक उद्योगांची (शंभरावर) कौशल्ये हस्तगत करता येतात. शिवाय कलेचा रसिकपणे आस्वाद घेण्याची क्षमता वाढीस लागते. मुलांच्या ठिकाणी निसर्गतः असलेली सौंदर्य-संवेदना विकसित होण्यास मदत होते. त्यामुळे जीवन आनंदमय करण्याचा एक प्रभावी उपाय त्यांना अवगत होतो.

केवळ बौद्धिकदृष्ट्या एकांगी विकास होण्याऐवजी कलाशिक्षणामुळे सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्व विकसित होते. भावाविष्काराचे प्रभावी क्षेत्र त्यांना खुले होते. सर्वसामान्य माणसाच्या व विशेषतः बऱ्याच शिक्षकांच्या मनात याविषयीचा एक गैरसमज झालेला आहे. मुलांना भावी आयुष्यात एक कलाकार म्हणून जीवन जगता यावे केवळ याची कलाशिक्षण ही पूर्वतयारी आहे. हा समज पूर्णपणे चुकीचा आहे. कलावंत निर्माण करणे हा या कलाशिक्षणाचा एकमेव उद्देश नाही.

कलाध्यापनातून संवेदनशक्ती, विशेषतः निरीक्षणशक्ती विकसित होणे भावी जीवनाच्या कोणत्याही व्यवसायाच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक आहे. हे कार्य कलेच्या (चित्र-शिल्प-नृत्य-नाट्य-गायन-वादन) निर्मितीमुळे सहजसाध्य होते. विविध आकार, नावीन्य व विविध रंग आणि त्यांच्या छटा यांचे निरीक्षण करून त्यांतील भेद ओळखता येणे हे अध्ययनाचे एक महत्त्वाचे पायाभूत साधन आहे. प्रतिभा व कल्पना ही मानसिक क्षमता प्रत्येक विद्यार्थ्यात कमी-अधिक प्रमाणात जन्मतःच असतात. विद्यार्थ्यांमध्ये येणारा अनुभव त्यांच्या मनावर एक ठसा उमटवतो. असे अनेक अनुभवांचे ठसे अबोध मनात साठविले जातात. या ठशांचे जाणिवेच्या क्षेत्रात प्रत्यावहन केले म्हणजे त्याला स्मरण म्हणतात; परंतु

हे ठसे जसेच्या तसे प्रत्यावहित न करता त्यांची नवी रचना होऊन ते जाणिवेच्या क्षेत्रात आणले तर ते कल्पकतेचे कार्य होय. 'स्मरण' या प्रक्रियेचा उलगडा केलाच आहे. कल्पना ही मूलतः स्मरणावर अवलंबून असते. स्मरणशक्तीचा विकास घडविणे हे शिक्षणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट होय. स्मरणशक्तीशिवाय मनुष्याचे जीवन अशक्यप्राय होईल. वस्तू-वस्तूंच्या आकारमानातील फरक लक्षात ठेवण्यासाठी हा विकास होणे आवश्यक आहे. ही कलाशिक्षणातील विविध उद्दिष्टे-कृतीतून नक्कीच साध्य होतील. कलेतील अनेक साधनसामग्री हाताळता येणे व त्यावरील त्यांचे प्रभुत्व वाढत जाईल अशी पात्रता निर्माण करणे, तसेच मुलांच्या मनात दडून बसलेल्या भावना व सुप्त निर्माणक्षम शक्तीला वाव देऊन त्यांच्या व्यक्तित्वाचा विकास करणे, ह्या गोष्टी कलाशिक्षणातून साध्य करता येतील. सामाजिक बंधनांमुळे या भावना किंवा प्रवृत्ती मनातल्या मनात दाबल्या जातात. अशा कोंडमारा झालेल्या भावनांमुळे मानसिक आरोग्य बिघडते, मनात एक प्रकारची विकृती निर्माण होते. अनेक प्रकारचे हानिकारक मनोगंड तयार होण्याने मुलांच्या व्यक्तिमत्त्वाची निरोगी-निकोप वाढ होत नाही. म्हणून अशा कोंडमारा झालेल्या भावभावनांना व विचारांना आविष्काराची संधी दिली जाणे अत्यावश्यक ठरते. कलानिर्मितीमध्ये ही संधी उपलब्ध होत असल्याने अभ्यासक्रमात कला विषयाचा अंतर्भाव केलेला आहे.

मानवी जीवन अधिक सुंदर व समृद्ध करण्यासाठी मनुष्याला आपला परिसर, घर, घरातील वस्तू, पोशाख, बाग, आंगण इत्यादी अधिक सौंदर्यपूर्ण बनविता आले पाहिजे. त्यासाठी उत्तम सजावट करणे व प्रत्येक वस्तू आणि तिची पार्श्वभूमी, रूप, रंग, आकार, पोत, छायाप्रकाश या दृष्टीने अधिक आकर्षक

बनविणे ही पात्रता प्रत्येक सुशिक्षित मनुष्याच्या अंगी निर्माण व्हायला पाहिजे. कलेच्या शिक्षणातून हे शक्य व्हावे अशी अपेक्षा असते.

कलावंत निर्माण करणे हा कलाशिक्षणाचा एकमेव हेतू नाही. सर्वजण कलाकार होणे अशक्य आहे. कारण प्रत्येकाला प्रतिभेची तेवढ्या प्रमाणात देणगी मिळालेली नसते. परंतु प्रत्येक जण कलेचा रसिक, आस्वादक होऊ शकतो. तानसेन नाही तर कानसेन होऊ शकतो. त्यातून जीवनात आनंद मिळवू शकतो. कारण प्रत्येकाजवळ सौंदर्यसंवेदना जन्मतःच असते. अगदी लहान मुलांपुढे दोन खेळणी ठेवल्यास ते त्यातील रंगीत व रंगामुळे आकर्षक बनलेले खेळणेच उचलते. या सौंदर्यसंवेदनेचा योग्य प्रकारे विकास झाला की तो मनुष्य संपन्न व उच्च अभिरुचीचा बनतो. उच्च दर्जाची सौंदर्याभिरुची हे सुसंस्कृततेचे एक महत्त्वाचे गमक आहे. कलाशिक्षणाच्या द्वारे हे कार्य करता येते.

कला याचा अर्थ प्रामुख्याने चित्रकला असा घेतला जातो. कला विषयांतर्गत शिल्प, नृत्य, नाट्य, गायन, वादन इत्यादी विषय आहेत. आवश्यकता एवढीच आहे, की त्याच्याजवळ विद्यार्थ्यांविषयी प्रेम, नावीन्यपूर्ण शिकण्याची हौस, प्रयोगशीलता, योजकता आणि परिस्थितीनुसार मार्ग काढण्याचे कौशल्य हे गुण हवेत तरच कलाशिक्षण हे कार्य प्रभावीपणे पार पाडू शकेल.

***

 लेखक **माजी मुख्याध्यापक,**
सौ. सुशीलाबाई तीरकर हायस्कूल,
कलाभ्यासक, माजी अभ्यास मंडळ
सदस्य आहेत.

Email : mallikarjunsindagi40@gmail.com

हिंदी कवि : मंगलेश डबराल

प्रधानाचार्य विजया दहिकर, नागपूर : ९५०३६८०३२९

मंगलेश डबराल हिंदी की आधुनिक कवियों में से अत्यंत सम्माननीय और शीर्ष रचनाकारों में से एक हैं। उन्होंने हिंदी को नये अनुभवों से संपन्न किया है। कविता, डायरी, गद्य, अनुवाद, संपादन, पत्रकारिता, पटकथालेखन, संचार माध्यम और संस्कृति इन विषयों पर नियमित लेखन भी किया है।

मंगलेश डबराल समकालीन हिंदी कवियों में सबसे चर्चित नाम है। हिंदी भाषा के जाने-माने मशहूर कवि। इनका जन्म १६ मई, १९४८ को टिहरी गढ़वाल उत्तराखण्ड के काफलपानी गाँव में हुआ था। इनकी शिक्षा देहरादून में हुई। वे दिल्ली आकर हिंदी 'पैट्रियट', 'प्रतिपक्ष' और 'आसपास' में काम करने के बाद भोपाल में मध्यप्रदेश कलापरिषद, भारतभवन से प्रकाशित त्रैमासिक 'पूर्वाग्रह' में सहायक संपादक भी रहे। सन १९८३ में उन्होंने 'जनसत्ता' में साहित्य संपादक का पद संभाला।

मंगलेश डबराल के पाँच काव्यसंग्रह प्रकाशित हुए हैं। 'पहाड़ पर लालटेन', 'घर का रास्ता', 'हम जो देखते हैं', 'आवाज भी एक जगह है' और 'नये युग में शत्रु' काफी प्रसिद्ध हैं। कविता के अलावा उन्होंने गद्य रचना भी की थी, जिन में 'लेखक की रोटी', 'कवि का अकेलापन' और 'एक बार आयोवा' यह यात्रासंस्मरण खास तौर पर याद किए जा सकते हैं।

मंगलेश डबराल संगीतप्रेमी भी थे। उन्होंने उत्कट रचनाओं से प्रभावित किया। भाषा की सीमा का भी उन्हें पता था। क्योंकि वे पक्के गाने के मर्मज्ञ थे। दसवी कक्षा के पाठ्यपुस्तक में उनकी 'संगतकार' यह कविता (क्षितिज भाग २) समाविष्ट है।

एक साधारण कद-काठी का आदमी, सपाट-सानज़र का चश्मा लगाए, बिलकुल सामान्य से कपड़े ऐसा उनका व्यक्तित्व था। मंगलेश डबराल के काव्य व्यवहार

में प्रासंगिक-नव्यता कथ्य के आधार पर बराबर बदलती और विस्तृत होती रही। उनकी 'घर से लौट रही हो', यह कविता अधिक परिपक्व और अनुभव संपन्न थी। उनकी कविता आज उस मकाम पर है जहाँ...

यथार्थ इन दिनों बहुत ज्यादा यथार्थ है,
उसके शरीर से ज्यादा दिखाई दे रहा है,
उसका रक्त...

एक कविता 'रोज' में वे लिखते हैं मुझे रात को भी सुबह चूल्हा जलाने की फिक्र रहती है। मंगलेश डबराल अपने चारों ओर फैले दृश्य, तकलीफों को जानकर अपनी कविता में आक्रोश व्यक्त करते हैं।

जो रोटी बनाता है कविता नहीं लिखता
जो कविता लिखता है रोटी नहीं बनाता
दोनों का आपस में कोई रिश्ता नहीं देखता
हम जो देखते हैं, नये युग में शत्रु
यह कविता कवि की विक्षुब्ध मनःस्थिति की ओर इशारा करती है।

अपने भीतर जाओ
और एक नमी को छुओं
देखो वह बची हुई है या नहीं
इस निर्मम समय में...

मंगलेश डबराल का जाना और पहाड़ों पर कविता की 'लालटेन' बुझ जाना..।

मैंने शहर को देखा
और मुस्कराया
वहाँ कोई कैसे रह सकता है
यह जानने मैं गया
और वापस न आया।

ये कहते हुए मंगलेश डबराल जो एक बार पहाड़ों पर बसे अपने घर का रास्ता वापस न तलाश पाये...

कविता की इन पंक्तियों के माध्यम से आज हम जिस कवि को याद कर रहे हैं, वे हैं... मंगलेश डबराल। जिन्होंने हाल ही में इस दुनिया को अलविदा कहा है। कविता की एक बड़ी आवाज जैसे हमारे बीच से ओझल हो गई है। मंगलेश डबराल के न होने का अर्थ यह है कि आम जनता की बात करनेवाला एक सहृदय कवि हमारे बीच नहीं रहा। कोरोना से संक्रमित होने के कारण, दिल का दौरा पड़ने से वे ९ दिसंबर, २०२० को अपनी ७२ साल की उम्र में हमसे विदा हो गये।

जब मंगलेश भाई नहीं रहे
तो एक कविता भी
उनके साथ चली गई
जो दिल्ली में
ठीक से बस नहीं पाई थी
वह हिमालय से निकली
एक नदी की तरह
यमुना में विलीन हो गयी है...

आप अपनी कविता में हमेशा जिंदा रहेंगे। आपकी सरलता और मृदुभाषी छवि के लिये आपको सदा याद किया जाएगा।

उन्हें अनेक पुरस्कारों, सम्मानों से भी नवाजा गया था। मंगलेश डबराल को साहित्य जगत में अतुलनीय योगदान के लिए २००० में साहित्य अकादमी पुरस्कार से सम्मानित किया गया था। उनकी पहली पुस्तक हिंदी के महाकवि हरिवंशराय बच्चन को समर्पित थी। वे कहते थे, कविता मनुष्य को बेहतर संवेदनशील बनाती है। वे इस दुनिया से विदा हो गये। लेकिन उनकी कविता से आज भी वह जिंदा है और जिंदा रहेंगे।

***

 लेखिका एम. ए. (हिंदी), सी.पी.एड्
बेसर एवम् कनिष्ठ महाविद्यालय, महल
नागपूर, येथे कार्यरत आहेत.

E-mail : minalyeole01@gmail.com

प्रतिज्ञा...

‘शिक्षण संक्रमण’ मार्च २०२२ अंक वाचला. अत्यंत छान वाटला. आदिवासी भागातील शाळांमध्ये नियमितपणे अंक मिळतात. मार्च २०२२ चा अंक महिला दिन असल्याने विविध महिला लेखिका यांनी सादर केलेले लेख अत्यंत प्रभावशाली व वाचनीय वाटले. गेल्या दोन वर्षांपासून बोर्डाला १० वी, १२ वी परीक्षा या ऑफलाईन कोरोनामुळे होत नव्हत्या. यावर्षी बोर्डांनी यशस्वी करून दाखवले. या अंकात परीक्षेस सामोरे जाताना लेख निरोप समारंभ वेळीस विद्यार्थ्यांना वाचून दाखवल्यामुळे विद्यार्थ्यांची परीक्षेची भीती कमी झाली.

‘शिक्षण संक्रमण’ मासिक आदिवासी भागातील शैक्षणिक प्रक्रियेत रसायन वाटू लागले. मासिक दर्जेदार प्रतिभावान आहे.

श्री. सुभाष बाबुलाल बधान
मुख्याध्यापक, शास. माध्य. व उच्च माध्य. आश्रम शाळा
ननाशी, ता. दिंडोरी, जि. नाशिक

क्यू आर कोड शिक्षणाची जोड

राम शेळके, नांदेड : ७३५०८६०४२२

क्यू आर कोड म्हणजे क्वीक रिसपॉन्स कोड म्हणजेच जलद प्रतिक्रिया संकेतावली. पांढऱ्या पार्श्वभूमीवर स्वतःवर ब्रीडमध्ये कोड स्वतःवर असतात. जे इमेजिंग डिव्हाईसद्वारे वाचले जातात. क्यू आर कोड हा एक प्रकारच्या मॅट्रीक्स बारकोडसाठी असलेला ट्रेड-मार्क आहे. याचा वापर सुरुवातीला मोटार वाहने उद्योगांसाठी विकसित करण्यात आला; पण जलद वाचनीयता आणि मोठी साठवणूक क्षमता या गुणांमुळे हे तंत्रज्ञान आता शिक्षणक्षेत्रातही वापरले जाऊ लागले. पाठ्यपुस्तकातील या क्यू आर कोडचे महत्त्व काय आहे हे सांगणारा हा लेख.

आपल्या स्मार्टफोनवरील DIKSHA APP द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या पृष्ठावरील क्यू.आर.कोडद्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक व प्रत्येक पाठामध्ये असलेल्या क्यू.आर.कोडद्वारे त्या पाठ्यपुस्तकातील अध्ययन, अध्यापन करण्यासाठी उपयुक्त असणारे दृक्-श्राव्य साहित्य उपलब्ध आहे. विद्यार्थी मित्रांनो, आपण रोजच्या जीवनात तंत्रज्ञानाचा वापर करतच आहोत. त्यादृष्टीने पाठ्यपुस्तकात विविध कृती आहेत. त्याचा अभ्यास करायचा आहे. मैत्री तंत्रज्ञानाशी याचा उपयोग दैनंदिन व्यवहारात करायचा आहे. शिवाय, यातून विविध कृती समजून घेऊन त्या सोडवायच्या आहेत.

सोलापूर येथील परितेवाडी या ग्रामीण भागातील जि. प. प्राथमिक शाळेतील शिक्षक रणजितसिंह डिसले गुरुजी यांनी क्यू.आर.कोडच्या माध्यमातून शिक्षण क्षेत्रात अभिनव क्रांती केली. शिवाय नवोपक्रमातून जगापुढे आदर्श निर्माण केला. नवनवे उपक्रम राबवून 'युनेस्को' आणि लंडनस्थित 'वाकी

फाऊंडेशन' यांच्या संयुक्त विद्यमाने दिला जाणारा 'ग्लोबल टिचर' पुरस्कार पटकावून भारताचे नाव जगभर केले. भारतीय इतिहासात शिक्षकाला दिला जाणारा सर्वात उच्च दर्जाचा हा पुरस्कार आहे. या पुरस्कारामुळे जि. प. शिक्षकांची ओळख जनमानसात झालेली आहे. मध्यंतरीच्या काळात जि. प. च्या शाळा विद्यार्थीसंख्येअभावी बंद होताना पहायला मिळाल्या. इंग्रजी शाळेकडे ओढा निर्माण झालेला होता; परंतु कोरोना २०१९ मुळे व इतर कारणांमुळे मराठी शाळेचे महत्त्व वाढताना दिसत आहे.

क्यू.आर.कोड याला माहिती तंत्रज्ञानात महत्त्वाची जोड दिलेली आहे. अँड्रॉइड मोबाईलवर एका क्षणात स्क्रीनवर माहिती दिसते. वाचन हा अमृतानुभव आहे. वाचनाचे महत्त्व शब्दांत सांगणे फार कठीण आहे. वाचनाची श्रीमंती वाढवायची असेल वाचन, मनन, चिंतन करणे आवश्यक आहे. आपणाला शिक्षकांनी दिलेले गृहपाठ रोजच्या रोज सोडविले पाहिजेत. अशा सरावातून फलनिष्पत्ती नक्की होते.

संगणक, मोबाईल, तंत्रज्ञान यांच्या माध्यमातून क्यू.आर.कोडद्वारे दप्तरांचे ओझे नक्कीच कमी झालेले आहे. अवघी लायब्ररी आपल्या हातात घेण्याची टेक्नॉलॉजी विकसित करता येते, हे सिद्ध झाले.

विद्यार्थी मित्रांनो, शिक्षणाचा आधार हाच जीवनाचा उद्धार आहे. माणसाला समंजस आणि प्रगल्भ बनविण्याचे कार्य शिक्षणामुळे घडते. प्रगल्भ समाजामुळेच समर्थ राष्ट्राची निर्मिती होते. आजच्या विद्यार्थ्यांची पिढी कल आणि स्मार्ट असून आधुनिक जगातील सर्व प्रकारची आव्हाने स्वीकारण्याची आणि जग पादाक्रांत करण्याची त्यांची क्षमता आहे. महाराष्ट्रातील शैक्षणिक परिस्थितीचे हे आशादायक चित्र पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे यांना तयार केले आहे 'सा विद्या या विमुक्तये' या ब्रीदवाक्यामधून सर्वांना विद्या मिळाली पाहिजे हे सांगायचे आहे. 'तिमिराकडून तेजाकडे' घेऊन जाण्याचा हा मार्ग आहे.

डिसले गुरुजी आपल्या कार्यकर्तृत्वाने पुढे गेले. त्यांनी रचनात्मक आणि सर्जनात्मक प्रयोग केले. प्रत्येक विद्यार्थी आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे शिक्षण घेऊन स्वकर्तृत्वावर पुढे गेला पाहिजे. तंत्रज्ञानाची जोड देऊन स्वतःचा व राष्ट्राचा विकास करण्याचा ध्यास मनात बाळगला पाहिजे. डिसले गुरुजींना जे जमले ते आपल्यालादेखील जमू शकते. त्यासाठी कार्य करायला पाहिजे. डिसले गुरुजींनी व्हरचुअल फिल्ड ट्रीट्सच्या माध्यमातून मुलांची जगाची सफर घडवून आणली.

संपूर्ण जग वर्गात आणले. जगभरातील मुलांना विज्ञानाचे प्रयोग करून दाखविले. 'आपला आपण करावा उद्धार. आपण स्वतःच स्वतःचे मित्र आहोत. तूच आहेस तुझ्या जीवनाचा शिल्पकार.'

जन्म दैवाहाती परी पराक्रम माझ्या हाती. भारतीय घटनेने सर्वांना समान अधिकार/हक्क दिलेले आहेत. व्यक्तिस्वातंत्र्यामुळे कोणीही कोणत्याही प्रकारचे शिक्षण घेऊ शकतो. व्यवसाय करू शकतो. प्रतिकूल परिस्थितीत जे जन्मतः हिरे असतात ते आपली प्रगती करू शकतात. हिऱ्याला पैलू पाडणारे जोहरी भेटले तर ते त्या हिऱ्याचे मोल वाढवू शकतात. माणूस श्रेष्ठ की कनिष्ठ ठरावा तो त्याच्या कार्यकर्तृत्वावरच. माणसाने नेहमी कार्य करीत रहावे. फळाची अपेक्षा करू नये.

विद्यार्थी मित्रांनो, डिसले गुरुजींसारखे शिक्षक, तुमच्याकडे आहेत. त्यांनी घालून दिलेल्या नियमांप्रमाणे अध्ययन करा. अभ्यासामध्ये सातत्य ठेवा. दररोज दिलेला गृहपाठ सोडवा. जाणीवपूर्वक विज्ञानाकडे पहा. संघर्ष करा.

***

 लेखक डॉ. नारायणराव भालेराव
हायस्कूल, रणेहनगर, नांदेड येथे मराठी
विषयाचे अध्यापन करतात. तसेच स्फुट
लेखनही करतात.

Email : ramshelke1967@gmail.com

मा. श्री. सूरज मांदरे, आयुक्त, शिक्षण, महाराष्ट्र राज्य यांची
राज्य मंडळ कार्यालयास भेट व मार्गदर्शन – प्रसंगाची क्षणचित्रे...

REGISTERED

Shikshan Sankraman Registered Newspaper is

Date of Publication - 26th May, 2022

Date of Posting - 26th May, 2022

Posted at Pune PSO, GPO 411 001

RNI NO.MAHMAR/2011/38461

Postal Regd.No.PCW/007/2021 - 2023

(Licence to Post without Prepayment of postage No. WPP-74/2021 - 2023)

if not delivered please return to :

संपादक, शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,

स.नं.८३२-ए, फायनल प्लॉट नं १७८, १७९

बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमार्गे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४

दूरध्वनी: ०२०-२५७०५००० फॅक्स नं: ०२०-२५६६५८०७

ई-मेल: hodresearch.stateboard@gmail.com

वेबसाईट: <http://www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in>

<http://shikshansankraman.msbshe.ac.in>

stamp

प्रति _____

_____
_____
_____

शिक्षण संक्रमण - मे-जून (जोड अंक) २०२२ (१००)